

HÜQUQŞÜNASLAR VƏ QHT FƏALLARI ÜÇÜN MƏLUMAT KİTABI



İNSAN HÜQUQLARININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR
MƏLUMATLARIN TOPLANMASI
VƏ HESABATLARIN HAZIRLANMASI



Norvec Krallığının
Azərbaycandakı Səfirliyi



İnsan Hüquqları Üzrə
Maarifləndirmə İctimai Birliyi



EURASIA FOUNDATION

X911
f35

**İNSAN HÜQUQLARININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR
MƏLUMATLARIN TOPLANMASI VƏ
HESABATLARIN HAZIRLANMASI**

249434

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKI

2008

İNSAN HÜQUQLARININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR MƏLUMATLARIN

TOPLANMASI VƏ HESABATLARIN HAZIRLANMASI

Hüquqsünaslar və QHT fəalları üçün məlumat kitabı

Ümumi redaktə:

layihənin rəhbəri *hüquq elmləri namizədi İradə Arif qızı Cavadova*

Sənədlərin tərcüməsi: Kamal Abbasov

Əlavə olunmuş alternativ hesabatlar Eldar Zeynalov və Nabil Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir.

Məlumat kitabı Norveç Krallığının Azərbaycandakı səfirliyinin və Avrasiya Fondunun dəstəyi ilə **İnsan Hüquqları üzrə Maarifləndirmə İctimai Birliyi** tərəfindən həyata keçirilən «*İnsan hüquqlarının vəziyyətinə dair məlumatların toplanması və hesabatların hazırlanması mövzusunda kursların keçirilməsi və vəsaitin hazırlanması*» layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır.

(Hüquqsünaslar və QHT fəalları üçün məlumat kitabı).

Bakı, «Ziya Ekspress» mətbuat yayımı - 2008, 272 səh.

Oxuculara təqdim edilən bu kitabda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı haqqında ümumi məlumat, BMT-nin müqavilə orqanları və dövlətlərin hesabatları, ölkədə fəaliyyət göstərən hüquq müdafiə təşkilatlarının fəalları üçün insan hüquqlarının vəziyyətinə dair alternativ hesabatların hazırlanması, insan hüquqlarının pozulmasına dair informasiyaların toplanma qaydası, pozuntuların təsifatı mövzusunda və sairə kimi maraqlı məlumatlar əks olunub.

Məlumat kitabı hüquqsünaslar və QHT fəalları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Pulsuzdur

K 4700000000
36-08 qriifi nəşr

© *İnsan Hüquqları üzrə
Maarifləndirmə İctimai Birliyi*

© "Oğuz Eli" - 2008

MÜNDƏRİCAT:

ÖN SÖZ.....	4
BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATI.....	5
BMT-NİN MÜQAVİLƏ ORQANLARI.....	9
DÖVLƏTLƏRİN HESABATLARI.....	16
FAKTLARIN TOPLANMASI MONİTORİNQİN MÜHÜM MƏRHƏLƏSİ KİMİ.....	23
BMT-NİN MÜQAVİLƏ ORQANLARINA ALTERNATİV HESABATLARIN HAZIRLANMASINA DAİR TÖVSIYƏLƏR.....	28
İŞGƏNCƏLƏRƏ QARŞI KOMİTƏYƏ PARALEL MƏRUZƏYƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR.....	43
ƏLAVƏLƏR.....	50
Azərbaycanda Uşaqların Vəziyyətinə və Azərbaycan tərəfindən BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin 1997-ci ildə təqdim etdiyi Yekun Təvsiyələrin icrasına dair Alternativ QHT Hesabatı Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansı tərəfindən təqdim edilmişdir.....	50
Альтернативный отчет по Конвенции ООН против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания. Представлен Правозащитным Центром Азербайджана совместно с Международной Лигой Прав Человека и Всемирной Организацией Против Пыток.....	156
О соблюдении Российской Федерацией Международного Пакта о гражданских и политических правах Альтернативный доклад российских неправительственных организаций.....	188

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuş, insan hüquq və azadlıqlarına dair əsas beynəlxalq sənədlərə tərəfdar çıxmışdır. Azərbaycan dövləti vaxtaşırı olaraq bu təşkilatlara və müqavilə orqanlarına ölkədə insan hüquq və azadlıqlarına dair öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı hesabatlar təqdim edir. Beynəlxalq praktikada ölkə QHT-lərinin də həmin orqanlara alternativ (yaxud kölgə) hesabatlar təqdim etməsi olduqca səmərəli metod kimi tətbiq olunmaqdadır. Ümumiyyətlə insan hüquqları ilə məşğul olan Beynəlxalq Təşkilatların ölkələrdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı əldə etdikləri informasiyaların 65%-dən çoxu Milli və Beynəlxalq QHT-lər vasitəsi ilə əldə edirlər. Bu informasiyaların və hesabatların yüksək səviyyədə hazırlanması üçün məlumatların toplanması Milli QHT-lərdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Ölkədə fəaliyyət göstərən hüquq müdafiə təşkilatları insan hüquqları ilə bağlı baş vermiş pozuntulara operativ reaksiya vermək, kampaniyalar təşkil etmək sahəsində müsbət irəliləyişlər əldə etsə də insan hüquqları pozuntuları ilə bağlı hesabatlar hazırlamaq, baş vermiş pozuntuları tədqiq etmək, insan hüquqlarının pozulması hallarına dair informasiya toplamaq sahəsində kifayət qədər təcrübəyə malik deyildir. Nəticədə beynəlxalq qurumlar və müqavilə orqanları ölkəyə dair bir çox hallarda tam təfsilatı ilə obyektiv hesabatlar əldə edə bilmirlər.

Bu baxımdan ölkədə fəaliyyət göstərən hüquq müdafiə təşkilatlarının fəalları üçün insan hüquqlarının vəziyyətinə dair hesabatların hazırlanması, insan hüquqlarının pozulmasına dair informasiyaların toplanma qaydası, pozuntuların təsnifatı mövzusunda metodik vəsaitin hazırlanması zərurəti vardır. Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, indiyədək ölkədə bu mövzu ilə birbaşa bağlı olan tədris proqramları həyata keçirilməmişdir. Ümid edirik ki, vəsait Milli QHT-lərdə olan fəalları və işçilərin insan hüquqlarına dair hesabatların hazırlanması, məlumatların toplanma qaydaları, məlumatların hazırlanması sahəsində peşəkarlığını artıracaqdır.

Kitabın hazırlanması və nəşri üçün maliyyə dəstəyi göstərmiş Norveç Krallığının Azərbaycandakı səfirliyi və Avrasiya Fonduna, layihə üzrə ekspertlər Sahib Məmmədov, Eldar Zeynalov və Nabil Seyidova dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Ümumi məlumat

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı universal beynəlxalq qurum olmaqla bütövlükdə dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına və dövlətlər arası əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir. Onun nizamnaməsi 1945-ci ilin 26 iyun tarixində San-Fransiskoda keçirilən konfransda imzalanmış və 24 oktyabr 1945-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. BMT hazırda 191 dövləti öz sıralarında birləşdirən, müxtəlif əsas və yardımçı orqanları, ixtisaslaşmış idarələri, müxtəlif komissiya və proqramları özündə birləşdirən nəhəng bir təşkilatdır. Hər bir dövlət BMT-yə üzv qəbul olarkən onun nizamnaməsinə qoşulur və onu ratifikasiya edir. Bu baxımdan BMT nizamnaməsi təkcə bu qurumun nizamnaməsi deyil, həmçinin özlüyündə bir dövlətlərarası müqavilədir. Beləliklə hər hansı bir ölkənin BMT nizamnaməsinə əsasən öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi başqa bir beynəlxalq müqavilədə götürülmüş öhdəliklə ziddiyyət yaratdıqda BMT nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş öhdəlik üstünlük hüququna malik olur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas orqanları *Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik.*

Baş Məclis: Bu orqan bütün iştirakçı dövlətlərin təmsil olunduqları məşvərət orqanıdır. Baş Məclis bir sıra kardinal funksiyaları həyata keçirir ki, bunların da içərisində beynəlxalq sülhün möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq gərginliyin azaldılması, silahların azaldılması və tərkisilah, iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahələrdə dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələlərini, insan hüquq və azadlıqlarına dair məsələlərin müzakirəsi və bununla bağlı sənədlərin qəbulu və s. məsələləri müzakirə edir, iştirakçı dövlətlərə və Təhlükəsizlik Şurasına tövsiyələr və təkliflər verir. Baş Məclisin ümumi səlahiyyətləri BMT nizamnaməsinin 10-cu maddəsində əks olunmuşdur «*Baş Məclis bu Nizamnamənin tətbiq dairəsində olan və yaxud bu nizamnamə ilə nəzərdə tutulmuş orqanlardan hər hansı birinin səlahiyyət və funksiyalarına aid olan istənilən məsələ və ya işləri müzakirə edə bilər və 12-ci maddə ilə nəzərdə*

tutulmuş hallardan başqa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına və yaxud onların hər ikisinə hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr verə bilər.»

Baş Məclis hər il sentyabr ayının üçüncü çərşənbə axşamı açılan reqlular sessiyasını keçirir. Bundan başqa Baş Məclis praktikasında xüsusi və fəvqaladə xüsusi sessiyalar da keçirir. Reqlular sessiya dövründə Baş Məclisin plenumunun, Baş Komitənin və altı əsas komitənin səlahiyyətlərinin araşdırılması üzrə komitənin iclasları keçirilir. Baş Məclisin əsas komitələri vardır. Bunlar:

Birinci komitə (siyasi məsələlər və təhlükəsizlik və tərkisilahl məsələləri), ikinci komitə (iqtisadi və maliyyə məsələləri), üçüncü komitə (sosial və humanitar məsələlər), dördüncü komitə (xüsusi siyasi məsələlər və dekolonizasiya məsələləri), beşinci komitə (inzibati və büdcə məsələləri), altıncı komitə (hüquq məsələləri).

Baş Məclis BMT-nin elə bir orqanıdır ki, burada bütün BMT üzvü olan dövlətlər, ərazi ölçüləri, əhəlisinin sayı, iqtisadi qüdrəti və hərbi gücü nəzərə alınmadan bərabər əsaslarla iştirak edirlər.

Bundan əlavə Baş Məclisin sessiyalarında BMT üzvü olmayan İsviçərə və Vatikan, habelə Fələstin azadlıq təşkilatı, beynəlxalq təşkilatlar və BMT ixtisaslaşmış idarələri müşahidəçi qismində iştirak edirlər. Bu orqanın nəzdində bir sıra qurumlar vardır.

Xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, BMT himayəsi altında qəbul olunmuş əsas insan hüquqları və azadlıqlarına dair beynəlxalq normaların əksəriyyəti, o cümlədən paktlar BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş və sonradan dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunaraq qüvvəyə minmişdir.

Təhlükəsizlik Şurası: Təhlükəsizlik şurası 15 üzv dövlətdən ibarətdir. Bu üzvlərdən 5-i ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Çin daimi və daha 10 daimi olmayan və Baş Məclis tərəfindən iki il müddətinə seçilən üzvlərdən ibarətdir.

Təhlükəsizlik Şurasında prosedur məsələləri üzrə qərarlar ən azı doqquz istənilən üzv səs verdikdə qəbul olunur. Digər məsələlər üzrə qərarların qəbul olunması üçün ən azı doqquz səs, o cümlədən daimi üzvlərin hamısının səsləri tələb olunur. Daimi üzvlərdən bir, yaxud bir neçəsi səs vermədikdə qərar qəbul olunmur. Beləliklə daimi üzv olan dövlətlərin qərarların qəbulunda veto hüququ vardır.

Qəyyumluq Şurası: Hazırda 5 üzvdən ibarətdir (ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Çin)

Bu orqan beynəlxalq qəyyumluq sistemində daxil olan ərazilərin hərtərəfli inkişafına yardım etmək və həmin ərazilərin müsəqilliyini təmin etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Hazırda bu orqanın fəaliyyəti dayanmışdır və bu orqan BMT nizamnaməsində formal olaraq qalmışdır. Mümkündür ki, gələcəkdə bu orqanın fəaliyyətində kardinal dəyişiklik baş versin və o əsasən insan hüquqları ilə məşğul olan bir struktura çevrilsin.

Beynəlxalq Məhkəmə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinə əlavə olunan və nizamnamənin tərkib hissəsi sayılan statuta əsasən yaradılıb və BMT-nin məhkəmə orqanıdır.

Bu orqan vətəndaşlıqından asılı olmayaaraq seçilən 15 müstəqil hakimdən ibarətdir. Bütün BMT üzvü olan dövlətlər *ipso facto* Statut iştirakçısı hesab olunur və hər bir dövlət tərəf kimi çıxış etdiyi məhkəmə işində çıxarılış qərarına əməl etməlidir.

İqtisadi və Sosial Şura: Baş Məclisin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən İqtisadi və Sosial Şura Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqtisadi və sosial siyasətini və eləcə də ixtisaslaşmış idarə və təşkilatların fəaliyyətini koordinasiya edir. İqtisadi və Sosial Şura Baş Məclis tərəfindən üç il müddətinə seçilən 54 üzvdən ibarətdir. Onun tərkibinin üçdə biri, yəni 18 üzv hər il təzələnilir. İqtisadi və Sosial Şura ona daxil olan strukturlarına sayına görə BMT-nin əsas orqanları içərisində ən əhatəlisidir. Bu qurum beynəlxalq iqtisadi və sosial problemlərin müzakirə olunduğu bir forum olmaqla iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə tədqiqatlar aparır, məruzələr hazırlayır və kompensiyasına aid olan məsələlərə dair Baş Məclisə və üzv dövlətlərə, habelə aidiyyəti ixtisaslaşmış idarələrə tövsiyələr verir. İnsan hüquqları komissiyası da məhz İqtisadi və Sosial Şuranın nəzdində fəaliyyət göstərir.

Katiblik: Bu orqanın əsas vəzifəsi BMT-nin normal fəaliyyətini təmin etməkdir. BMT nizamnaməsinin 97-ci maddəsinə görə «**Katiblik Baş Katibdən və təşkilat üçün tələb olunan işçi heyətdən ibarətdir. Baş Katib Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən təyin olunur. Baş Katib təşkilatın baş inzibati vəzifəli şəxsidir.**»

Yuxarıda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas orqanlarına dair qısa məlumatlar verildi. Bununla belə BMT yuxarıda qeyd olunduğu kimi nəhəng bir qurumdur və onun tərkibində çoxsaylı ixtisaslaşmış təsisatlar vardır.

BMT strukturlarında belə təşkilatların sayı 17-dir.

Bunlar: *Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatı (YUNESKO), Ümumdünya İntellektual mülkiyyət təşkilatı, Sənaye inkişafı üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, BMT-nin maliyyə təşkilatları qrupu, BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı, Beynəlxalq kənd təsərrüfatının inkişafı fondu, Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatı, Beynəlxalq dəniz təşkilatı, Ümumdünya poçt ittifaqı, Beynəlxalq elektrorabitə təşkilatı, Beynəlxalq metriologiya təşkilatı, Atom enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik, Ticarət və inkişaf üzrə BMT konfransı, BMT inkişaf proqramı və Ətraf mühit üzrə BMT proqramı.*

Bunlardan əlavə BMT sistemində bir sıra fondlar da fəaliyyət göstərir.

BMT-NİN MÜQAVİLƏ ORQANLARI.

İnsan Hüquqlarına dair Beynəlxalq Paktlar

BMT-nin müqavilə orqanları – BMT çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə əsas beynəlxalq müqavilələrin və konvensiyaların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edən xüsusi komitələrdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- *Mülki və Siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt;*
- *İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt;*
- *İrqi ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair Beynəlxalq Konvensiya;*
- *Uşaq hüquqlarına dair Konvensiya;*
- *Qadınlar əleyhinə ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair Beynəlxalq Konvensiya;*
- *İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və insan ləyaqətini alçaldan davranış və cəza əleyhinə Konvensiya;*
- *İşçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin müdafiəsinə dair Beynəlxalq Konvensiya;*

İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi qəbul olunan zaman BMT Baş Məclisi İnsan Hüquqları Komissiyasına bəyannamədə əks olunmuş hüquq və azadlıqları təminatının konkret mexanizmlərini özündə ehtiva edən və dövlətlərarası müqavilə statusunda olacaq sənədin hazırlanmasını həvalə etdi.

Komissiya insan hüquqlarını ehtiva edən paktın layihəsini hazırlamaq və onun qəbul olunması üçün zəruri olan tədbirləri həyata keçirməli idi. Komissiyanın layihə üzərindəki işinin nəticəsi olaraq 1949-cu ildə onun ilk mətni hazır oldu, bir il sonra komissiya hökumətlərin irad və təklifləri nəzərə alınaraq tərtib edilmiş ilk 18 maddəyə yenidən baxdı.

Baş Məclis 1950-ci ildə qəbul etdiyi 421 (V) (E bəndi) sayılı qətnamədə elan etdi ki, «mülki və siyasi hüquqlardan istifadə etmək və iqtisadi, sosial hüquqlara və mədəni sahədə hüquqlara malik olmaq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir və qarşılıqlı surətdə şərtlənir». Beləliklə, Baş Məclis qərara aldı ki, paktı siyasi və mülki hüquqlarla yanaşı iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair müddəalar və eləcə də, BMT nizamnaməsində əks olunduğu kimi, kişi və qadınlar arasında bərabərliyi tanıyan müddəalar daxil edilsin. Komissiya dövlətlərin və BMT ixtisaslaşdırılmış idarələrinin təklif

və iradlarını nəzərə almaqla iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarla bağlı 14 maddə hazırlandı. Sonradan daha 10 maddə bu hüquqların həyata keçirilməsi tədbirləri ilə bağlı hazırlandı. Həmin maddələrə əsasən iştirakçı dövlətlər paktda əks olunmuş hüquqların təmin olunması və bu istiqamətdə ölkədə mövcud şəraitə dair dövrü olaraq məruzələr təqdim etməli idi. Lakin BMT Baş Məclisinin altıncı sessiyasında Komissiyaya iki paktın layihəsinin hazırlanmasına dair tapşırıq verildi. Paktların birində *mülki və siyasi* hüquqlar, digərində isə iqtisadi, sosial hüquqlar və mədəniyyət sahəsində hüquqlar əks olunmalı idi. Bununla bağlı Baş Məclis 543 (VI) sayılı qətnamə qəbul etdi. Baş Məclis qətnamədə qeyd edirdi ki, hər iki paktda mümkün qədər analoji müddəalar əks olunsun. Bunun isə başlıca səbəbi o idi ki, hər hansı dövlət paktlardan birinə tərəfdar çıxmıdıqca belə digər paktda əks olunmuş hüquqlar insan hüquqlarını mümkün qədər çox əhatə etsin. Baş Məclis həmçinin digər bir qətnamə ilə (545 (VI) qərara aldı ki, hər iki pakt *«bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir»* müddəası daxil edilsin. Əslində fərdi hüquqlara deyil, kollektiv hüquqlara aid olan bu müddəanın paktlara daxil edilməsi hüquqi mülahizələrdən daha çox siyasi mülahizələrə, o cümlədən dünya üzərində isə iki qarşı sistemin, eləcə də müstəmləkə sisteminin mövcudluğuna söykənirdi. Komissiya öz fəaliyyətini sürətləndirərək hər iki pakt üzərində işi, özünün 1953 və 1954-cü illərdə keçirdiyi doqquzuncu və onuncu sessiyasında başa çatdırdı. Komissiya öz qətnaməsi ilə paktların layihələrini geniş müzakirəyə təklif etdi. Məqsəd dövlətlərin bu layihələri müzakirə etmələrinə şərait yaratmaq idi. Komissiya Üçüncü komitəyə onun onuncu sessiyasında (1955) layihələrin maddə-maddə müzakirəsini təklif etdi. Layihənin müzakirəsi vaxtında başla da qəbul olunması daha on ildən artıq bir müddət apardı. Bu gecikmə isə əsasən yuxarıda göstərilən səbəblərlə - ABŞ-da irqçiliyin, Avropada müstəmləkə sisteminin, SSRİ-də isə totalitarizmin mövcudluğu ilə bağlı idi. Nəhayət, BMT Baş Məclisinin XXI sessiyasında 2200 A (XXI) sayılı qətnamə ilə *Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt* və *İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt* qəbul olundu. Həmin qətnamə ilə Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktla əlavə olunan və iştirakçı dövlətlərdə yaşayan və paktda əks olunmuş bu və ya digər hüquqların pozulmasının qurbanı hesab edilən ayrı-ayrı şəxslərin məlumatlarına baxılmasını təmin edən *Fakultativ protokol* da qəbul olundu. Beləliklə, İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin qəbul olunmasından 18 il keçdikdən sonra Bəyannamədə əks olunmuş hüquqların qorunma mexanizmlərini özündə əks etdirən Paktlar və fakultativ protokol BMT Baş Məclisi tərəfindən təsdiq olundu və dövlətlər tərəfindən imzalanmaq,

ratifikasiya olunmaq üçün açıq elan olundu. Bununla belə, bu sənədlərin qüvvəyə minməsi üçün daha on il vaxt itirildi.

İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Pak (27-ci maddəsinə uyğun olaraq) 35 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 3 yanvar 1976-cı ildə qüvvəyə mindi.

Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt həmin Paktın 49-cu maddəsinə uyğun olaraq 35 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə mindi. Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktla əlavə olunan və İnsan Hüquqları Komitəsinə fərdi şikayətlərin verilməsini nəzərdə tutan *Fakultativ Protokol* həmin protokolun 9-cu maddəsinə uyğun olaraq 10 ratifikasiya səsi toplayaraq 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə mindi.

Hər iki Paktın preambulası, 1,3 və 5-ci maddələri, demək olar ki, eynidir. Paktların preambulasında BMT nəzəmnəməsinə uyğun olaraq insan hüquqlarını təşviq və tətbiq etmək sahəsində iştirakçı dövlətlərin öhdəliklərinin olması göstərilir və xatırlanır ki, hər bir kəs paktlarda əks olunmuş hüquqların həyata keçməsinə çalışmalıdır. Qəbul edilir ki, İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinə uyğun olaraq mülki və siyasi azadlıqlardan bəhrələnmə, qorxu və ehtiyacdan azad olan azad insan şəxsiyyəti ki, hər kəs özünün iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarından və eləcə idealına yalnız o zaman nail olmaq mümkündür ki, hər bir dövlətdə elə bir şərait olsun də siyasi və mülki hüquqlarından istifadə edə bilsin.

Hər iki paktın birinci maddəsi «öz müqəddəratını təyin etmə» (self-determination) hüququna həsr olunmuşdur. Xatırladaraq ki, bu müddəanın paktlarda əks olunması daha çox siyasi mülahizələrlə əsaslanırdı və o zaman davam etməkdə olan milli azadlıq hərəkatlarının təsiri altında formalaşmışdı. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ fərdi hüquqlara aid deyildir və bu baxımdan paktların ümumi fəlsəfəsi ilə üst-üstə düşür. Hər iki paktın birinci maddəsində *«hər bir xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququ vardır»* müddəası əks olunur və əlavə olunur ki, *«Onlar bu hüquqa əsasən öz siyasi statuslarını azad şəkildə müəyyən edir və özlərinin iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını azad surətdə təmin edirlər»*.

Paktların 3-cü maddəsi kişilərlə qadınların bu hüquqlardan bərabər istifadə etmək hüququnu təsbit edir. Maddədə göstərilir ki, pakt iştirakçısı olan dövlət kişilərlə qadınların bu hüquqlardan bərabər istifadəsini təmin edir. Paktların 5-ci maddəsi paktlarda əks olunmuş hüquqların təminatına həsr olunmuşdur. Paktlarda göstərilir ki, *«Bu Paktla heç nə hər hansı dövlətin, hər hansı bir insan qrupunun, yaxud kiminsə bu Paktla tanınmış hüquq və azadlıqlarından hər hansı birini ləğv etməyə, yaxud onları bu Paktla*

nəzərdə tutulduğundan çox məhdudlaşdırmağa yönəlmiş hansısa fəaliyyətli məşğul olmaq, yaxud hansısa hərəkətlərə yol vermək hüququna malik olması kimi yozula bilməz».

Bu maddəyə əsasən heç bir dövlət ölkəsində Pakta tərəfdar çıxanadək mövcud olmuş, lakin Paktda əks olunmamış hər hansı hüquq və azadlığı Paktda əks olunmaması, yaxud ölkədə mövcud olandan daha məhdud olması bəhanəsi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Bu o deməkdir ki, Paktda əks olunmuş hüquq və azadlıqlar minimal standartlardır və heç bir iştirakçı dövlət bu standartlardan aşağı olanı müəyyən edə bilməz. Bu standartlardan daha yüksək olan standartlar isə təşviq olunmalı və müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın 6-15-ci maddələri özündə əmək hüququnu (maddə 6), ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ (maddə 7), həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq hüququ (maddə 8), sosial sığorta da daxil olmaqla sosial təminat hüququ (maddə 9), ailənin, analığın, uşaqların və yeniyetmələrin hüquqları və onlara ən geniş müdafiə və köməkliliyin göstərilməsi (maddə 10), qənaətbəxş həyat şəraiti hüququ (maddə 11), insanın fiziki və psixi sağlamlığının ən yüksək səviyyəsinə çatmaq hüququ (maddə 12), təhsil hüququ (maddə 13 və 14) və mədəni həyatda iştirak hüququ (maddə 15).

Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın 6-27-ci maddələri aşağıdakı hüquqları - yaşamaq hüququnu (maddə 6) təmin edir. Müəyyən edir ki, heç kəs qəddar insanlıqdan kənar işğencələrə, yaxud onun ləyaqətini alçaldan davranışa və cəzaya məruz qalmamalıdır (maddə 7), heç kəs köləlikdə saxlanıla bilməz və pakta əsasən qulluq və qul alveri qadağan olunur (maddə 8), heç kəs kimsədən asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz və heç kəs məcburi və icbari əməyə cəlb edilə bilməz (maddə 8), heç kəs zorla həbs və dustaq edilə bilməz (maddə 9), azadlıqdan məhrum edilənlərlə humanist rəftar olunmalıdır (maddə 10), heç kəs öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirə bilmədiyi üçün azadlıqdan məhrum edilə bilməz (maddə 11).

Paktda həmçinin sərbəst hərəkət və azad yaşayış yeri seçmək azadlığı tanınır (maddə 12) və qanuni əsaslarla ölkədə olan əcnəbilərin ölkə ərazisindən sürgün edilməsinə məhdudiyət (maddə 13) qoyulur. Pakt istər mülki, istərsə də cinayət prosesləri zamanı məhkəmə və tribunallar qarşısında bərabərlik hüququna dair müddəanı (maddə 14) özündə ehtiva edir. Pakt cinayət prosesi zamanı qanunların retroraktiv tətbiqini qadağan edir (maddə 15) və hər bir kəsin harada olmasından asılı olmayaraq hüquq subyektini kimi tanınmasını (maddə 16) müəyyən edir.

Pakt insanların şəxsi və ailə həyatına özbaşına və qanunsuz müdaxilənin bütün formalarını, o cümlədən «...mənzil toxunulmazlığını, yaxud yazışma sirlirini özbaşına, yaxud qanunsuz qəsd, yaxud şərafinə və adına qanunsuz qəsd...» qadağan edir.

Paktda fikir azadlığı və din azadlığına dair müddəalar (maddə 18), habelə hər kəsin şəxsi fikiri olmaq və bu fikiri ifadə etmək hüququ (maddə 19) da əks olunmuşdur. Pakta görə «*hər cür müharibə təbliğati qanunla qadağan edilməlidir»* (maddə 20) və «*ayrı-seçkiliyə, düşmənçiliyə, zorakılığa təhrik olan milli, irqi, yaxud dini nifrətin lehinə edilən hər hansı bir çıxış qanunla qadağan edilməlidir»*. Pakt dinc yığıncaqlar (maddə 21) və assosiasiyalar azadlığı hüququnu (maddə 22) tanıyır. O həmçinin nikah yaşına çatmış kişi və qadınların ailə qurmaq, tərəflərin nikaha girərkən və ona xitam verərkən hüquq və vəzifə bərabərliyini (maddə 23) tanıyır. Pakt hər bir vətəndaşın dövlət işlərinin idarə olunmasında bərabər hüququnu (maddə 25) tanıyır və hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyini və qanun tərəfindən bərabər müdafiə olunmaq hüququnu (maddə 26) qəbul edir. O, iştirakçı dövlətləri ərazilərində yaşayan etnik, dini, və dil azlıqlarının hüquqlarını (maddə 27) müdafiə etməyə çağırır. Nəhayət, Paktın 28-ci maddəsi onda əks olunmuş və iştirakçı dövlətlər tərəfindən tanınan və təmin olunması öhdəlik olaraq götürülən hüquq və azadlıqların təmin olunmasına nəzarəti həyata keçirmək məqsədi ilə Paktın nəzarət orqanının - İnsan Hüquqları Komitəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində Paktda əks olunmuş hüquqların məhdudlaşdırılması şərtləri göstərilmişdir: «*Bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, həmin hüquqlardan istifadə olunmasını bu Pakta müvafiq olaraq təmin edən bu və ya digər dövlət həmin hüquqlara yalnız qanunla müəyyən edilən və bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər, həm də demokratik cəmiyyətdə ümumi rifaha yardım göstərmək məqsədi ilə məhdudiyətlər qoya bilər»*.

Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın da analoji maddəsi Paktda əks olunmuş hüquqların məhdudlaşdırılması şərtlərini müəyyən edir: «*Dövlətdə millətin taleyini təhlükədə qoyan və mövcudluğu haqda rəsmi surətdə elan edilmiş fəvqəladə vəziyyət yarandıqda, bu Paktda iştirak edən dövlətlər Pakt üzrə öhdəliklərindən geriçəkilmə tədbirləri qəbul edə bilər, lakin bu, vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədə, belə tədbirlərin onların beynəlxalq hüquqa dair digər öhdəliklərinə zidd olmaması və müstəsna olaraq irq, dərisinin rəngi, cins, dil, din, yaxud sosial mənşə əsasında ayrı-seçkiliyə gətirib çıxarmaması şərti ilə olmalıdır»*.

Bu müddə 6, 7, 8 (1-ci və 2-ci bəndlər), 11, 15, 16 və 18-ci maddələrdən hər hansı bir şəkildə geri çəkilmə üçün əsas ola bilməz.

Bu Paktla iştirak edən hər bir dövlət geri çəkilmə hüququndan istifadə etdikdə, dərhal həmin Paktla iştirak edən digər dövlətlərə geri çəkildiyi müddəalar və onu belə geri çəkilməyə vadar edən səbəblər haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi vasitəsilə məlumat verməlidir. Eləcə də, həmin vasitəçi ilə onun bu geriçəkilməyə xitam verdiyi tarix bildirilməlidir». Bununla belə, Paktla əks olunmuş ələ hüquqlar vardır ki, onlar istənilən şəraitdə, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində məhdudlaşdırıla bilməz. Bu hüquqlar yaşamaq hüququ, işgəncə və qul olmaqdan azad olmaq hüququ, borca görə azadlıqdan məhrum olunmaqdan azad olunmaq hüququ, qanunun retroaktiv tətbiqindən müdafiə hüququ, hüquq subyekti olmaq hüququ, fikir vicdan və din azadlığıdır. Paktın 4-cü maddəsində əks olunduğu kimi digər hüquqlar fəvqəladə hallar şəraitində müəyyən şərtlər daxilində məhdudlaşdırıla bilər.

Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktla əlavə olaraq iki fakultativ protokol da mövcuddur. Bu protokollardan biri Paktla birgə qəbul olunmuş və Paktla birgə zəruri ratifikasiya səslerini toplayaraq qüvvəyə minmişdir. Bu protokol *Fakultativ Protokol* adlanır. Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktla əlavə olunan Birinci Fakultativ Protokol Paktla müvafiq olaraq yaradılmış İnsan Hüquqları Komitəsinə imkan verir ki, Pakt və protokol iştirakçısı olan dövlətlərdən fərdi şikayətlər qəbul etsin və ona baxsın. Bu yalnız o zaman ola bilər ki, Pakt iştirakçısı olan dövlət birinci fakultativ protokola qoşulmaqla Komitənin belə şikayətlərə baxmağa dair səlahiyyətini qəbul etmiş olsun.

Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Paktla əlavə olunan *İkinci Fakultativ Protokol* BMT Baş Məclisinin 15 dekabr 1989-cu il tarixli 44/128 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilərək ratifikasiya olunmaq üçün üzv dövlətlərə təqdim edilmişdir. Protokolun 1-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətin ərazisində yaşayan bütün şəxslərə münasibətdə ölüm cəzası tətbiq olunmur.

İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt və ona əlavə olunan birinci və ikinci fakultativ protokollar İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi ilə birlikdə İnsan hüquqlarına dair Beynəlxalq bill (International Bill of Human Rights) adlanır.

BMT cərcivasında müvafiq olaraq yeddi müqavilə orqanı və ya komitələr fəaliyyət göstərir:

1. *İnsan Hüquqları Komitəsi;*
2. *İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar üzrə Komitə;*
3. *İrqi ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğvi üzrə Komitə;*
4. *Qadınlar əleyhinə ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğvi üzrə Komitə;*
5. *İşgəncələr əleyhinə Komitə;*
6. *Uşaq hüquqları üzrə Komitə;*
7. *İşçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin müdafiəsi üzrə Komitə*

Komitənin əsas fəaliyyət forması ilbə bir neçə dəfə keçirilən sessiyalarda dövlətlərin təqdim etdiyi hesabatlara baxmaqdır.

İnsan Hüquqları Komitəsi də daxil olmaqla bəzi komitələr müvafiq hüquqların pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə də baxırlar. Bundan başqa, komitələr xüsusi proseduralardan istifadə edir, məsələn, ölkələrə səfərlər edir və tövsiyələrin yerinə yetirilməsini yoxlamaq üçün müxtəlif növ tədbirləri həyata keçirirlər.

Məlumatlar vermək öhdəliyi

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 40-cı maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətlərdən Paktın təsbit olunmuş hüquqların yerinə yetirilməsi və təminatları barədə İnsan hüquqları Komitəsinə müntəzəm məlumatlar təqdim etmək tələb olunur.

İlkin və müntəzəm məlumatlar

Hər hansı dövlət Paktın iştirakçısı olduqdan bir il sonra Komitəyə «ilkin məlumat» təqdim etməyə borcludur. Həmin ilkin məlumat insan hüquqları haqqında bu dövlətin qanunvericiliyinə giriş və bu hüquqların müdafiə mexanizmləri rolunu oynayır.

İlkin məlumatı təqdim etdikdən sonra dövlət beş ildən bir «müntəzəm məlumatlar» təqdim etməyə borcludur. Həmin məlumatlarda bunları göstərmək dövlətdən tələb olunur:

- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın təsbit olunmuş hüquqları təmin etmək üzrə hansı tədbirləri görür;
- Bu hüquqların praktikada həyata keçirilməsi nə kimi uğura malikdir;
- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı tətbiq edərkən dövlət hansı hallarla və çətinliklərlə rastlaşır.

Fövqəladə məlumatlar

Müntəzəm məlumatlardan başqa, İnsan hüquqları Komitəsi Paktın nəzərdə tutulan insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə daxili ittişaların (Haitidə, Anqolada olduğu kimi) və ya hərbi münaqişənin (keçmiş Yuqoslaviyada olduğu kimi) təsir göstərdiyinə dəlalət edən hadisələr barədə dövlətin xüsusi məlumatlar təqdim etməsi barədə ona müraciət edə bilər. Həmçinin dövlətlərin hüquq varisliyi zamanı insan hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı gələcək vəziyyət haqqında məsələ ortaya çıxır (Honqong). Fövqəladə situasiya Komitənin sessiyaları arasındakı dövrə yaranarsa, sədr növbəti məruzənin planlaşdırılan vaxtdan qabaq təqdim edilməsi barədə dövlətə müraciət edə bilər. Övvəllər sədr fəvqəladə məlumatlar təqdim etmək barədə Haiti, Ruanda və Nigeriya kimi dövlətlərə belə müraciətlər göndərmişdi.

Məlumatları vaxtında təqdim etməyən iştirakçı dövlətlər Komitənin işini əhəmiyyətli dərəcədə pozurlar, çünki bu, o deməkdir ki, belə ölkələrdə insan hüquqlarına əməl edilməsi praktikası üzərində müntəzəm müşahidə yoxdur. Övvəllər Komitə belə hallarda məlumatların göndərilməsinin zəruriliyi haqqında dövlətlərə xatırlatmalar göndərərək əlavə, çox az şey edə bilirdi. Lakin bu yaxınlarda Komitə məlumatları vaxtında verməyən dövlətlərə təsir göstərməyin yeni metodlarını işləyib hazırladı. Belə metodlar Cenevrədəki və ya Nyu-Yorkdakı nümayəndəyə məruzə edilməsini, dövlətlərin vaxtında təqdim edilməmiş məlumatların hamısını bir məlumatda birləşdirmələrinə icazə verilməsini, yaxud tam məlumat təqdim edilmədən insan hüquqları ilə bağlı vəziyyətin bildirilməsini ehtiva edə bilər. Paktın iştirakçısı olan və məlumatların yazılması üçün kifayət qədər resurslara malik olmayan dövlətlər texniki yardım üçün İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarın bölməsinə müraciət edə bilərlər.

Gündəlik

Komitə dövlətlərdən məlumat aldıqdan sonra həmin ölkələrdəki vəziyyətə baxılmasını öz gündəliyinə daxil edir. Hazırda Komitə belə baxışları iki sessiya qabaq gündəliyə daxil edir, bu isə onu bildirir ki, məsələn, Komitənin oktyabr-noyabr aylarındakı sessiyasında hansı ölkələr üçün baxış keçiriləcəyi aprelin sonunda məlum olur. Bu müddətdə məlumatlar İnsan hüquqları Komitəsinin işi dövlətinə¹ tərcümə olunur və ictimaiyyət həmin məlumatlarla tanış olmaq imkanına malikdir. Müzakirə tarixi başqa vaxta keçirilmərsə, Komitə iki sessiya arasında dərc olunan Komitənin «nümunəvi gündəliyində» müəyyən edilən gündə məlumata baxır. Adətən Komitə hər bir sessiyada beş-altı ölkədəki vəziyyətə baxır.

Məsələlərin siyahısı

İnsan hüquqları Komitəsinin sessiyasına bir həftə qalmış Komitənin bir neçə üzvündən ibarət xüsusi sessiya qabağı işçi qrup sessiyasının gündəliyinə daxil edilən ölkələrdəki vəziyyətə baxılması üzrə hazırlıq işini həyata keçirir. İşçi qrupun üzvləri dövlətlərin özlərindən, BMT-nin digər orqanlarından və qeyri-hökumət təşkilatlarından həmin ölkələr üzrə daxil olan bütün informasiyanı öyrənir və tənqidi şəkildə təhlil edir və

¹ BMT altı rəsmi dilde: ingilis, ispan, fransız, arab, rus və çin dillərində işləyir. İnsan hüquqları Komitəsinin işçi qrup sessiyaları ispanca və rus dillərindədir.

dövlətlərlə müzakirələrin əsasını təşkil edən «məsələlərin siyahısını» tərtib edirlər. Komitə üzvlərindən biri «ölkə üzrə məruzəçi» kimi çıxış edir və həmin ölkə üzrə diskussiyayı və informasiyaya baxılmasını idarə edir. Məruzəçi, Komitənin digər üzvləri ilə birlikdə, müzakirə edilən məsələlərin nümunəvi siyahısını tərtib edir. Kənar təzyiqdən (məsələn, ərazisindəki vəziyyət təhlil olunan dövlət tərəfindən) yaxa qurtarmaq üçün İnsan hüquqları Komitəsi, beynəlxalq müqavilələrə əsasən yaradılan digər orqanlardan fərqli olaraq, ayrı-ayrı ölkələr üzrə məruzəçilərin adlarını elan etmir.

Sessiyanın birinci günü İnsan hüquqları Komitəsinin bütün üzvləri işçi qrup tərəfindən təklif edilən məsələlərin siyahısını müzakirə edir və bəyənirlər. Sonra məsələlərin siyahısı dövlətlərə göndərilir ki, Komitəyə cavab hazırlamaq üçün onların kifayət qədər vaxtları olsun.

Konstruktiv dialoq

Dövlətdəki praktikanın müzakirəsi Komitə ilə həmin dövlət arasında «konstruktiv dialoqdan» ibarət olmalıdır; həmin dialoq adətən aşağıdakı ssenari üzrə baş verir.

İclasın əvvəlində dövlətin nümayəndələrinə (paytaxtdan olan hökumət nümayəndələrinə, yaxud Cenevrədəki və ya Nyu-Yorkdakı diplomatlara) məruzəni təqdim etmək və məsələlərin siyahısına daxil edilən suallara cavab vermək üçün vaxt verilir. Bizim təcrübəmizə görə, dövlət yüksək səviyyədə nümayəndəliklə, məsələn, daxili işlər nazirinin müavinindən, yaxud ədliyyə nazirliyinin yüksək vəzifəli şəxslərindən ibarət nümayəndəliklə təmsil olunduqda, dialoq daha faydalı olur. Bu yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları adətən hökumətin siyasətini və Paktın həyata keçirilməsi ilə bağlı proqramları izah etmək, habelə müvafiq hüquqların müdafiəsindəki çatışmazlıqlara görə cavab vermək iqtidarındadırlar. Girişdən sonra Komitə üzvləri əlavə suallar verə və əlavə izahatlar istəyə bilərlər və dövlətlər onlara cavab verməlidirlər. Adətən bütün gün ərzində davam edən bir sıra suallardan və cavablardan sonra Komitə üzvləri insan hüquqlarının əsas aspektləri üzrə, habelə məruzənin keyfiyyəti və şifahi təqdimat barədə fərdi yekun qeydləri verirlər. Komitə lazımı şəkildə işıqlandırılmayan suallara cavabları dövlətin yazılı şəkildə təqdim etməsi üçün ona müraciət edə bilər. Komitə insan hüquqları ilə bağlı çoxlu sayda məsələlərin işıqlandırılmamış qaldığını hesab edərsə, həmin dövlətə dialoqun növbəti sessiyada davam etdirilməsi barədə qərar qəbul edə bilər.

Yekun ümumiləşdirmələri

Sessiyanın sonunda İnsan hüquqları Komitəsi nəzərdən keçirilən dövlətlər üzrə «yekun ümumiləşdirmələri» qəbul edir; adətən onlar həmin ölkələrdə insan hüquqları ilə bağlı vəziyyətin məcmu şəklində ümumiləşdirilməsindən ibarət olur və insan hüquqlarının müdafiəsini Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktla tam uyğun hala gətirmək üçün qəbul edilməsi zəruri olan addımlar üzrə dövlətlərə tövsiyələri ehtiva edir.

Yekun ümumiləşdirmələri aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur:

- dövlətin təhlil edilməsinə ümumi giriş;
- dövlətin insan hüquqları üzrə praktikasının müsbət tərəflərini əks etdirən, Paktla təsbit olunmuş hüquqların həyata keçirilməsinə təsir göstərən amillər və çətinliklər;
- diqqət tələb edən prinsipial məsələlər;
- təkliflər və tövsiyələr.

Yekun ümumiləşdirmələri ictimaiyyət üçün açıq olan ayrıca sənəd də dərc edilir, İnsan hüquqları Komitəsinin hər bir sessiyasından dərhal sonra onlarla tanış olmaq olar.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu

Pakt qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu barəsində məsələlərdən susmaqla yan keçir və onların sessiyalarda iştirak etmək və informasiya toplamaq hüquqları barədə müddəalar orada yoxdur. Komitənin mövcudluğunun ilk illərində onun üzvləri qeyri-hökumət təşkilatları haqqında materialları yalnız şəxsi kanallarla alırdılar. Lakin bu yaxınlarda İnsan hüquqları Komitəsi insan hüquqlarının vəziyyəti haqqında dövlətlər tərəfindən məlumatların təqdim edilməsi prosedurasında qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunu xeyli genişləndirdi.

Qeyri-hökumət təşkilatları dövlətlərin məruzələrinə baxılmasında mühüm rol oynayır və onlardan alınan informasiya Komitənin dövlət ilə dialoqunun aparılması üçün vacibdir. Komitə az sayda üzvlərdən ibarət olduğuna görə, nə hər bir konkret dövlətin hüquq sistemləri barədə onun ekspertizası, nə də hər bir ölkədə insan hüquqları məsələlərinin vəziyyəti barədə tam təsviri vardır. Dövlətlərin təqdim etdikləri məlumatlar adətən hüquqların praktiki həyata keçirilməsi imkanlarını təhlil etmədən ölkədəki hüquqi rejimlə bağlı vəziyyəti vurğulayır. Deməli, qeyri-hökumət təşkilatlarının «medalın o biri üzünü» işıqlandıran informasiyası Komitə üzvləri üçün olduqca vacibdir, çünki o, hökumətlər üçün məsələlərin hazırlanmasında Komitə üzvlərinə kömək edir.

Komitə dəfələrlə bəyan edib ki, O, ölkədəki real şərait barədə həmin ölkədə fəaliyyət göstərən milli və yerli qeyri-hökumət təşkilatlarından informasiya almaqda xüsusilə maraqlıdır. İnsan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı məlumatlara baxılmasına qeyri-hökumət təşkilatlarının kömək etmələrinin bir neçə yolu vardır.

Məlumatlar

Birincisi, qeyri-hökumət təşkilatları məlumatın Komitəyə çatdırılması müddətindən xəbər tuta və dövlətin həmin informasiyanı vaxtında təqdim etməsi üçün ona təzyiq göstərə bilərlər. Bu, dövlətin nümayəndələri ilə Komitənin müntəzəm dialoqunu təmin etməyə köməklik göstərir. Qeyri-hökumət təşkilatları həmçinin Komitəyə ölkədəki insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması ilə bağlı fəvqəladə hallar barədə məlumat verə bilərlər və həmin hallar Komitənin həmin dövlətdən xüsusi məruzə istəməsi və həmin ölkənin nümayəndələrini Komitənin sessiyasına dəvət etməsi üçün əsas ola bilər.

Məsləhətləşmələr

Komitə tövsiyə etdi ki, Paktın iştirakçısı olan dövlətlər öz praktikalarının insan hüquqlarına dair normalara uyğunluğu haqqında məlumatların yazılması prosesində qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparınsınlar. Bu məlumatın yekun variantını İnsan hüquqları Komitəsinə təqdim edəndə, qeyri-hökumət təşkilatlarının məlumat barədə tənqidi analizinin dövlət tərəfindən əldə edilməsinə imkan verir. Bu həmçinin dövlətə insan hüquqlarına dair materialların toplanması üzrə ixtisaslaşan qeyri-hökumət təşkilatları barədə ətraflı informasiya almaq imkanını verir. Bu cür yardım, Paktı həyata keçirərkən dövlətlərin rastlaşdıqları problemlərin göstərilməsi də daxil olmaqla (bu, İnsan hüquqları Komitəsi tərəfindən həmişə yaxşı qiymətləndirilir), dövlətlərin daha məzmunlu və doğru məlumatlar təqdim etmələrinə kömək edir.

Komitə həmçinin dövlətləri öz məlumatlarını ictimaiyyət arasında yaymağa həvəsləndirir ki, həm məruzəyə Komitə tərəfindən baxıldıqdan qabaq, həm də sonra dövlət səviyyəsində ictimai müzakirələr aparılsın.

Əks məruzə

Bu və ya digər ölkədəki vəziyyətə baxılmasına qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən tənqidi elementin daxil edilməsinin çox mühüm üsulu onlar tərəfindən dövlətin məruzəsinə yazılı şərhlərin verilməsi və həmin şərhlərin

Komitəyə təqdim edilməsidir. Bu cür informasiyanın təqdim edilməsinin ən yaxşı forması dövlətin məruzəsinə maddə-maddə şərhin verildiyi «əks məruzədir» alternativ və ya kölgə hesabatı; həm düzgün çatdırılan informasiya, həm də insan hüquqları ilə bağlı vəziyyətin qeyri-adekvat (həqiqətə uğun olmayan) təsviri həmin şərhdə vurğulanır və həqiqi vəziyyət təsvir olunur. Belə format dövlətdən daxil olmuş məruzə ilə müqayisəni asanlıqla aparmağa kömək edir. Ətraflı «əks məruzə» təqdim etməkdən əlavə, qeyri-hökumət təşkilatları həmçinin Komitəyə Paktı aid olan məsələlərdə həmin ölkə barədə daha ətraflı məlumat təqdim edə bilərlər. Məsələn, Paktı pozan qanunların mətninin (yaxşı olar ki, ingiliscə yaxud ispanca və ya fransızca qəbul edilən yerlərdə həmin dillərdə olsun) daxil edilməsi, yaxud insan hüquqlarının pozulmasına dəlalət edən konkret işlərin Komitəyə təqdim edilməsi yaxşı təsir göstərir. İmkan daxilində informasiyanı elə təqdim etmək lazımdır ki, onun Paktın hansı maddəsinə aid olması aydın olsun.

Təklif olunan suallar

Ərazisindəki vəziyyətə baxılan dövlətə təklif olunan suallar Komitə ilə müzakirəsi gedən ölkənin arasında «konstruktiv dialoqun» mühüm hissəsinə təşkil edir. Daha effektiv baxılması təmin etmək üçün həmin suallar imkan daxilində konkret olmalıdır ki, cavab verməkdən yayınmaq, yaxud ayrılmaq vaxtdan yalnız müsbət məqamları işıqlandırmaqdan ötrü istifadə etmək dövlətlər üçün çətin olsun. İnsan hüquqları Komitəsi bu yaxınlarda qərara gəldi ki, bu və ya digər dövlətə onun məruzəsi ilə bağlı verilən yazılı suallarda hansı problemləri ünvanlamaq barədə məsləhət almaq üçün qeyri-hökumət təşkilatlarını dəvət etsin. Bu, qeyri-hökumət təşkilatına imkan verir ki, ən mühüm sualları verməklə dövlətin nümayəndələrinə təsir göstərsinlər. Komitə üzvləri qeyri-hökumət təşkilatlarının təklif etdiyi suallardan istifadə etməyə borclu olmasalar da, işçi qrup dövlətə aid sualların siyahısının tərtib edərkən onlar istiqamətləndirici rol oynaya bilər.

Sessiyada iştirak

Cenevrədə və ya Nyu-Yorkda dövlətin məruzəsinin müzakirəsində iştirak etmək imkanına malik olan qeyri-hökumət təşkilatları Komitə üzvlərinə şifahi məlumat verir və müzakirədən qabaq və ya müzakirə zamanı onların suallarına cavab verirlər. İctimaiyyət üçün qapalı olan sessiyalardakı məsələlərin siyahısının hazırlanması zamanı sessiyaqabağı işçi qrupu üzvləri üçün şifahi brifinq keçirən qeyri-hökumət təşkilatlarının dəvət edilməsi haqqında Komitənin bu yaxınlardakı qərarı bu dialoqda qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunun gücləndirilməsində mühüm addım oldu. Bu, məsələlərin siyahısı qəti şəkildə hazırlanana

qədr İnsan hüquqları Komitəsinin üzvlərinə öz mülahizələrini təqdim etmək üçün qeyri-hökumət təşkilatlarına daha bir imkan verir.

Sifahi brifinqlər

İnsan hüquqları Komitəsinin sessiyası zamanı qeyri-hökumət təşkilatlarının özləri Komitə üzvləri üçün konkret ölkədəki vəziyyətə dair brifinq təşkil edə bilərlər. Qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təşkil edilən və adətən Komitənin səhər və gündüz sessiyaları arasında keçirilən bu qeyri-formal brifinqlər İnsan hüquqları Komitəsi üçün ən yeni informasiyanın mühüm kanalına çevrilib və Komitə üzvlərinin suallarına cavab vermək üçün qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinə imkan yaradıb. Komitənin sessiyalarının praktikasında adətən hər ölkə üzrə, həmin ölkədəki vəziyyət müzakirə ediləndən bir neçə gün sonra, bir brifinq keçirilir. Çox vaxt bu brifinq müvafiq beynəlxalq və (və ya) milli qeyri-hökumət təşkilatının üzvü tərəfindən koordinasiya edilir.

Məsələyə qayıdış

Hər bir iştirakçı dövlət Paktda təsbit edilmiş hüquqları təmin etmək və onlara hörmət etmək üzrə qanunda təsbit olunmuş öhdəlik daşıyır. Lakin İnsan hüquqları Komitəsi öz rəylərini həyata keçirmək üçün kifayət qədər vasitələrə malik deyil. Beləliklə, o, sessiyalardan sonra həmin ölkələrdəki vəziyyətə nəzarət etmək üçün qeyri-hökumət təşkilatlarına ümid bəsləyir. Qeyri-hökumət təşkilatları Komitənin tövsiyə və rəylərinin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə hadisələrin inkişafını izləyərək və dövlətlərə təzyiq göstərərək, Cenevrədəki və ya Nyu-Yorkdakı müzakirələrin mənasız sənəd olaraq qalınması üçün zəruri olan hər şeyi edirlər. Övvəllər qeyri-hökumət təşkilatları Komitənin yekun ümumiləşdirmələrini öz ölkələrində yerli səviyyədə də uğurla dərc edir, Komitənin aşkar etdiyi insan hüquqları problemləri üzrə geniş diskussiyalara başlayır və hökumət, parlament üzvləri və mətbuat nümayəndələri ilə müqavilələrdə yekun ümumiləşdirmələrinə istinad edirdilər.

FAKTLARIN TOPLANMASI – MONİTORİNQİN MÜHÜM MƏRHƏLƏSİ KİMİ

Hüquq müdafiəçilərinin yerinə yetirdikləri insan hüquqlarının müdafiəsi işində monitorinq istər problemin miqyası barədə təsəvvür əldə edilməsində, istərsə də cari situasiyadakı müsbət və ya mənfi dəyişikliklərin izlənməsində xüsusilə mühüm rol oynayır. Mövcud vəziyyət barədə yanlış təsəvvür səhv reaksiyaya səbəb ola, hüquq müdafiəçilərini tənqiddə məruz qoya, təşkilatın nüfuzuna sarsıdıcı təsir göstərə bilər.

Buna görə də hüquq müdafiə fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri hüquq müdafiə təşkilatlarının kanalları vasitəsilə yanlış informasiyanın yayılmamasıdır. Məlumat əldə etmək üçün normal yolların çox zaman qapandığı və məmurların və müxtəlif siyasi qüvvələrin yalan sensasiyalara rəvac verdikləri bir şəraitdə bunu etmək kifayət qədər çətindir.

Bu nöqteyi-nəzərdən monitorinqin birinci mərhələsi – faktlara dair məlumatların toplanması (*fact finding*) xüsusilə məsuliyyətli işdir və monitorinqin nəticələri bu işin keyfiyyətindən asılıdır.

Məlumatların toplanması texnikası zahirən jurnalistikaya xatırladır, bu zaman ictimaiyyətə çatdırılmaq və ictimai rəyə təsir göstərmək üçün nəzərdə tutulan informasiya açıq və qapalı mənbələrdən əldə edilir. Buna görə də tanınmış hüquq müdafiəçiləri (və casuslar) arasında bu qədər çox jurnalist var.

Beləliklə, başlanğıc üçün monitorinqimizin *obyektinə* aydınlıq gətirmək lazımdır. Bu, diqqətimizi bir-iki əsas problem üzərində cəmləşdirməyə imkan verir.

Daha sonra *informasiya mənbələrinə* aydınlıq gətirmək lazımdır. Onları *açıq* (kitablar, qəzet materialları, açıq niqlər, rəsmi müsahibələr, İnternet şəbəkəsində açıq saytlar) və *qapalı* (idarələrin təlimatları, məxfi statistika, adın açıqlanmaması şərti ilə verilmiş müsahibələr, məbusların gizli yazılı qeydləri, informasiya “sızmaları” və s.) mənbələrə bölmək olar. Doğru məlumat almaq məqsədləri üçün bunların heç birindən imtina etmək olmaz. “Dövlət sirri haqqında” Qanunda (1997) insan hüquqları haqqında məlumatlar məxfi informasiya siyahısından çıxarılsa da, bir sıra hallarda məmurlar buna məhəl qoymurlar. Çox vaxt məmurlar ümumiyyətlə bu və ya digər sənədi, məsələn, məbusların qida menyusunu hüquq müdafiə sənədi kimi təfsir etməyə meyl göstərmir, lakin eyni zamanda onu kənar nəzərlərdən qısqançlıqla gizlədirlər. İnsan hüquqlarına dair bu cür məlumatları əldə edərkən biz öz fəaliyyətimizi qanunsuz bir şey kimi qəbul etməməliyik, çünki belə məlumatlar sirt olmamalıdır. Yalnız insan hüquqlarının

pozuntularının qurbanının şəxsi həyatından və ya nüfuzundan söhbət getdiyi hallar istisna təşkil edir.

Qeyd edək ki, mənbənin açıqlığı yanlış məlumat verilməsi ehtimalını istisna etmir. Bəzən açıq mənbələr siza, məsələn, fərqli düşüncəyə görə işgəncə və ya təqiblərin olmaması barədə, yaxud əksinə, sırf cinayət xarakterli işdə siyasi motivlərə görə təqiblərin olduğu barədə yanlış məlumat verə bilərlər. Adətən faktların toplanması üzrə konkret addımlardan əvvəl **informasiyanın (siqnalın) daxil olması** baş verir və onun təhlili insan hüquqlarının kobud pozuntusunun baş verması ehtimalından xəbər verir. Lakin bu siqnalın səhv ola biləcəyinə də hazır olmaq lazımdır.

Mümkün informasiya mənbələrinin ilkin qiymətləndirilməsi faktların toplanması üzrə sonrakı *hərəkətlərinizi* təşkil etməyinizə imkan verir, həmin hərəkətlərə bunlar daxil ola bilər:

- açıq mənbələrin təhlili;
- hadisə yerinə səfər;
- qurbanlarla sorğu aparılması;
- şahidlərin axtarılması və onlarla müsahibə;
- məhkəmə proseslərinin müşahidə edilməsi;
- yazılı arizələrin toplanması;
- İnternetdən məlumatların götürülməsi;
- məmurlar arasında hüquq müdafiə "agenturasının" tapılması və onlarla müsahibə;
- və s.

Yaxşı olar ki, dolaylı dəlilləri birbaşa dəlillərlə tutuşduraraq və faktı müxtəlif aspektlərdən yoxlayasınız.

Bu zaman güman edilir ki, sizin hərəkətlərinizin nəticəsi mətbu, audiovizual və ya elektron *sənədlərin* işıq üzvi görməsindən ibarət olacaqdır, onlar sonrakı təhlil üçün material ola, habelə məhkəmədə və ya formal araşdırmada istifadə edilə bilərlər. Zərurət olduqda və şərait imkan verdikdə texniki vasitələrdən (fotoaparət, videokamera, diktəfon, surətqıxaran texnika, ölçmə aparatları və sairədən) istifadə etmək lazımdır.

Monitorinqin növbəti mərhələsində toplanmış məlumatların **təhlili** aparılır, düzgün olmayan və ya şübhəli məlumatlar xaric olunur. Qalan məlumatlar insan hüquqlarının pozuntusunun baş verib-vermədiyi barədə nəticə çıxarmağa imkan verməlidir. Buna görə də təhlil üçün həm məlumatların təhliləsinə, həm də təhlilçinin özünün səriştəliliyinə diqqət yetirmək lazımdır.

Monitorinqin sonuncu mərhələsi *hesabatın* tərtib edilməsidir. O, dəqiq, aydın və konkret olmalıdır, hesabatda ikimənəlilikdən qaçmaq, pozuntunun

baş verdiyi şəraitin ümumi mənzərəsini vermək və nəyin baş verdiyini təsvir etmək lazımdır.

Yaxşı hesabat:

- şayiələrə və ya ehtimallara deyil, müəyyən edilmiş faktlara əsaslanır,
- əldə edilmiş məlumatlardan hansıların şübhəli olduğu orada qeyd edilir,
- orada qərəzsiz qiymətləndirmə aparılır,
- obyektiv leksikadan istifadə edilir,
- şərtlərə yol verilmir,
- informasiya standart şəkildə təqdim edilir,
- orada nəticələr və onların əsasları yer alır,
- hərəkət üçün tövsiyələr verilir.

Faktların toplanması üzrə bəzi göstərişlər:

1. Subyektiv və obyektiv məlumatları ciddi surətdə ayırmaq lazımdır

Nəyisə dəqiq müəyyənəldiyinizə, təsdiqedicə sənədləri nəzərdən keçirə və ya müşahidələrinizi digər ölçənlərlə yoxlaya bilmirsinizsə, istisna olunmur ki, nəticəyə sizin təsəvvürlərinizin subyektivliyi təsir göstərəcəkdir.

Buna görə də hesabatda yazmayın ki, "kameradakı lampanın gücü 40 vattdır", ola bilər ki, məhz siz oraya baş çəkən anda gərginlik azalmış olub, əslində isə lampanın gücü 100 vatt olub. Belə bir rəy daha obyektiv sayıla bilər ki, siz kameraya baş çəkən anda süni işıqlandırma masa arxasında kitab oxumaq üçün yeterli olmayıb.

Yazmayın ki, hücum edən şəxs qafqazlı idi (ola bilər ki, o, yəhudi və ya yunan olub), yazın ki, hücum edən şəxs qafqazlılar üçün səciyyəvi olan şərq cizgilərinə malik qara saçlı kişi idi.

Dəqiq bilmirsinizsə, yazmayın ki, qadının 30 yaşı vardı, ola bilər ki, O, xeyli yaşlı və ya cavan olub. Yazın ki, zahirə görünüşünə görə qadının 30 yaşı olardı.

Bir sıra hallarda yoxlanılmamış şayiələrə qeyd etmək olar (onlar doğru da ola bilər!), amma heç vaxt onlara əsaslanmaq olmaz.

2. Komanda ilə işləmək lazımdır

İnkan varsa, təkbəşinə işləməmək lazımdır. Bu, qiymətləndirmələrin subyektivliyini azaltmağa imkan verir, əgər komandada həkimlər, hüquqşünaslar və digər mütəxəssislər olarsa, bu, qiymətləndirmələrin düzgünlüyünü artırır.

Bundan başqa, araşdırıcılara hakimiyət təmsilçiləri tərəfindən güclü nəzarət edildikdə, qrupla işləmək onların diqqətini yayındırmağa imkan verir.

3. Özünü təqdim edin

Hakimiyət orqanları, şahidlər və ya qurbanlar tərəfindən haqsız aqressiya doğura bilən situasiyalardan savayı qalan hallarda hökmən özünüzü təqdim edin. Vəsiqənizi göstərin, vizit kartınızı verin, təmsil etdiyiniz təşkilat haqqında və məsələyə marağınızın səbəbi barədə bir neçə kəlmə danışın. Bu, hər hansı şübhələri aradan qaldırır və etimad yaradır.

4. Fotoşəkil çəkmək üçün icazə istəyin

Məsələn, sifətinin kimsə tərəfindən görülməsini istəməyən və ya sadəcə texnikadan çəkinən insan özünü sıxıntılı aparacaq, hərçənd öz etirazını siza birbaşa bildirməyə də bilər. Amma səs yalnız diktofona yazılısındı və ya bloknotda qeydlər aparılısındı, O, çox şey danışa bilərdi.

5. Kənar şəxslərin olmadığı fərdi müsahibələrə üstünlük verin

Eyni səbəblərə görə kənar təsirlərdən, sözlə müdaxilələrdən və sairədən yaxa qurtarmaq üçün mümkün olan hallarda insanlarla təklikdə söhbət etməyə çalışın.

6. Müsahibə aldığınız şəxsin təhlükəsizliyinin qayğısına qalın

İnformasiya mənbəyinizin təhlükəsizliyi ilə bağlı ehtiyatlanmağa real əsaslar varsa, uydurma addan istifadə edin. Məsələn, belə ifadələr işlədin: "DİN-dəki mənbə məlumat verib ki...", "keçmiş məhbüs X-in sözlərinə görə..." və s. Şahidin adını göstərmək üçün hökmən icazə alın. Əks halda onun əsil adından istifadə etmək olmaz.

Şahidlər göz önündə olduqda və sizin pozuntulara dair material topladığınız hamıya bəlli olduqda informasiya mənbəyinizin müəyyən edilməsini çətinləşdirmək üçün mümkün qədər çoxlu şahidi dindirməyə çalışın.

Bəzən öz mənbəyinizdən mühüm dəlillər aldıqdan sonra onun təhlükəsizliyi üçün həmin məlumatları leqallaşdırmaq, özü də bunu digər şahidlərin artıq məqsədyönlü şəkildə dindirilməsi və ya digər sübutedici sənədlərin toplanması vasitəsilə etmək daha asan olur.

Müsahibəni necə aparmalı

1. Dinləyin

Şahidin istədiyi tərzdə və istədiyi müddət ərzində danışmasına imkan verin. Öz qiymətləndirmələrinizlə onu sıxışdırmayın. Şahidə qarşı diqqət nümayiş etdirməklə və onunla bərabər mövqedə yerləşməklə, yəni onun başı üzərində və ya arxasında dayanmadan, səs intonasiyaları və s. vasitələrlə ona təzyiqli göstərmədən onun üçün rahat mühit yaradın.

2. Qeydlər aparın

Müsahibə aldığınız şəxsin icazəsi ilə, O, danışdığı müddətdə qeydlər etmək lazımdır. Zəruri hallarda söhbətin gedişində qeydlərinizi dəqiqləşdirmək və ya təsdiqləmək üçün "Mən sizi düzümü başa düşdüm ..." kimi suallar verə bilərsiniz.

Qeydlərinizdə tarixi, saati, müsahibə aldığınız şəxsin adını, ünvanını, telefon nömrəsini və s. məlumatları göstərin.

3. Müsahibə aldığınız şəxsi həvəsləndirin

Qeydlərinizdə dəqiqləşdirmələr aparmaq lazım gələn hallar istisna olmaqla, sual verdikdən sonra şahidin sözünü kəsməməyə çalışın. Şahidin danışdığı ilə istiqamətləndirməyə çalışın ki, çoxlu sayda təfəsilatlar əldə edə bilərsiniz, məsələn, ona: "Bu barədə mənə ətraflı danışın ..." deyə bilərsiniz. Özü də şahidin əvəzinə nəse söyləmək lazım deyil, yalnız nəzakətli formada onu mövzuya istiqamətləndirin.

4. Dəqiqləşdirmə aparın

Şahid cavabını bitirdikdə öz qeydlərinizi ona oxuyun və ona "Bu hansı mərtəbədə baş verib? Geyim nə rəngdə idi? O vaxt sizin neçə yaşınız vardı?" və s. bu kimi suallar verməklə çatışmayan detalları əlavə etməsini xahiş edin. Ola bilər ki, şahid cavablarında nəyisə dəyişmək istəsin. Bəzən çatışmayan detalları əlavə etmək üçün və şəxsin ifadəsini necə yazdığınızla onu tanış etmək üçün öncə toxunduğunuz mövzuya sonradan qayıtdığınız faydalı olur.

BMT-NİN MÜQAVİLƏ ORQANLARINA ALTERNATİV HESABATLARIN HAZIRLANMASINA DAİR TÖVSIYYƏLƏR

*İşgəncələrin qarşısının alınması Assosiasiyası (İQAA)
Cenevrə, sentyabr, 2000-ci il*

BMT-nin müqavilə orqanlarına, o cümlədən İşgəncələrə qarşı Komitəyə alternativ məruzələrin təqdim edilməsi üzrə milli QHT-lərə İQAA-nın Təvsiyələri

*İngiliscədən tərcümə:
Helsinki İnsan hüquqları Fondu, Varsəva*

Bu Təvsiyələrdən istifadəyə dair ilkin şərh

İQAA-nın Təvsiyələri iki hissədən ibarətdir. BMT-nin müqaviləli orqanlarına QHT-lərin alternativ hesabatları haqqında ümumi təvsiyələr və İşgəncələrə qarşı Komitəyə QHT-lərin alternativ hesabatları haqqında xüsusi təvsiyələr. Marağı olan QHT-nin məqsədlərindən və tələbatlarından asılı olaraq, bu iki hissədən həm birlikdə, həm də ayrı-ayrı istifadə etmək olar. Bununla belə, İQAA İşgəncələrə qarşı Komitəyə alternativ hesabatlar vermək niyyətində olan QHT-lərə məsləhət görür ki, bütün təvsiyələrlə tanış olsunlar və onları vəhdət halında tətbiq etsinlər.

BMT-nin müqavilə orqanları sisteminin icmalı

BMT-nin aşağıdakı altı müqaviləsi iştirakçı dövlətlər üçün məcburi hüquqi normalar müəyyən etməklə, insan hüquqlarının hamı tərəfindən müdafiəsinin özəyini təşkil edir: İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (*ICERD*), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (*ICCPR*), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (*ICESR*), Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya (*CEDAW*), İşgəncələrə qarşı Konvensiya (*UNCAT*), Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya (*CRC*). Bu müqavilələrin monitorinqin həyata keçirilməsi mexanizmlərini təqdim edir, həmin mexanizmlər «müqavilə orqanları» adı ilə məlumdur və müstəqil ekspertlərdən ibarətdir və iştirakçı dövlətlərin müqavilə müddəalarına

əməl etmələrinə nəzarəti həyata keçirir. Aşağıda sadalanan altı müqavilə orqanı yuxarıda adı çəkilən altı müqaviləyə müvafiqdir.

İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi Komitəsi (ildə iki dəfə iki həftəliyə Cenevrədə görüşən 18 nəfərdən ibarətdir);

İnsan hüquqları Komitəsi (ildə üç dəfə üç həftəliyə Cenevrədə və Nyu-Yorkda görüşən 18 nəfərdən ibarətdir);

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar Komitəsi (ildə iki dəfə üç həftəliyə Cenevrədə görüşən 18 nəfərdən ibarətdir);

Qadınlar əleyhinə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi üzrə Komitəsi (ildə iki dəfə üç həftəliyə Nyu-Yorkda görüşən 23 nəfərdən ibarətdir);

İşgəncələrə qarşı Komitə (ildə iki dəfə iki-üç həftəliyə Cenevrədə görüşən 10 nəfərdən ibarətdir);

Uşaq hüquqları Komitəsi (ildə üç dəfə üç həftəliyə Cenevrədə görüşən 10 nəfərdən ibarətdir).

Altı müqavilənin hər birinə əsasən, iştirakçı dövlətlər müqavilə müddəalarının yerinə yetirilməsi üzrə muntəzəm və bəzi hallarda «fövqəladə» məruzələri Komitələrə təqdim etməyə borcludurlar. Bu məruzələr əsasında Komitələr iştirakçı dövlətlərlə müqavilələrin yerinə yetirilməsi yolundakı maneələrin aşkar olunmasına və insan hüquqlarının müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üzrə təkliflərin verilməsinə yönələn «konstruktiv dialoq» başlayırlar. Hesabat vermə prosesi belə bir ehtimalla əsaslanır ki, hər bir dövlət (hansı xeyirxah niyyətləri rəhbər tutmasından asılı olmayaraq) müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirərkən problemlərlə rəftaş edə bilər və beynəlxalq hesabatın müəyyən olunmuş qaydasının keyfiyyəti dövlətin özünün, onun vətəndaşlarının, habelə beynəlxalq ictimaiyyətin birbaşa maraqlarına xidmət edir. Təəssüf ki, acı gerçəklik bundan ibarətdir ki, dövlət vicdanlı olmadığı halda Komitə praktiki olaraq gücsüz olur.

Hesabat vermə prosesinin dövriliyi belə bir ehtimalı əks etdirir ki, insan hüquqlarına əməl olunması dövlətlər tərəfindən daimi səylər tələb edir. Həmçinin bunun sayəsində zaman keçdikcə əldə edilən tərəqqini qiymətləndirmək imkanı yaranır.

Orqanlar nəzərdən keçirilən ölkələrdəki müxtəlif hökumətlərə mənəbələr, məsələn, BMT-nin orqanları, İnsan hüquqları Komissiyasının Xüsusi məruzəçiləri və işçi qrupları, habelə QHT-lər vasitəsi ilə insan hüquqlarına dair vəziyyət barədə çoxsaylı məlumatlar alırlar. Bütün bu məlumatlar Katiblik tərəfindən həmin orqanların üzvlərinə göndərilir.

İştirakçı dövlətin məruzəsinə baxılması üçün vaxt təyin edilərkən müvafiq dövlətə bu barədə məlumat verilir və O, açıq xarakter daşıyan iclasda iştirak etməyə dəvət olunur. İclasda iştirakçı dövlətə məruzəsinin təqdim etmək imkanı verilir. Məruzə təqdim edildikdən sonra Komitə üzvləri

suallar verirlər və dövlətin nümayəndə heyəti bu suallara ləngimədən cavab verməlidir (həmin gün, yaxud ertəsi gün). Komitə tələb edə bilər ki, zəruri olduqda, iclas qurtardıqdan sonra iştirakçı dövlət yazılı formada daha ətraflı izahatlar təqdim etsin. Dövlətin cavabını aldıqdan sonra müqavilə orqanı öz qeydlərini dövlətə təqdim edərək baxışı bitirir. Həmin qeydlərdə məruzələrin müsbət tərəfləri və narahatlıq üçün əsaslar göstərilir, nəticələr çıxarılır və tövsiyələr verilir. Sonradan bütün bunlar Baş Assambleyanın müqavilə orqanlarının məruzələrində yer alır.

İştirakçı dövlətlərin hesabatları təqdim etmək öhdəliyinin təyinatı

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar Komitəsinin keçmiş sədri professor Filipp Alston bildirir ki, «hesabat və məxanizmlərinin əsas məqsədi insan hüquqlarının müdafiəsinin müxtəlif vasitələri tərəfindən üzərlərinə qoyulan öhdəlikləri dövlətlərin yerinə yetirmələrini təmin etməkdir». Müqavilə orqanları yoxlamalar aparmaqla, nəzarəti həyata keçirməklə, nəticələr çıxarmaqla və tövsiyələr verməklə dövlətləri öz qanunlarını, siyasətlərini və praktikalarını elə dəyişdirməyə həvəsləndirirlər ki, bunlar dövlətin insan hüquqları haqqında müqavilələri ratifikasiya etməsi nəticəsində öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə kömək etsin. Hesabat vermənin spesifik funksiyaları bunlardan ibarətdir:

İlkin nəzər salma:

İnsan hüquqları haqqında müqavilələrə uğun olaraq, ratifikasiya və ilkin məruzə iştirakçı dövlətlərə imkan verir ki, milli qanunvericiliklərini, inzibati müddəalarını və proseduralarını, habelə qəbul edilmiş praktikalarını, müqavilənin müddəalarına onların mümkün qədər tam uyğun gəlməsini təmin etmək üçün, hərtərəfli nəzərdən keçirsinlər;

Monitoring:

Məruzələrdə nəzəriyyə və praktikadakı vəziyyətin tarazlığı gözlənilməlidir. Bir çox hallarda müqavilə orqanları qeyd etmişlər ki, təkcə qanunvericilik dəyişiklikləri haqqında hesabat vermək kifayət deyil. Beləliklə, hüquqların hər biri bərsində vəziyyətə dair müntəzəm əsaslarla həyata keçirilən adekvat monitoring sisteminin olması effektiv hesabatın ilkin şərtidir. Vəziyyətin müntəzəm monitoringi həyata keçirilmirsə, əminliklə söyləmək olmaz ki, işgəncələr həbsxanalarda heç vaxt baş vermir;

Siyasətin hazırlanması:

İnsan hüquqlarına əməl edilməsinin bəzi problemlərini qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər yolu ilə həll etmək mümkün olduğu halda, digərlərinin həlli müqavilə öhdəliklərinin tam və uzunmüddətli şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etməyə yönələn uzunmüddətli siyasətin işlənilməsi üçün tələb edir. Belə hallarda hesabat vermə prosesi, aşkara çıxarılmış problemlərin həlli üzrə tədbirlərin görülməsi məqsədini daşıyan hərtərəfli düşünülmüş siyasətin işlənilməsi üçün bir növ katalizator ola bilər;

Aşkarlıq şəraitində baxılma:

İnsan hüquqları haqqında müqavilələrin məqsədi təkcə hökumətin beynəlxalq səviyyədə hesabatının dəstəklənməsi və ona yardım edilməsi yox, həm də onun öz vətəndaşları və yurisdiksiyası altında olan şəxslər qarşısında hesabat verməsidir. Beləliklə, məruzənin hazırlanması cəmiyyətin müvafiq sosial, iqtisadi, mədəni və digər sektorları ilə məsləhətləşmələr keçirmək üçün əhəmiyyətli imkan yaradır;

Qiymətləndirmə:

Müəyyən dövr keçdikdən sonra ardıcıl dövr məruzələr hazırlamaq öhdəliyi zaman keçdikcə əldə edilən tərəqqini qiymətləndirmək üçün ideal imkan yaradır;

Problemlərin etiraf edilməsi:

Etiraf etmək lazımdır ki, heç bir dövlət insan hüquqlarına əməl edilməsinə nail olmağa dair mükəmməl nəticələr gözləyə bilməz. Hətta vəziyyətin ümumən müsbət olduğu yerlərdə də, yaxşılaşdırılmalı məsələlər həmişə var. Problemlərin səmimi etiraf edilməsi, hətta praktiki olaraq onların kökünü kəsmək mümkün olmasa belə, təkcə müqavilə orqanı tərəfindən yox, həm də həmin dövlətin vətəndaşları tərəfindən hökumətə inamı möhkəmləndirməyə imkan verir;

İnformasiya mübadiləsi:

Məruzələr, hökumətlərin bir qayda olaraq, müqavilələrdə yer alan hüquqi müddəaları həyata keçirməyə cəhd edərəkən rastlaşdıqları problemlərin tiplərinin müqavilə orqanları tərəfindən daha yaxşı başa düşülməsinə səbəb olur;

Daimi dialog:

Hesabat vermə prosesinin dövriliyi təkcə bəzi insan hüquqlarını dərhal həyata keçirməyin mümkünsüzlüyü faktını yox, həm də insan hüquqlarına

əməl olunmasını yaxşılaşdırmaq üçün daimi dialoqun zəruriliyini əks etdirir.

Hesabat vermə prosesində QHT-lərin rolu

İstər milli, istərsə də beynəlxalq QHT-lər vətəndaş cəmiyyətinin səsləridir və buna görə də, BMT-nin müqavilə orqanları sistemi çərçivəsində insan hüquqlarının təbliğatında və müdafiəsində mühüm rol oynayırlar. Onlar spesifik maraqları müdafiə etdiklərinə görə, bəzən dövlətin nöqteyi-nəzərinə nisbətən onların nöqteyi-nəzəri daha məqsədyönlü ola bilər. İştirakçı dövlətin məruzəsi ilə yanaşı, Komitə üzvlərinə əlavə informasiya lazımdır, təkcə o səbəbə görə yox ki, məruzədə bilərəkdən edilməmiş yanlışlıqlar ola bilər, həm də ona görə ki, məruzə, çox güman ki, dövlətdəki insan hüquqlarının vəziyyətini qeyri-tənqidi nöqteyi-nəzərdən təqdim edəcəkdir. Nəzərdən keçirilən ölkələrdə insan hüquqlarının vəziyyəti haqqında alternativ informasiyanı təqdim etməklə, QHT-lər çatışmayan informasiyanın yerini doldura və Komitələrə dövlətlərin qeydlərini yoxlama vasitələri verə bilərlər.

Hazırda beynəlxalq QHT-lərin söyləri yüksək qiymətləndirilir və müqavilə orqanları onların təqdim etdikləri informasiyaya dəfələrlə müraciət edirlər. Onların iştirakını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, qeyd etməyə bilmərik ki, hesabat vermə prosesində yalnız beynəlxalq QHT-lərin iştirakı açıq-aşkar kifayət etmir. Milli QHT-lər öz ölkələrində insan hüquqlarına əməl edilməsinin vəziyyətini hamıdan yaxşı təsvir edə bildiyinə görə, onların köməyi ən əsas məsələlər barədə Komitə üzvlərinin məlumat alması və insan hüquqlarının pozulmasının kökünü kəsmək məqsədi ilə etimad doğuran təzyiğin yaradılması baxımından ən dəyərli sayılır.

Alternativ məruzələr nədən ibarətdir?

Milli səviyyədə işləyən QHT-lər informasiyanı iki yolla təqdim edə bilərlər. Bir tərəfdən, onlar nəzərdən keçirilən dövrdə baş verən insan hüquqlarının spesifik pozuntularını diqqət mərkəzinə çıxaran **tematik məruzələr** hazırlaya bilərlər. Belə məruzələr, məsələn, yaşamaq və qidalanmaq hüququ kimi spesifik mövzularla bağlı mandatları olan QHT-lərdən, yaxud əlverişsiz şəraitə düşmüş qrupların, məsələn, qadınların və uşaqların məsələləri ilə məşğul olan QHT-lərdən daxil olduqda xüsusilə faydalıdır. Digər tərəfdən, QHT-lər nəzərdən keçirilən müqavilənin hər bir konkret müddəasının yerinə yetirilməsi haqqında iştirakçı dövlətin məruzəsinə münasibətdə alternativ informasiya təqdim edən **əhatəli mə-**

ruzə hazırlaya bilərlər. Hər iki tipə aid məruzələr **alternativ** və ya **paralel məruzələr** adlanır.

Alternativ məruzələr BMT-nin vasitələrinə və sənədlərinə daxil olmasalar da, onlar daha geniş anlayış olan «**müxtəlif mənbələrdən alınan informasiyanın (o cümlədən, QHT-lərdən alınan informasiyanın)**» tərkibinə daxildirlər.

Milli QHT-lərin alternativ məruzələrinin təyinatı

Alternativ məruzələr iştirakçı dövlətlərin məruzələrinə analitik əlavədir. Onların məqsədi ittiham irəli sürmək yox, insan hüquqlarına əməl edilməsinin vəziyyətinə dair hökumətin ifadə etdiyi fikirlərə vətəndaş birliyinin nöqteyi-nəzərindən tənqidi icmal təqdim etməkdir. Bu baxımdan onlar müstəqil informasiya təqdim edir və ya dövlətin siyasətindəki və hərəkətlərindəki çatışmazlıqları vurğulamaqla, insan hüquqlarının pozulmasını göstərirlər. Milli QHT-lər tərəfindən BMT-nin müqavilə orqanlarına alternativ məruzələrin təqdim edilməsinin əsas məqsədləri bunlardır:

- İnsan hüquqlarına əməl edilməsinin vəziyyətinə dair tam mənzərənin BMT-nin müqavilə orqanları tərəfindən əldə edilməsinə yardım etmək;
- Müqavilə orqanlarının qeydlərini və tövsiyələrini milli zəmin üzərinə qaytarmaqla onların yerinə yetirilməsinə yardım etmək;
- Gələcəkdə məruzələrin daha ətraflı hazırlanması məqsədi ilə iştirakçı dövlətləri həvəsləndirmək;
- Geniş ictimaiyyəti məruzə barədə məlumatlandırmaq (habelə dəyərli hadisə kimi onun barəsində kütləvi informasiya vasitələrini məlumatlandırmaq) yolu ilə, ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların öz hüquqları kontekstində öz vəziyyətlərinə yenidən nəzər salmağa həvəsləndirilməsi yolu ilə, habelə müqavilə orqanlarının üzvlərinə hər hansı sənədlərin verilməsini əlaqələndirmək və müvafiq istiqamətə yönəltmək yolu ilə biliklərin dərinləşməsinə və hesabat vermə prosesinin başa düşülməsinə yardım etmək.

Alternativ hesabatlarla dair tövsiyələr

Bu tövsiyələr müqavilə orqanlarının yaxın gələcəkdə istifadə edə biləcəkləri, habelə daha sonra milli QHT-lərin strategiyası hazırlanan zaman istifadə oluna biləcək tematik və əhatəli məruzələrin milli QHT-lər tərəfindən tərtib edilməsi məqsədini daşıyır. Bu tövsiyələrdə hesabat sxemi verilmir, yalnız alternativ məruzələrin hazırlanması, tərtib olunması və təqdim edilməsi üzrə bezi əsas təkliflər verilir.

İnformasiyanın açıq olması

Alternativ məruzəni tərtib edərkən bütün zəruri informasiyanın, məsələn, insan hüquqları haqqında müqavilələrin mətnlərinin, müvafiq iştirakçı dövlətin məruzəsinin, müvafiq müqavilə orqanının əvvəlki nəticələrinin (əgər onlar varsa), iştirakçı dövlətlərin məruzələrinə baxılması cədvəlinin və sairənin əlinizin altında olması olduqca vacibdir. Hazırda Cenevrədəki BMT Ali Komissarının İnsan hüquqları İdarəsi bu cür informasiyanı özünün <http://www.unhchr.ch> saytında təqdim edir. Şiçanın (*mouse*) köməyi ilə əvvəl "documents" göstəricisini, sonra isə "treaty bodies database" göstəricisini seçməklə, siz məruzənin hazırlanması üçün zəruri olan bir çox sənədlərə çıxış əldə edirsiniz. Lakin yerlərdəki bir çox QHT-lərin İnternetə çıxışının olmadığını nəzərə alaraq, biz bu sənədə əlavədə müqavilə orqanlarının müxtəlif katibliklərinin ünvanlarını göstəririk.

İştirakçı dövlətin məruzəsinin surətini müqavilə orqanının katibindən, ölkənizdəki BMT nümayəndəsindən, BMT-nin saytından almaqdan əlavə, bəzən onu Xarici İşlər Nazirliyindən almaq imkanı da mövcuddur. Lakin əgər siz həmin sənədin surətini alarkən çətinliklərlə rastlaşsanız, belə yardım üçün Cenevrədə yerləşən müvafiq QHT-yə, məsələn, İsgəncələrin qarşısının alınması Assosiasiyasına (*APT*), *Amnesty International (AI)* təşkilatına, Beynəlxalq insan hüquqları Xidmətinə (*ISHR*) yaxud İnsan hüquqları liqalarının Beynəlxalq Federasiyasına (*FIDH*) həmişə müraciət edə bilərsiniz. Onlar ən azı əlaqə yaratmaq lazım gələn müvafiq şəxs və ya təşkilat barəsində məlumat verməklə sizə kömək edə bilərlər.

Hansı müqavilə orqanlarına müraciət etməyi necə müəyyənləşdirməli?

Alternativ məruzəni tərtib etməzdən əvvəl ölkənizin ratifikasiya etdiyi müqavilələr haqqında məlumat almaq zəruridir. Müqavilələrin əksəriyyətində nəzərdə tutulur ki, onlar müvafiq ölkə tərəfindən ratifikasiya edildikdən üç ay sonra qüvvəyə minir.

Müxtəlif müqavilələrin mətni ilə həтта ötəri tanışlıq sizin fəaliyyət profilinizə onların uyğun olub-olmamasını başa düşməyinizə imkan verir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, altı müqavilənin müddəaları çox zaman üst-üstə düşə bilər. Məsələn, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə əsas sənəd olsa da, həmin hüquq toplusuna Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiyada və Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada çoxsaylı istinadlar edilə bilər.

İştirakçı dövlətlərin məruzələrinə baxılmasının cədvəlini necə tapmalı?

BMT Ali Komissarının İnsan hüquqları İdarəsinin katibliyində, yaxud imkan olarsa, onun saytında sizin ölkənin məruzəsinə nə zaman baxılacağını öyrənin. Hesabatın təqdim edilməsinin dövrüliyi insan hüquqları haqqında müqavilədən asılı olaraq iki ildən beş ilə qədər dəyişdiyinə görə siz ölkənizin hesabatına nə zaman baxılacağını hesablaya bilərsiniz. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, iştirakçı dövlətlərin məruzələrinin verilməsi gecikdirmələri, habelə müqavilə orqanlarının üzvləşdiyi borclar çox vaxt məruzələrə baxılmasına dair cədvələ əməl edilməsinə səbəb olur.

Dövlətin məruzəsinin surətini və məruzənin əsas sənədinin alınması

Sizin iştirakçı dövlətinizin məruzəsinə baxılmasının ən yaxın iclasın gündəliyinə daxil edilməsi, adətən o deməkdir ki, artıq onun mətni tanışlıq üçün açıqdır. (BMT-nin digər rəsmi sənədlərinə tərcümə vaxt aparıldığına görə müqavilə orqanları artıq məruzələrini təqdim etmiş ölkələri gündəliyə daxil etməyə üstünlük verirlər). Məruzənin surətini katiblik, onun saytı və yaxud Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsi ilə almağa çalışın.

Son vaxtlara qədər iştirakçı dövlətlər insan hüquqları haqqında altı müqavilə əsasında hesabat öhdəliklərinin xeyli dərəcədə üst-üstə düşməsi ilə rastlaşurdılar. Müqavilə orqanlarının hər biri iştirakçı dövlətlərin məruzələrində təkcə həmin müqavilənin müddəalarının yerinə yetirilməsi haqqında informasiyanın olmasını yox, həm də ümumi xarakterli məsələlər, məsələn, onların məhkəmə sistemi, konstitusiyası və daxili hüquq beynəlxalq hüququn müddəalarının daxil edilməsi kimi məsələlər haqqında informasiyanın olmasını tələb edirdi.

Hesabatın həcmi azaltmaq üçün BMT qərar qəbul etdi ki, iştirakçı dövlətlərin məruzələrinin bu hissəsi «əsas sənəd» adı ilə tanınan və dövlətin fəaliyyətinə və strukturuna aid əsas məsələləri və statistikani əks etdirən ayrıca sənəd kimi rəsmiləşdirilir. İştirakçı dövlətlərin məruzələrinə baxarkən altı müqavilə orqanının hamısı bu sənədə müraciət edir, buna görə də, siz katiblikdə və ya onun saytında həmin əsas sənədin surətini almalsınız.

Alternativ hesabat növünün seçilməsi

Məruzəni hazırlamağa başlayarkən əhatəli, yaxud tematik məruzə təqdim etmək barədə qərara gəlin. Qərar sizin təşkilatın fəaliyyət

dairesindən və ya mandatından, onun imkanlarından, tələbatlarından və resurslarından asılı olacaqdır. Əgər siz bütün hüquqların toplusunun tətbiqinə dair icmal təqdim etməyə qadirsinizsə, **əhatəli** yanaşmaya üstünlük verməlisiniz. Əgər təşkilatınız hər hansı spesifik sahəyə dair informasiya təqdim etməyə qadirsəniz, o zaman **tematik** məruzə təqdim etmək daha yaxşı olar. İşgəncə qurbanlarının reabilitasiyası ilə məşğul olan təşkilatın hesabat dövründə baş verən və sənədlərlə təsdiq edilən işgəncə halları barədə məruzəsi tematik hesabatla nümunə olar.

Əsasında hesabat verdiyiniz müqavilə ilə ətraflı tanışlıq

Alternativ məruzənizi hansı müqavilə əsasında təqdim edirsinizsə, məruzənin hazırlanmasının birinci mərhələsi həmin müqavilə ilə ətraflı tanış olmanızı tələb edir. Bir qayda olaraq, BMT-nin hər bir müqaviləsi preambuladan, əsas hissədən və preambula hissəsindən ibarətdir. Müqavilənin preambulası ilə daha ətraflı tanışlıq sənədin diqqət mərkəzində duran əsas məsələlər barədə sizdə təsəvvür yaradır, əsas hissədə isə, izah olunur ki, hansı hüquqların müdafiəsi həmin sənədin məqsədini təşkil edir. Adətən diskussiya iştirakçı dövlətin məruzəsinin əsas hissəsinin məzmunu üzrə aparılır. Əgər əsas müddəaları yaxşı dərk edirsinizsə, ölkənizin daxili qanunvericiliyinin prosessual və hüquqi normalarının müqavilənin müddəalarına uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək sizin üçün asan olacaqdır. Üstəlik, bezi müqavilə orqanları Ümumi qeydlər qəbul ediblər ki, həmin qeydlər müqavilə müddəalarının səlahiyyətli şərhindən ibarətdir və çox zaman müqavilə müddəalarının effektiv tətbiq dairəsini genişləndirir, yaxud onların bir sıra faktiki hallarla qarşılıqlı münasibətini izah edirlər.

Proseduranı müəyyən edən müddəalar, məsələn, müqavilə orqanlarının mandatı, tərkibi və vəzifələrini də diqqətlə və ətraflı oxumaq lazımdır. Müqavilənin bezi müddəaları barədə qeyd-şərtlərin və optasiyanın mümkünlüyü haqqında informasiya da ətraflı işlənməlidir. Bundan əlavə, sizi maraqlandıran müqavilə orqanlarının prosedura qaydaları ilə, habelə iştirakçı dövlətlərin məruzələri barədə tövsiyələrlə tanış olmağınız məsləhət görülür. Bunun sayəsində siz həmin orqanların iş metodları ilə, habelə iştirakçı dövlətlər tərəfindən məruzələrin hazırlanması metodları ilə tanış olacaqsınız.

İştirakçı dövlətin hüquqi öhdəlikləri barəsindəki məvqeyi haqqında məlumatın alınması

İnsan hüquqlarına dair müqavilələr barəsində, xüsusən verilən bəyanatlar və (və ya) edilən qeyd-şərtlər baxımından, ölkənizin məvqeyini və öhdə-

liklərini öyrənin. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, qeyd-şərtin edilməsi, Komitənin xahişi ilə öz məvqeyinin müdafiəsi üçün arqumentləri təqdim etməkdən dövləti azad etmir.

Üstəlik, dövlətin fəvqəladə vəziyyət tətbiq edib-etmədiyini yoxlamaq vacibdir, belə ki, həmin vəziyyətin tətbiqi, bezi müqavilələrə, məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta görə, dövləti bezi hüquqlara əməl etməkdən azad edir (ciddi şərtlərə əməl etmək şərti ilə).

İştirakçı dövlətin cari və əvvəlki məruzələrindən istifadə

Əhatəli (tematik) məruzə hazırlayarkən, hökumət məruzəsinin məzmununu bilmək önəmlidir. Müqavilənin həyata keçirilməsinə dair hökumət versiyasının mətninə nəzər salmadan və onu təhlil etmədən paralel məruzə hazırlamaq mümkündür deyil. İştirakçı dövlətin birinci dəfə hesabat verdiyi hallar istisna olmaqla, onun məruzələri müzakirələr və həmin dövlətdə insan hüquqlarının vəziyyətinin araşdırıldığı sonuncu iclas zamanı çıxarılan nəticələr baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Müvafiq surətdə, hökumətin əvvəlki məruzəsini, müqavilə orqanının nəticələrini və tövsiyələrini, müzakirələrin rəzüməsini (icmalını) nəzərdən keçirmək, habelə əlavə informasiya təqdim edilməsi haqqında sorğuların olub-olmamasını yoxlamaq zəruridir. Əvvəllər mövcud olmuş vəziyyətlə tanışlıq sizin fasiləsiz dialoqa verdiyiniz töhfəni daha sanballı edər, hesabat vermə prosedurasının mövcudluğunun məqsədi də məhz həmin dialoqdur.

Digər beynəlxalq sənədlərdən istifadə

İmkan daxilində sözügedən müqaviləyə aid olan, onun müddəalarını və iştirakçı dövlətin üzərinə qoyduğu öhdəlikləri əlavə olaraq izah edə bilən bütün beynəlxalq sənədləri nəzərdən keçirin. Bununla əlaqədar olaraq, siz hüquqi cəhətdən məcburi olmayan, lakin beynəlxalq sahədə şübhəsiz mənəvi nüfuza malik olan və insan hüquqları haqqında müqavilələrin müddəalarının şərhinin əlavə izahını verən sənədlərə müraciət edə bilərsiniz. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta əsasən İnsan hüquqları Komitəsinə məruzə təqdim edərkən, Məhkəmə orqanlarının müstəqilliyinə aid Əsas Prinsiplərə istinad etmək olar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, BMT-də müqavilə orqanlarının vəzifələri və mandatları ilə sıx bağlı olan mexanizmlər, məsələn, BMT-nin Xüsusi məruzəçiləri və İşçi qruplar mövcuddur, onların işi və gəldikləri nəticələr çox vaxt alternativ məruzələr hazırlanarkən faydalı olur. Üstəlik, qeyd etmək vacibdir ki, bezi insan hüquqları məsələlərinə bərdən artıq müqavilə orqanı tərəfindən baxıla bilər. Deməli, sizin məşğul olmaq

istədiyiniz məsələyə digər müqavilə orqanları tərəfindən baxılıb-baxılmadığını öyrənmək lazımdır. Məsələn, siz Uşaq hüquqları Komitəsinə hesabat verirsiniz, İnsan hüquqları Komitəsi tərəfindən artıq baxılış olub bəzi spesifik məsələlərə istinad edə bilərsiniz.

Sizə lazım ola biləcək çoxlu sayda beynəlxalq regional müqavilələr və monitorinq mexanizmləri mövcuddur. Əgər ölkəniz bu müqavilələrin iştirakçısıdırsa, həmin regional mexanizmlərin çıxardığı nəticələrə və tövsiyələrə hökumətinizin verdiyi cavabları nəzərdən keçirmək faydalı olar. Bu cür istinadlar sayəsində sizin məruzənin həqiqətə daha çox uyğun olar və beynəlxalq tövsiyələrə əməl edilməsinə hökumətinizin münasibəti barədə Komitə üçün informasiya mənbəyi olar. Məsələn, bəzi QHT-lər BMT-nin İnsan hüquqları Komitəsinə məruzələrini təqdim edərkən, İsgəncələrə qarşı Avropa Komitəsinin tövsiyələrindən sitatlar götürməyə başlamışlar.

Məruzənin hazırlanma müddətinin çərçivələrinin qurulması

Alternativ məruzəni təqdim etmə müddətlərini yaddan çıxarmayın. Hökumətinizin məruzəsinin baxılmağa hazırlanmasını öyrəndikdə, alternativ məruzəni hazırlamaq üçün sizə nə qədər vaxt lazım gələcəyini hesablayın. Bütün zəruri sənədləri və informasiyanı qabaqcadan toplamaq, habelə onların müntəzəm təsvirini vermək tövsiyə olunur. Bu, son hadisələri lazımı şəkildə əks etdirmək və məruzəni təqdim etməzdən əvvəl onu yenidən nəzərdən keçirmək üçün sizə vaxt verir.

Alternativ məruzənin tərtib edilməsi

Alternativ məruzədə hansı növ informasiya əks olunmalıdır?

Məruzənin məzmunu hökumətinizin ilkin, yaxud dövrü məruzə təqdim etməsindən asılı olacaqdır. Əgər siz ilkin məruzəni şərh edirsinizsə, ümumi siyasi və hüquqi strukturu, habelə beynəlxalq qanunvericiliyin daxil sistemlə necə uzlaşdığını daha ətraflı işıqlandırmaq lazımdır. Digər tərəfdən, iştirakçı dövlətin məruzəsinin son müzakirəsindən sonra hər hansı müsbət dəyişikliklərin baş verib-vermədiyini dövrü məruzədə göstərmək daha əhəmiyyətlidir. Iştirakçı dövlətin ilkin məruzəsinin əsas sənədinin təhlili daha əhəmiyyətli olsa da, ölkənizdə baş verən və əsas sənədin sonuncu versiyasında yer alan məlumatları köhnəlməsinə səbəb olan bütün mühüm dəyişiklikləri həmişə əks etdirmək lazımdır.

Məruzənin mətnini hazırlayarkən yaddan çıxarmayın ki, onun məzmunu müqavilənin spesifik müddəalarına uyğun olmalı və onun çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Məsələn, İsgəncələrə qarşı Komitə üçün məruzə hazırlayarkən tədris müəssisələrində ayrı-seçkilik haqqında informasiyanı oraya daxil etmək lazım deyil, lakin ayrı-seçkilik haqqında məlumatları baş verdikdə, onun barəsində mütləq danışmaq lazımdır.

Sadə dildən istifadə edin və elə edin ki, məruzə mümkün qədər qısa olsun. İxtisaslardan və ya abreviaturalardan istifadə etmək olar, bu şərtlə ki, birinci dəfə tam formada istifadə edən zaman onları mötərizədə qeyd edirsiniz, yaxud məruzənin ixtisarlara və ya abreviaturalara həsr edilmiş xüsusi səhifəsini hazırlayarsınız. Ümumi praktika belədir ki, ixtisarlara, abreviaturalara və ya xüsusi terminlər yağlı şriftlə və (və ya) kursivlə yazılır. Əgər belə imkanınız yoxdursa, onların altından xətt çəkmək və ya hər hansı rənglə fərqləndirmək olar.

Məruzədə «yerlərdəki» həqiqi vəziyyət əks etdirilərsə, o, xüsusilə dəyərli olacaqdır. Bu, xüsusən o halda əhəmiyyətlidir ki, iştirakçı dövlətin məruzəsi mahiyyət etibarı ilə qanunvericiliyin təsvirindən ibarət olur və insan hüquqlarının müdafiəsinə toxunur.

Beləliklə, məruzənin hazırlanması üçün geniş məsələlər dairəsi: qanunvericilikdəki boşluqlar; ayrı-seçkilik nümunələri; pozuntulara dair şikayətlər; hakimiyyət orqanları tərəfindən şikayətlərə baxılması; pozuntu törədənlərə qarşı məhkəmə təqibi və onların məhkum edilməsi; zərərçəkənlərin məhkəmə qaydasında əvəz ödənişi almaları; insan hüquqlarına dair təhsil almaq imkanı haqqında informasiyanın toplanması tələb oluna bilər.

Məruzədə yuxarıda sadalanan məsələlər üzrə statistik məlumatlar və lazımı qaydada sənədləşdirilmiş xüsusi hallar haqqında informasiya olarsa, məruzəni olduqca faydalı olar. Arqumentlərinizi mümkün qədər çox sayda mənbələrdən, məsələn, məhkəmə işlərindən, rəsmi hesabatlardan elmi tədqiqatlardan, sorğulardan, QHT hesabatlarından, qəzet və jurnal məqalələrindən və sairədən alınan informasiya ilə müdafiə etmək tövsiyə olunur. Mütləq əmin olmalısınız ki, mənbələrinizin həqiqiliyinə inanmaq olar. Başqa mənbələrdən informasiya daxil edərkən onu qısa formada təqdim etməyə çalışın və lüzumsuz təfəsilərdən qaçın. Mənbələrə istinad etmək, habelə sənədlərin surətlərini hesabatla əlavə etmək tövsiyə olunur.

Yoxlayın ki, təqdim etdiyiniz informasiya aşağıdakı suallara həmişə cavab verirmi: *nə, harada, nə vaxt, kim, niyə və necə*, pozuntu baş verən hallarda isə, *kimə qarşı*. Pozuntular haqqında məlumat verildikdə, bu suallara cavab verilməsi müstəsna əhəmiyyətə malik ola bilər. İnformasiya, faktiki olaraq, o halda ən faydalı olur ki, orada hadisənin növü, yeri, halları, vaxtı, zərərçəkənlərin və təşqirkarların kim olması, hadisə-

lərin gizli səbəbinin nədən ibarət olması, habelə vəziyyəti düzəltmək üçün müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən nəyin edilməsi qeyd olunur. Məruzənin müqavilə orqanlarının rəsmi dillərindən ən azı birində tərtib edilməlidir, lakin üstünlük ingilis dilinə verilir. İmkan daxilində məruzəni birdən artıq rəsmi dildə təqdim etmək tövsiyə olunur. Belə halda tərcümədə səhvlərdən yaxa qurtarmaq olar və müqavilə orqanının daha çox üzvü sizin məruzəni təqdim etməyə razı ola bilər. Bu, xüsusən o halda önəmli olur ki, ölkənizdəki vəziyyətə dair məruzənin hazırlanması ingilis dilindən yox, hər hansı başqa dildən istifadə edən məruzəçiyə və ya işçi qrupa tapşırılsın.

Alternativ məruzənin strukturunun qurulması

Məruzəni hazırlayarkən informasiyanın ifadə edilməsini elə qurmaq vacibdir ki, o oxucu tərəfindən asanlıqla qavranılsın. Əvvəllər müqavilə orqanlarına təqdim edilmiş alternativ məruzələrlə tanış olmaq faydalı ola bilər, lakin öz məruzənizi bütünlüklə onların əsasında qurmasanız daha yaxşı olar. Öz qüvvənizlə məruzənizi cəlbədedici və effektiv formada təqdim etməyə çalışın.

Məruzənin təqdimat strukturuna üç əsas elementi daxil etməyiniz tövsiyə olunur. Birincisi, təşkilatınızı təsvir edən və alternativ məruzəni təqdim etməyinizin səbəblərini əks etdirən **giriş** daxil etməyiniz gərəkdir. İkincisi, əsas məsələlərin və müqavilə müddəalarının nəzərdən keçirildiyi **əsas hissə** öz əksini tapmalıdır. Əhatəli məruzə tərtib edərkən maddələri ardıcılıqla bir-bir nəzərdən keçirmək tövsiyə olunur. Məruzənin müqavilənin hər bir maddəsinin mətnini ayrı-ayrılıqda hər maddənin yerinə yetirilməsi haqqında informasiya ilə birgə təqdim etməklə bunu etmək olar. Üçüncüsü, sizin məruzəniz bir sıra **nəticələr və tövsiyələrlə** bitməlidir. Komitələrin çoxunun hökumət nümayəndələri ilə görüşlər üçün sualların siyahısını hazırlamalarına diqqət yetirin. Siz toxunulması zəruri olan bir sıra konkret mövzuları qabaqcadan məruzənizə daxil etməklə onlara kömək etsəniz, olduqca faydalı olar. Bundan başqa, yekun qeydlərinin layihəsini təqdim etmək olar, bu onların iştirakçı dövlətlərə öz tövsiyələrini formula etmələrinə kömək edir.

Məruzəni tərtib edərkən, onun ayrı-ayrı tərkib hissələri arasında tarazlığı saxlamağa çalışın. Giriş əsas etibarilə qısa olmalı və yalnız adekvat və zəruri informasiyadan ibarət olmalıdır. Tövsiyə və nəticələri bəndlər üzrə (xüsusi simvolların köməyi ilə) təqdim etmək məsləhət görülür, çünki bu halda onlar təsvirlərdən istifadə olunmasına nisbətən daha yaxşı qavranılır. Adətən məruzənin təqdim edilməsi iştirakçı dövlətin məruzəsindən geniş sitatlar gətirilməsini tələb edir. Bütün istinadlar (sitatlar) yalnız sənədin BMT-yə təqdim edilmiş versiyasına aid olmalıdır, çünki Komitənin üzvləri

məhz bu versiyaya baxacaqlar. İmkan daxilində səhifələrə yox, paraqlara (bəndlərə) istinad etmək lazımdır, çünki müxtəlif dillərə tərcümədə səhifələrin nömrələnməsi dəyişə bilər.

Komitənin üzvlərinin əksəriyyəti Nyu-Yorka (Cenevrəyə) gələrkən çoxlu sayda sənəd aldığına görə, sizin məruzənin məzmunu barədə onlarda heç olmasa ümumi təəvvürün olacağına dair ən yaxşı təminat onlara 2-3 səhifəlik rezümenin (icmalın) təqdim edilməsidir, siz onu məruzənizin əvvəlində yerləşdirə bilərsiniz. Həmin sənəddə məruzənin əsas mövzuları təsvir olunmalıdır, orada həmçinin sizin nəticələriniz və tövsiyələriniz yer almalıdır. Müqavilə orqanlarının bütün üzvlərini əhatə etməkdən ötrü rezümenin BMT-nin digər işçi dillərinə (ingilis, fransız və ispan) tərcüməsi xüsusilə faydalı ola bilər.

Alternativ məruzənin buraxılmaq üçün təqdim edilməsi

Müqavilə orqanının katibindən dəqiqləşdirin ki, ölkənizin məruzəsinə baxılması planlaşdırılırmı və alternativ məruzələrin təqdim olunma müddəti nə zaman başa çatır.

Alternativ məruzələri hazırlayarkən insan hüquqları sahəsində çalışan QHT-lərin əməkdaşlığı xüsusilə mühüm rol oynayır. Buna görə də, sizin müraciət etməyi planlaşdırdığınız orqanlara digər QHT-lərin məruzələr təqdim etmək imkanı olan hallarda birgə məruzələrin hazırlanması məhsuldar ola bilər. Birgə söylər və məruzənin baxılmaq üçün birgə təqdim edilməsi xərcləri azaltmağa və məruzənin həqiqətə uyğunluğunu, habelə qəbul edilmə şansını artırmağa kömək edir.

Məruzənin kifayət qədər sürətini göndərməyinizə əmin olun ki, müqavilə orqanının üzvlərinin hər biri və orqanın katibi ən azı bir nüsxə alsın.

Katiblərə çoxlu poçt göndərişləri daxil olduğuna görə, onların sizin alternativ məruzənizi alıb-almadıklarını və onun Komitənin bütün üzvlərinə paylanıb-paylanmadığını dəqiqləşdirmək lazımdır.

Məruzənin sürətini sözügedən müqavilə orqanı ilə işləyən digər QHT-lərə (adətən bunlar BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası yanında məşvərətçi statusa malik beynəlxalq QHT-lərdir) təqdim edin. Sizin məruzəniz ölkənizin lobbiləşdirilməsi üzrə strategiyani hazırlamaqda onlara kömək edə bilər.

**BMT-nin müqavilə orqanları ilə təmaslara
dair faydalı informasiya**

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi Komitəsinin katibi:
cənab R. Hazbonds, tel. (41 22) 907 92 90, rhusbands.hchr@unog.ch

İnsan hüquqları Komitəsinin katibi:

cənab De'Zayas tel. (41 22) 917 92 63, azayas.hchr@unog.ch

İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar Komitəsinin katibi:

cənab A. Tixonov, tel. (41 22) 917 93 12, atikhonov.hchr@unog.ch

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi Komitəsinin katibi:

xanım P. Kintu, tel. (1 212) 963 31 53, faks (1 212) 963 34 63

İşgəncələrə qarşı Komitənin katibi: cənab A. Bruni, tel. (41 22) 93 16,

faks (41 22) 90 22, abruni.hchr@unog.ch

Uşaq hüquqları Komitəsinin katibi: xanım Raadi-Azaraxçı,

tel. (41 22) 917 92 52, faks. (41 22) 917 90 22, azarakchi.hchr@unog.ch

Bütün katiblər (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi

Komitəsi (CEDAW) istisna olmaqla) Cenevrədə BMT Ali Komissarının

İnsan hüquqları İdarəsində yerləşirlər. İstənilən məktublar aşağıdakı

ünvana göndərilməlidir.

(Katibin adı)

BMT Ali Komissarının İnsan hüquqları İdarəsi

(Office of the UN High Commissioner for Human Rights)

Palais Wilson
Rue des Paquis 52
1201 Geneva 1
Switzerland

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi Komitəsinə
məktublar aşağıdakı ünvana göndərilməlidir:

Xanım P. Kintu (Ms. P. Kintu)

UN Plaza

DC-1236

New York

NY 10014

USA

**İŞGƏNCƏLƏRƏ QARŞI KOMİTƏYƏ PARALEL
MƏRUZƏYƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR**

İlkin qeydlər

Hesabatların tərtib edilməsi üzrə yuxarıda qeyd edilən ümumi tövsiyələr, alternativ məruzənin hansı müqavilə orqanına ünvanlanmasından asılı olmayaraq, onun uğurla təqdim edilməsi məqsədi üçün nəzərə alınması zəruri olan əsas məqamları əks etdirir. Bununla belə, hər bir müqavilə orqanının öz xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri vardır. Müvafiq olaraq, qiymətli qüvvə və vaxtımızı boş yerə sərf etməmək üçün onları bilmək və nəzərə almaq vacibdir. İQAA İşgəncələrə qarşı Komitə ilə sıx əməkdaşlıq etdiyinə və onun fəaliyyətinə hərtərəfli nəzarət etdiyinə görə, biz məhz İşgəncələrə qarşı Komitəyə aid ümumi tövsiyələrin işlənilib hazırlanmış ətraflı variantını sizə təklif etmək istərdik.

Hazırlıq

BMT-nin İşgəncələrə qarşı Konvensiyasının (UNCAT) iştirakçı dövlətin üzərinə vəzifələr qoyan müddəalarını diqqətlə oxuyun və məşğul olmaq istədiyiniz mövzu və sahəni müəyyənləşdirin.

Təqdim olunan məruzədə ilkin tədbirlərin və mövzuların əks olunub-olunmadığını yoxlamaq üçün Komitənin hesabatlar üzrə dərc etdiyi ümumi tövsiyələri diqqətlə öyrənin.

Konvensiyaya aidiyyəti olan cinayət, cinayət prosesi və cəza anlayışları nöqtəyi-nəzərindən öz hüquq sisteminizi təhlil edin, habelə məruzənizin hazırlanmasında sizə lazım olacaq statistik məlumatları toplayın.

Cinayət hüquq sisteminin istər nəzəri, istərsə də praktiki əsaslarını, o cümlədən istintaq proseduralarını, həbs edilməni və tutulmanı təhlil edin. Həbs edilən, tutulan və ya azadlıqdan məhrum edilən şəxslər, habelə işinə məhkəmədə baxılan şəxslər üçün konstitusion və hüquqi təminatları öyrənin. İnsan hüquqlarının pozulması nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərin istifadə edə biləcəyi hüquqi müdafiə vasitələrini təhlil edin. Sizin üçün mühüm olan bütün məsələlərə aid bütün daxili qanunları, qərar və göstərişləri, sirkulyarları, məhkəmə presedentlərini və sərəncamlarını öyrənin və qiymətləndirin. Bundan başqa, hüquq mühafizə orqanlarının işçiləri tərəfindən qüvvə tətbiq edilməsinə aid hüquqi sənədləri öyrənmək lazımdır. Materialların bu cür öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi məruzənizin əhatə dairəsini və aparıcı sahələrini müəyyən etmənzə yardım göstərir. Beynəlxalq öhdəliklərin daxili qanunvericilikdə hansı formada əks olunduğunu öyrənin.

Konvensiyanın müəyyən etdiyi hüquqi öhdəlikləri sizin hökumətin nə cür qəbul etməsini diqqətlə öyrənin. Bu məqsədlə, hər şeydən əvvəl ölkənizin Konvensiyanı nə vaxt ratifikasiya etməsini və ya ona qoşulmasını, habelə onun nə vaxtdan qüvvəyə minməsini öyrənmək vacibdir. Üstəlik, hər hansı qeyd-şərtin edilib-edilməsinə və Komitenin fərdi şikayətlərə baxmaq (**İşgəncələrə qarşı Konvensiya, maddə 22**) və müstəqil araşdırma aparmaq (**İşgəncələrə qarşı Konvensiya, maddə 20 və 28(1)**) səlahiyyətini ölkənizin tanıyıb-tanınamasına diqqət yetirmək lazımdır. Seçdiyiniz əsas məqamların siyahısını tərtib edin və vasitələrin nəzərdən keçirilməsi üzrə hərəkət planı işləyib hazırlayın, informasiyanı sistemləşdirin və hökumətinizin məruzəsi ilə tanış olmaq üçün onu əldə edin.

Vasitələrin nəzərdən keçirilməsi: hüquqi sənədlər

Konvensiyanın preambulasını diqqətlə öyrənin. Preambulada Konvensiyanın ümumi məqsədləri və konteksti izah olunur.

Konvensiyanın I hissəsindəki əsas maddələri diqqətlə oxuyun. Bu hissədə anlayışlar, işgəncələrin və digər qəddar rəftar növlərinin qarşısının alınmasını və qadağan olunmasını təmin etmək üzrə iştirakçı dövlətin rolu və məsuliyyəti izah olunur. Bu zaman, 16-cı maddədə göstərdiyi kimi, iştirakçı dövlətlərin işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri barəsində öhdəliklərindəki fərqləri (**1-ci maddədəki** anlayışa uyğun olaraq) yadda saxlamaq vacibdir.

Bunları daha yaxşı dərk etmək üçün digər beynəlxalq və regional hüquqi sənədlərlə tanış olmaq lazımdır. Cinayət mühakimə icraatının inzibati idarəçiliyinə aid müvafiq sənədlərlə tanış olun. Bu sənədləri «**Beynəlxalq hüquqi sənədlər toplusundan**» (**Compilation of International Instruments**) və ya İnternetdən əldə etmək olar.

Ölkənizin cinayət qanunvericiliyində işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə aid olan hüquqi və prosessual normaları öyrənin. Qanunvericiliyi və prosessual normaları ətrafı öyrənin və onların Konvensiya müddəalarına uyğunluğunu qiymətləndirin.

Şəxslərin təhvil verilməsinə, çıxarılmasına və qaytarılmasına aid milli qanunvericiliyi, qərar və adətləri və onların Konvensiyanın müvafiq müddəalarına uyğunluğunu öyrənin (**İşgəncələrə qarşı Konvensiya, maddə 3**).

Təqsirli şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək və mümkün ola bilən təkrar işgəncələrin qarşısını almaq məqsədi ilə hökumətin gördüyü cinayət və inzibati tədbirləri qiymətləndirin. Həmçinin zərərçəkənlər və onların ailələri üçün təqsirli şəxslərə qarşı şikayətlər vermək və əvəz ödənişi tələb etmək formasında nəzərdə tutulan hüquqi müdafiə vasitələrini qiymətləndirin. Bu

hüquqi müdafiə vasitələrinin effektivliyini, habelə zərərçəkənlərin bu cür şikayətlər verməyə hazır olmalarını tənqidi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirin.

Vasitələrin nəzərdən keçirilməsi: qeyri-hüquqi sənədlər

İndi isə qeyri-hüquqi müdafiə tədbirlərinə, layihələrinə, vasitələrinə (əgər onlar nəzərdə tutulubsa) və Konvensiyanın yerinə yetirilməsi üçün hökumətin gördüyü tədbirlərə müraciət edin. Bu təhsil, təlim məsələlərinə, araşdırma qaydalarına yenidən baxılmasına, cinayət sisteminin islahatına, yaxud ombudsman vəzifəsinə aid ola bilər.

Dövri məruzə hazırlayarkən hökumətinizin əvvəlki məruzələrini öyrənmək və nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Həmin məruzələri yoxlamaqla əlaqədar olaraq, Komitenin nəticələrinə və tövsiyələrinə yenidən baxılması və onların təhlili, atılması zəruri olan addımlardır. Komitə əlavə informasiya istəyibsə və ya hökumətə əlavə izahatlar üçün müraciət edibsə, həmin informasiyanın verilib-verilmədiyini və əgər verilibsə, orada nədən söhbət getdiyini yoxlamaq lazımdır.

İnformasiyanın sistemləşdirilməsi

Alternativ məruzənin əsas hissəsi və rezümə – sənədlərlə təsdiq edilən, sistemləşdirilmiş formada sizin tərəfinizdən təqdim edilən informasiyadır. Komitə üçün sənədlərlə lazımı qaydada təsdiq edilən işgəncə və ya digər qəddar rəftar halları haqqında nəzərdən keçirilən dövrə aid informasiya olduqca vacibdir. Bu informasiya yuxarıda qeyd edilən **13, 15 və 16-cı tövsiyələrə** tam uyğun olmalıdır. Həmin halları, növlərindən və informasiyanın toplanması metodlarından asılı olaraq təsnifləşdirməklə, qeyd edin.

Şəxsən topladığınız və təsvir etdiyiniz informasiya üzərində və baş verən halların aşkara çıxarılması üzrə missiyaların köməyi ilə, yaxud başqa yolla topladığınız informasiya üzərində ayrıca işləyin. Bu cür informasiyanı zərərçəkənlərlə və ya həmin işə aidiyyəti olan şəxslər və təşkilatlarla əlaqə yaratmaq yolu ilə yoxlamaq daha yaxşı olar.

İnformasiya ikinci mənbələrdən alındıqda, onların həqiqiliyini yoxlayın. Yadda saxlamaq vacibdir ki, yoxlanılmış informasiyanı təqdim etmək lazımdır. Komitə sizin məruzənizi qeyri-əqiqi, qeyri-konkret və ya Konvensiyanın fəlsəfəsinə uyğun olmayan hesab edərsə, ona baxmaqdan imtina edə bilər. Hər hansı əsassız fikirlərdən vaz keçin, çalışın ki, çatdırdığınız informasiya həqiqətə yerinə düşsün. Yadda saxlayın ki, təqdim etdiyiniz materiallara ilkin olaraq baxdıqdan sonra Komitə sizə həmçinin

Əlavə informasiya üçün və ya məlumatlarınıza dair əlavə izahatlar üçün müraciət edə bilərsiniz. Yadda saxlayın ki, Komitənin əlavə informasiya üçün müraciət etməsi göstəriş xarakteri daşıya bilər.

Bu fəsildə qeyd edilənlərə uyğun olaraq, işgəncələr haqqında informasiyanı təqdim edərkən, zərərçəkənlərin əsil adlarını və ünvanlarını göstərməklə onlar haqqında, habelə təqsirkarlar haqqında tam məlumatları qeyd edin, özü də zərərçəkənlərə bu barədə məlumat verməyin və onların razılığını almağın zəruri olduğunu yaddan çıxarmayın. Siz hesabatınızda zərərçəkənlərin adlarını göstərməyə bilərsiniz, lakin əlbəttə ki, konfidensiallığa əməl etmək şərti ilə, Komitə üzvlərinin həmin məlumatları almaq imkanı olmadığıdır. Belə halda sizin informasiya Komitənin apardığı yoxlamanın gedişində üzə çıxmayacaqdır.

Bu fəsildə təsvir edilən sənədləşdirilmiş informasiyanın müvafiq şəkildə qeyd olunmasını təşkil edin və qeydləri xronoloji və sistemativ qaydada həyata keçirin ki, zərurət olduqda ondan dərhal istifadə etmək mümkündür.

Dövlət məruzələrinin qiymətləndirilməsi

Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən dövlətin Komitəyə təqdim etdiyi məruzənin qiymətləndirilməsi əhatəli alternativ məruzə zamanı mühüm amildir. Dövlətin məruzəsinin nüsxəsini, habelə hökumətinizin Komitəyə təqdim etdiyi əlavə informasiyanı (əgər varsa) əldə etməyə çalışın və onu diqqətlə öyrənin. Komitənin nəzərdə tutduğu cədvəl ucubətindən hökumətin məruzəsinə qiymətləndirmək üçün sizin vaxtınız çox az ola bilər. Beləliklə, bu sizin planlarınıza bilavasitə təsir göstərə bilər. Vaxtı düzgün bölüşdürməyin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkündür deyil. Öz rahatlığınız üçün tövsiyə olunur ki, əvvəlki iclaslarda baxılmış başqa ölkələrin məruzələrini oxuyasınız, bu sizin ümumi mənzərəni təsvir etməyinizə imkan verir, habelə toxunulan mövzulara dair informasiya verir.

Hökumətinizin məruzəsinə Komitənin tövsiyələrinə uyğunluq nöqtəyindən öyrənin.

Hökumətinizin məruzəsində dəqiq və aydın olmayan yerləri göstərin və əsaslı əks-argumentlərdən istifadə etməklə məruzəninizi onları araşdırmaq strategiyasını işləyib hazırlayın.

Prioritetlərin müəyyən edilməsi və əsas mövzuların seçilməsi

Şübhəsiz ki, Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən hesabat dövründə baş verməmiş işgəncə halları barədə sənədlərlə təsdiqlənən informasiya sizin

hesabatınızda olduqca vacibdir. Həmçinin sizin yuxarıda təsvir edilən qarşılıqlı tələbləriniz prioritet hesab oluna bilər (paraqraf 25).

Prioritetləri seçərkən, sizin milli sistemin ayrıca olaraq Konvensiyanın müddəalarına və ümumən digər beynəlxalq müqavilələrə potensial uyğun-suzluq nöqtəyindən nöqtəyə doğru və qeyri-hüquqi məsələlər arasındakı fərqlərə, habelə dövlətin mənbəyi öhdəliklərini təşkil edən qeyri-hüquqi materiallara mütəlak diqqət yetirin.

Məruzəninizi az itkilərlə həll edilə bilən və həlli əsas etibarilə hökumətin vəziyyəti yaxşılaşdırmağa doğru dəyişmək istəyindən asılı olan problemlərə üstünlük verin. Bu tövsiyənin səbəbi odur ki, Komitə həmçinin Konvensiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsinə mane olan amilləri nəzərə alır.

Hər bir ölkədə cinayət mühakimə icraatı və işgəncələrlə bağlı vəziyyət müxtəlif cürdür. Beynəlxalq səviyyə üçün nəzərdə tutulan tövsiyələr prioritetlərin seçilməsində sizin spesifik tələbatlarınıza uyğun gəlməyə bilər. Prioritetlər hesabat dövrlərinin tiplərindən və fazalarından asılı olaraq dəyişə bilər. Buna görə də, bu tövsiyələri sadəcə düşünmək üçün material kimi qəbul edin.

Prioritetlərin yekun siyahısı məruzəninizi təxəvvüzləndirən əsas mövzulardan ibarət olmalıdır. Əsas mövzular da məruzənin tipindən asılı olaraq fərqlənə bilər. Adətən ilkin məruzələrdə qanunvericilik və inzibati məsələlər diqqət mərkəzində durur, dövrü məruzələrdə isə, tədbirlərin həyata keçirilməsi, müdafiə vasitələri və digər qabaqlayıcı amillər diqqət mərkəzində olur. Əsas mövzuların strukturunun yekunlaşdırılması alternativ məruzənin hazırlanmasının yekun fazasıdır. Bununla əlaqədar olaraq, təqdim edəcəyiniz məruzəni yoxlamaq və dəqiqləşdirmək məqsədi ilə ona bir daha nəzər salmaq tövsiyə olunur.

Məruzənin yekun tərtibatı

Yadda saxlamaq lazımdır ki, istər milli, istərsə də beynəlxalq hüquqi sənədlərin, habelə hökumət məruzələrinin mətnlərində şəkillərin olmasına, həmin mətnlərin surətlərinin çıxarılmasına və ya təkrar çap edilməsinə ehtiyac yoxdur. Artıq mövcud olan strukturları izah etmək alternativ məruzənin vəzifəsinə daxil deyil. Bu tövsiyələrdə yer alan təkliflər bu cür sənədlərə yenidən baxılması, onların yoxlanılması və monitorinq baxımından alternativ məruzənin hazırlanması üçün vacibdir. Komitə üzvləri onların işi ilə bağlı olan materiallarla yaxşı tanışdırlar, buna görə də, mənbələrdən sitat gətirmədən onlara istinad etmək kifayətdir.

Hər halda, əgər siz hüquqi sənədlərin və ya hökumət məruzələrinin bir hissəsindən sitat gətirməyi zəruri hesab edirsinizsə, yalnız məzmunlu

hissələrdən istifadə edin və onların şərhini tərtib edərkən dəqiq olun. Bu, məruzənin eyni vaxtda həm dəqiq, həm də səliqəli olmasına nail olmaq məqsədi üçün zəruridir.

Hər şeyi öz adı ilə adlandırın və fikirlərinizə dair dolğun arqumentlər gətirin. Öz mülahizələrinizi irəli sürməyin. Məruzənin məqsədə nail olmasından ötrü materialın qısa və cəlbedici formada ifadə edilməsi olduqca vacibdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində hökumətlərin müsbət söylərinə lazımi qiymət verin və onları müdafiə edin. Bununla yanaşı, hökumətin zəif tərəflərini, hərəkət etmə istəməməsini, məsələyə neqativ münasibətini sadə, hörmət və nəzakətli dillə, kəskin tənqiddə əl atmadan təsvir edin. Alternativlər varsa, onları göstərin.

Əsas mühüm məsələlərə qısa formada ayrıca toxunmaqla, bütövlükdə vəziyyət barədə öz qeydlərinizi təqdim edin. Onları müstəqil və ya faktiki informasiya ilə qarışdırmayın.

Məruzənin rezümesini və məzmununu hazırlayın.

Məruzənin göndərilməsi

Məruzənizi İsgəncələrə qarşı Komitənin katibliyinə göndərin. Yadda saxlamaq lazımdır ki, katibliyə iclasdan altı həftə əvvəl üzvlərə paylamaq xahişi ilə məktubda təqdim olunan sənədin son versiyasını vermək tələb olunur. Siz ən azı on iki nüsxə təqdim etməlisiniz.

Çalışın ki, katib məruzənin alınmasını və paylanmasını təsdiq etsin. Bundan başqa, məruzənin surətlərini İsgəncələrin qarşısının alınması Assosiasiyasına (*APT*), *Amnesty International (AI)* təşkilatına, İnsan hüquqları liqalarının Beynəlxalq Federasiyasına (*FIDH*) və digər beynəlxalq QHT-lərə təqdim edin. Bundan başqa, İsgəncələrə qarşı beynəlxalq QHT-lərin koalisiyası (*CINAT*) mövcuddur ki, onun üzvləri də sizin məruzənizi almaqda maraqlıdırlar. Məruzəniz onlara informasiya mənbəyi kimi, habelə Komitə barəsində strategiyanın hazırlanmasında lazım olacaqdır.

İlkin mənbənin müəllifindən: oxucular üçün bir neçə məsləhət

Lütfən bu tövsiyələrə təlimatlar, məruzələrin keyfiyyətinin qəbul edilmiş standartları və ya göstəriciləri kimi baxmayın. Biz sizə insan hüquqlarının müdafiəçilərinin hüquq və informasiya sahəsində biliklərini inkişaf etdirən konstruktiv təklifləri təqdim etməyə çalışdıq. Müvafiq olaraq, bu tövsiyələrə mükəmməlliyə nail olmaq vasitəsi kimi baxmayın. Bu tövsiyələr müqavilə orqanlarına hesabat vərəqə prosesinə təsir göstərmək məqsədi daşı-

yan sənədləri tərtib etməkdə yardım kimi işlənib hazırlanıb. Bu tövsiyələrə əməl edilməsi həqiqətən effektiv məruzə tərtib etməyi asanlaşdırır. Bu sənəddə yer alan tövsiyələr insan hüquqları ilə məşğul olan QHT-lərin öz fəaliyyətlərini demokratik mühitdə həyata keçirmələrinə dair prezumpsiyaya əsaslanır. Əgər ölkənizdəki vəziyyət açıq şəkildə işləməyinə imkan vermirsə, bu tövsiyələrin əsas ideyalarından faydalanmağa və onlardan ölkəniz üçün uyğun olan formada istifadə etməyə çalışın.

Rabindra Bhattarai

Hüquqşünas və vəkil, İsgəncə qurbanları Mərkəzi (*CVICT*), Nepal
APT Legal Intern 1999

Azərbaycanda Uşaqların Vəziyyətinə və Azərbaycan tərəfindən BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin 1997-ci ildə təqdim etdiyi Yekun Təvsiyələrin icrasına dair Alternativ QHT Hesabatı (İyun 2005)

(Uşaq hüquqları üzrə Azərbaycan QHT alyansı tərəfindən təqdim edilmişdir)

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini 1991-ci ildə elan edib. 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olmuş Azərbaycan Respublikası elə həmin il – 1992-ci ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasını ratifikasiya edib.

Buna baxmayaraq, 10 ildən sonra Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi hələ də 42% təşkil edir və keçid dövrünün əsas qurbanları uşaqlar olaraq qalmaqdadır. Yoxsulluğun azaldılması strategiyasına uşaqların rifahını və müdafiəsini yaxşılaşdırın məsələlər daxil edilsə də, Azərbaycan Respublikasının uşaqların müdafiəsi üzrə hərtərəfli, yaxşı işlənmiş və real strategiyası tam işlənib hazırlanmamışdır.

Azərbaycanın Konstitusiyası və qanunvericiliyi bütövlükdə ayrı-seçkiliyin inkarı prinsiplərinə uyğundur, ancaq mövcud qanunvericiliyin icrası mexanizmləri olmadığından uşaqların təməl hüquqları hələ də pozulmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin 1997-ci ildə təqdim etdiyi Yekun Təvsiyələrin bir qismini Azərbaycan hökuməti həyata keçirmişdir. Lakin bir sıra təvsiyələrin reallaşdırılması istiqamətində işlər görülməmişdir və digərləri isə yarımçıq icra edilmişdir.

I. ÜMUMİ İCRA TƏDBİRLƏRİ

(4-cü, 42-ci maddələr və 44-cü maddənin 6-cı bəndi)

Azərbaycan Respublikası ratifikasiya etdiyi BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və ölkə Konstitusiyasının bəyan etdiyi ailənin, ana və uşağın sosial müdafiəsini nəzərdə tutan 20-dən artıq qanun qanunvericilik təşkil edir. 1998-ci ildən başlayaraq «Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanun bütün uşaqların fiziki və mənəvi sağlamlığının təminatını şərtləndirməklə bərabər, onların müdafiəsini də bəyan edir. Hesabat dövrü ərzində Azərbaycan hökuməti tərəfindən milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara və BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına uyğunlaşdırılması və eyni zamanda müxtəlif uşaq qruplarının sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədi ilə bir sıra qanun və sərəncamlar qəbul edilmişdir. Onların sırasında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən «Yetim uşaqlara və valideyn himayəsindən məhrum olmuş, dövlətin himayəsində olmayan uşaqlara yardım göstərilməsi haqqında», «İnternet tipli təhsil-tərbiyə müəssisələrindəki uşaqların və təhsil alanların maddi təminatının, həyat şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üzrə təxirə salınmaz tədbirlər haqqında» sərəncamlar qəbul edilmişdir.

Nyu-Yorkda 2000-ci il 6-8 sentyabr tarixində keçirilmiş BMT-nin Minilliyi Sammitində Azərbaycan Prezidenti tərəfindən Uşaq Hüquqları Konvensiyasının iki Fakultativ Protokolu – «Uşaqların silahlı münaqişəyə cəlb olunması» və «Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası»- imzalanmışdır.

Azərbaycan BMT-nin Baş Assambleyasının uşaqların maraqları çərçivəsində keçirilmiş yüksək səviyyəli ümumdünya görüşünün (Nyu-York 1990-cı il) qərarlarının yerinə yetirilməsinin müzakirəsinə həsr edilmiş Xüsusi sessiyada (Nyu-York 2002-ci il, may) fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan 2004-cü ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «Uşaq əməyinin ən pis formalarının ləğv edilməsi» haqqında 182 saylı Konvensiyasına və eyni adlı 190 saylı Təvsiyəsinə və Beynəlxalq övladlığa götürməyə dair Haqa Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Eyni zamanda qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan qanunvericiliyinin Konvensiyanın müddəaları ilə prinsipə uyğun olmasına baxmayaraq, qəbul edilmiş qanun və sərəncamların icrası mexanizmləri və lazımı maliyyə dəstəyi, eləcə də icrasının monitorinqini həyata keçirmək üçün mexanizmləri lazımı səviyyədə təşkil edilməmişdir.

Ümumi qiymətləndirmə. Azərbaycan hökuməti Uşaq Hüquqları Konvensiyasının icrası üzrə milli strategiya qəbul etməyib. Ancaq Yoxsulluğun Aradan Qaldırılması üzrə Dövlət Proqramına təsisat mexanizmləri əlavə edilib. Baxmayaraq ki, bu Konvensiyanın həyata keçirilməsinə təminat verə bilməz. Çünki bu sənəddə göstərilən konkret tədbirlər müəyyənləşdirilməyib.

İnsan hüquqları üzrə Azərbaycan qanunvericiliyinə ümumi baxış göstərir ki, Uşaq Hüquqları Konvensiyasının həyata keçirilməsi həm institusional, həm də qanunvericilik problemləri ilə əngəllənir. Azərbaycan Uşaq Hüquqları Konvensiyasına 1992-ci ildə qoşulub. Bu yolda Azərbaycan bir sıra öhdəliklər götürüb ki, bunların arasında Konvensiyanın 44-cü maddəsinin şərtləndirdiyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi vasitəsilə Uşaq Hüquqları Komitəsinə Konvensiyaya uyğun yaradılmış, Konvensiyada əksini tapmış hüquqlarla bağlı dövlətin həyata keçirmiş olduğu tədbirlər və bu hüquqlar sahəsində inkişafı bağlı hesabat təqdim etməsidir:

- A) İştirakçı dövlətdə Konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra 2 il ərzində;
- B) Sonrakı hər 5 ildən bir.

Bundan əlavə, Konvensiyanın 44-cü maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən iştirakçı dövlətlər öz hesabatlarını ölkə ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması öhdəliyini də götürmələrinə baxmayaraq, nə Azərbaycanın Komitəyə ilkin hesabatı və Komitənin Yekun Baxış Nəticələri (1997-ci il), nə də 2-ci və 3-cü birləşdirilmiş hesabat (2004-cü il) ictimaiyyətə təqdim edilməyib.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hazırkı hesabatı BMT-nin rəsmi dillərindən biri olan Rus dilində hazırlanmış və BMT-nin UHK-nə 2004-cü ilin əvvəlində təqdim edilmişdir. Lakin əldə edilmiş məlumata əsasən indiyədək hesabat Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş və ölkə əhalisi və maraqlı təşkilatlar arasında yayılmamışdır. Azərbaycanın BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinə hesabatı 2004-cü ilin əvvəllərində təqdim etməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, onun ölkə daxilində yayılması ilə bağlı tələbi də yerinə yetirilməyib.

Biz ümid edirik ki, hökumət hal-hazırkı və bundan sonrakı hesabatları və BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin yeni tövsiyələrinin geniş ictimaiyyət arasında yayılmasını təmin edəcək. Bu hesabat və tövsiyələrin müzakirəsi prosesini təşkil edəcək və həmin tövsiyələrin

həyata keçirilməsi istiqamətində vətəndaş cəmiyyətinin bütün tərəflərinin iştirakı ilə konstruktiv müzakirələrin aparılmasını təmin edəcəkdir.

Azərbaycan əhalisinin əksər hissəsi (əsasən 18 yaşdan aşağı və 35 yaşdan yuxarı), xüsusilə uzaq rayon və kəndlərdə yaşayanlar, o cümlədən uşaqlar hələ də Konvensiyanın mövcudluğu, onun əhəmiyyəti və hətta onun imzalanmasından bixəbərdirlər.

Vəziyyəti bir qədər də ağırlaşdıran o faktıdır ki, bələdiyyə və icra hakimiyyətləri nümayəndələri, polis idarələrindəki uşaq müvəkilləri, təhsil, gənclər, idman və turizm idarələrinin işçiləri, hakimlər, xüsusilə kənd rayonlarında Konvensiyanın icrasına məsul olan şəxslər bu sənəd haqqında lazımi məlumata malik deyillər və monitoring səfəri zamanı bütün bu idarələrdə Konvensiya mətninin olmaması aşkara çıxdı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bəyan edilir ki, «Respublikanın ratifikasiya etdiyi beynəlxalq müqavilələr yerli qanunlarla müqayisədə üstünlüyə malikdir və birbaşa tətbiq edilir, yalnız beynəlxalq müqavilə ilə uyğun olduqda onun icrası üçün ayrıca qanun qəbul edilməsi ilə tənzimlənir». Həmin maddəyə görə Uşaq Hüquqları Konvensiyası *de jure* Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tərkib hissəsi hesab oluna bilər və biz bu beynəlxalq sazişin normalarını birbaşa tətbiq edə bilərik.

Bu da aydın deyil ki, əsas kimi Konvensiyanın müddəaları istifadə olunur, yoxsa yerli qanun və normativ aktlar tətbiq olunur. Azərbaycanda Uşaq Hüquqları Konvensiyası da daxil olmaqla ratifikasiya edilmiş beynəlxalq sazişlərin müddəalarının tətbiqi ilə bağlı hüquqi təcrübə zəifdir. Biz beynəlxalq insan hüquqları vasitələrinin məhkəmələr tərəfindən birbaşa tətbiqi ilə bağlı hər hansı məsələ barədə konkret məlumatlara rast gəlmədik, əksinə, biz hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müddəalarının birbaşa tətbiqindən imtina etməsi barədə, eləcə də Qaçqınların Statusu üzrə Konvensiya, İsgəncə və Digər Qeyri-insani, Qəddar və ya Alqəddici Rəftar, yaxud Cəza Əleyhinə Konvensiyanın müddəalarından imtina barədə məlumatlıyıq, baxmayaraq ki, hər iki sənəd Azərbaycan tərəfindən imzalanıb.

Qanunun tətbiqindən başqa, Azərbaycan Respublikasının ratifikasiya etdiyi beynəlxalq sazişlərin birbaşa həyata keçirilməsi məsələləri və Konstitusiyanın özünün tətbiqi də müzakirə mövzusu ola bilər. Azərbaycanda konstitusion və vətəndaş hüquqları azadlığının, o cümlədən də uşaq hüquqlarının müdafiəsi və inkişafı imkanları əhəmiyyətli dərəcədə zəifdir.

Uşaq hüquqları üzrə Azərbaycan qanunvericiliyi həm qanunlar, həm də Uşaq Hüquqları Konvensiyasının ratifikasiya edilməsindən əvvəlki normativ aktlar, yaxud köhnə sovet qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, həm də beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına uyğunlaşdırma məqsədilə qəbul edilmiş yeni qanun və normativ aktlardan ibarətdir.

Azərbaycanın Uşaq Hüquqları Konvensiyasına 1992-ci ildə qoşulmasına baxmayaraq, onun yerli qanunvericiliyi bu vaxta qədər bu beynəlxalq müqaviləyə tam uyğunlaşdırılmayıb.

Azərbaycan Konstitusiyası və Uşaq Hüquqlarının nizamlanması sahəsindəki qanunvericiliyə 30-dan artıq qanun və digər normativ aktlar daxildir və onlar beynəlxalq müqavilələrin milli qanunvericilik üzərində üstünlüyünü qəbul edirlər. Bununla belə, Uşaq Hüquqları Konvensiyası ilə əlaqəli yeganə sənəd olan «Uşaq Hüquqları Haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1998-ci ildə qəbul edilib.

Vətəndaş Cəmiyyəti və QHT-lərin rolu

Təəssüf ki, hazırda Azərbaycan rəsmiləri vətəndaş cəmiyyəti strukturlarına, yaxud cəmiyyətin nümayəndələrinə qanunvericilik, ictimai strukturlar və qanunların tətbiqi təcrübəsindən müzakirə açarkən, bərabər hüquqlu tərəfdaşlar kimi nəzər yetirmirlər. Beynəlxalq QHT-lər bu işlərə məhdud çərçivədə cəlb edilsələr də, yerli QHT-lər çox zəif və qeyri-peşəkar orqanlar hesab olunur və onların müxalifət və Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə nüfuz etmək istəyən digər ölkələrə xidmət etdikləri bəhanə gətirilir.

Uşaq və gənclərlə bağlı QHT-lərin qeydiyyat prosedurunun sadələşdirilməsi və qeydiyyat haqqının, vergilərin və digər maliyyə resurslarının azaldılması ilə bağlı çoxsaylı təkliflər dövlət tərəfindən rədd edilib.

Hakimiyyətin nümayəndələri və bir sıra ictimai-siyasi xadimlər belə hesab edir ki, xaricdən və beynəlxalq təşkilatlardan maliyyələşən əksər QHT-lər müxalifət liderlərinə və müxalifət partiyalarına yardım edirlər və seçkilər ərəfəsində kütləvi dağıdıcı fəaliyyətlərə cəlb oluna bilərlər.

Uşaq və böyüklərin təşkilatları arasında heç bir fərq qoyulmur. İctimai birliklər haqqında qanunvericilik rəsmilərə imkan verir ki, ictimai təşkilatların nizamnamə fəaliyyətlərini nəzarətdə saxlasınlar (ictimai təşkilatları qeydiyyata alan ədliyyə orqanları vasitəsilə). Məsələn, onlar elə qərar qəbul edə bilərlər ki, təşkilatın fəaliyyəti haqqında istədikləri məlumatları əldə etsinlər. Bu, dövlətin qeyri-hökumət, ictimai

təşkilatların yaranması prosesinə nəzarəti və onların fəaliyyətlərini monitorinq etməsidir, nəinki onlarla bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi davranması. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət gənclər və uşaq təşkilatlarının qeydiyyatı üçün ayrıca prosedurlar müəyyən etməlidir ki, uşaqların iştirakını və hüquqlarını və onların özlərini izhar etmə imkanlarını inkişaf etdirmək mümkün olsun.

İnsan hüquqları ilə bağlı olan qanun layihələri də daxil olmaqla, qanun layihələri əsasən icra hakimiyyəti strukturları tərəfindən hazırlanır və ictimaiyyətlə və vətəndaş cəmiyyəti ilə hər hansı ictimai müzakirələr və məsləhətləşmələr aparılmadan (nə əvvəl, nə də sonra) dövlət qəzetlərində nəşr edilir. Əhali Azərbaycandakı mövcud qanunların əksəriyyətindən bixəbərdir və onların bəzilərindən xəbərdar olanlar isə onların məzmununu anlama bilmir və onların həyata keçməsinin xalq üçün və daha geniş miqyasda hansı nəticələr verəcəyini əvvəlcədən görə bilmir. Çox halda hökumət QHT-lərin qanun layihələrinin mətnini əldə etmək istədiyini rədd edir. QHT-lər yalnız qanun layihəsi parlamentə təqdim olunduqdan sonra onunla tanış ola bilərlər. Bütün bunlar isə QHT-lərin qanun layihələrinin, o cümlədən insan və uşaq hüquqları ilə bağlı qanun layihələrinin məzhi və mətninə təsir etmək imkanlarını dəfələrlə məhdudlaşdırır.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə ixtisaslaşmış ombudsmannın yaradılması zərurəti

Uşaqlarla bağlı siyasəti həyata keçirmək üçün Uşaq Hüquqları üzrə ixtisaslaşmış Dövlət Komitəsinin yaradılması zərurəti

Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsinə məsul olan ixtisaslaşmış orqan yoxdur. Eləcə də Konvensiyanın praktik icrası və həmçinin ölkə üzrə uşaqlarla bağlı dövlət siyasətini həyata keçirəcək ixtisaslaşmış hökumət orqanı yoxdur. Yalnız bütün uşaq qruplarının müxtəlif təhsil müəssisələrində olan uşaqlar, əlil uşaqlar, yeniyetmə hüquq pozucuları ilə məşğul olan bir neçə dövlət strukturu mövcuddur. Bu orqanlara Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi nəzdindəki bölmələr, Mədəniyyət Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Yeniyetmələrin işləri və hüquqların müdafiəsi üzrə dövlət komissiyası, Övladlığa Götürmə və Qayyumluq Üzərində Monitorinq Bölməsi və yerli icra hakimiyyətlərinə təbə olan bölmələr daxildir. Nazirlər Kabineti yanında Yeniyetmələrin İşləri və hüquqların müdafiəsi üzrə xüsusi Komissiyaın olmasına baxmayaraq, bu komissiya uşaq hüquqlarının müdafiəsi və dövlət siyasətinin həyata

keçirilməsi ilə bağlı elə də böyük iş görmür. Komissiya Uşaq problemləri ilə əlaqəli olan bütün nazirliklərin işini güclə əlaqələndirir. Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi üçün spesifik müddəaların olmasına baxmayaraq (o cümlədən, «Uşaq Hüquqları Haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu), uşaqların hüquqları tez-tez pozulur. İnsan hüquqları üzrə ombudsman institutunun yaradılmasından 3 il keçməsinə baxmayaraq, bu institut uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində elə də səmərəli iş görə bilməyib. Belə ki, ombudsman əsasən insan hüquqları məsələləri ilə məşğul olur və oraya daxil olan şikayətlər yaşlı nəslin nümayəndələrindən gəlir. BMT Uşaq Hüquqları Komitəsinin 1997-ci ildə Uşaq Hüquqları üzrə xüsusi komissiya, yaxud uşaq hüquqları ombudsmanı yaradılması barədə tövsiyəsi həyata keçirilməyib. Bundan əlavə, uşaqların hüquqlarının müdafiə etmək üçün mexanizm və bütün ölkə üzrə onların pozulmuş hüquqlarını aradan qaldırmaq mexanizmi hələ də yoxdur. Bir məsələ dəqiqdir ki, Azərbaycandakı 2,5 milyon uşaq onların hüquqlarının müdafiə edəcək və pozulmanın qarşısını alacaq ombudsmana layiqdir və ona ehtiyacı var. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, yerlərdə fəaliyyət göstərən yeniyetmələrin işləri və hüquqların müdafiəsi üzrə komissiyalar bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərə görə onların üzərinə düşən funksiyaları həyata keçirə bilmirlər. Onlar əsasən uşaqların müdafiəsi, preventiv və müxtəlif reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə yox, uşaqların və onların ailələrinin cəzalandırılması ilə məşğul olur və əsasən küçə uşaqları və cinayətkar uşaqları qorxudur və onları internat məktəblərinə göndərir.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi tərəfindən Azərbaycan nümayəndə heyətinə ünvanlanması xahiş edilən suallar:

- *BMT-nin UHK-nin 1997-ci ildə təqdim etdiyi tövsiyələrdə Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsmanın yaradılması öz əksini tapsa da, indiyədək bu sahədə bir iş aparılmamışdır. Sayı 3 milyona yaxın olan uşaqların indiyədək Hüquqlarının Müdafiəçisi yoxdur.*

- *BMT-nin UHK-nin 1997-ci ildə təqdim etdiyi tövsiyələrdə uşaq məsələlərini koordinasiya edən və uşaqlara ünvanlanan dövlət proqramlarının hazırlanıb həyata keçirilməsini təmin edən dövlət qurumu haqqında müddəə öz əksini tapsa da, indiyədək bu sahədə bir iş aparılmamışdır.*

- *İndiyədək Azərbaycanda uşaqlara dair bütün məlumatları, o cümlədən, müxtəlif dövlət qurumlarında qeydiyyatda və ya dövlət himayəsində olan uşaqlar haqqında, müxtəlif zorakılıq halları və s.*

sahələrdə mövcud vəziyyəti əks etdirən, mərkəzləşdirilmiş məlumat bankı yaradılmamışdır. İndiyədək respublikada uşaq qruplarına ünvanlanmış məlumat toplama sistemi yoxdur. Bu da müxtəlif uşaq qruplarının statusunun müəyyənləşdirməsinə, çətinliklərin üzə çıxarılmasına, həyata keçirilən tədbirlərin monitorinqi və qiymətləndirilməsinə və ən yaxşı işlənmiş təcrübələrin yayılmasına imkan vermir.

- *Yoxsulluğun azaldılması üzrə dövlət proqramının bir hissəsinə çevrilmiş uşaq hüquqlarına dair milli siyasət necə həyata keçirilir və bu siyasətin konkret gözlənilən nəticələri hansılardır?*

II. UŞAQ ANLAYIŞI

Azərbaycan Respublikası tərəfindən 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanununa görə doğulduğu gündən 18 yaş tamam olan günə qədər hər bir insan uşaq sayılır. Milli qanunvericilikdə uşağın qanuni statusu BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının birinci maddəsindəki uşaq anlayışı ilə uyğundur. Nikah və Ailə Məcəlləsinə görə minimum nikah yaşı oğlanlar üçün 18, qızlar üçün isə 17-dir. Bununla yanaşı, fəvqəladə hallarda aşağı nikah yaşı yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən bir il azaldıla bilər².

Son illər, xüsusilə, QHT-lər tərəfindən Azərbaycanın cənub bölgəsində qızların erkən yaşda ailə qurmaları faktı müəyyənləşdirilib. Azərbaycanın regionlarında öz qızlarını zorla gənc yaşlarında ərə verən valideynlərin onların talelərinə vurduqları zərbələr çox böyükdür. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda erkən nikahların əksəriyyəti ailələrin yoxsulluğu və iqtisadi problemlərlə əlaqədardır. «Ölkənin regionlarında geniş yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, əgər qız 16 yaşına qədər ərə getməyibsə, bundan sonra onun ərə getmək şansları xeyli azalır. Regionlardakı kişilərin əksəriyyəti qazanc dalınca ölkəni tərk edib və bu vəziyyət ailə qurmayan qızların sayının artması ilə nəticələnir». Azərbaycanın cənub regionlarında vəziyyət daha da pisdir. «Kənd məktəblərində siz nadir hallarda 7-8-ci sinifdən yuxarı qızlara rast gələrsiniz (13 yaş). Onlar hamısı ərə gediblər və ərləri onlara məktəbə getməyi qadağan edib»³. Bundan başqa, uşaqların qonşu İrana satılması halları da artır. Uşaqları satdıqdan sonra valideynlər adətən onlarla əlaqəni itirir və onların sonrakı taleyi barədə heç bir məlumatları olmur.

² «Gender» Jurnalı 2005, Azərbaycanda gender vəziyyəti ilə bağlı hesabat
³ «Gender» Jurnalı 2005, Azərbaycanda gender vəziyyəti ilə bağlı hesabat
Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin keçirdiyi «Qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarının və yeniyetmələrin, valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların, zəif ailələrdən olan, küçədə yaşayan və işləyən uşaqların vəziyyətinin araşdırılmasına dair sosial tədqiqat», noyabr 2004

Erkən qız və oğlan nikahının qurbanları:

Balakən rayonundan olan Elnurə öz valideynlərinin qurbanlarından biridir. Onun 13 yaşı olarkən valideynləri onu Rusiyada işləyən yaxın qohumuna ərə veriblər, bundan bir il sonra 14 yaşlı qızıcıqazı ərinin Rusiyadakı kommersant rəqibləri zorlayıb və öldürüblər.

14 yaşlı Lənkəran sakini Zeynəb isə xəstəxanaya düşüb. Onun özündən 18 yaş böyük oğlan əri atasının dostu imiş. Ailə qurduqdan bir il sonra o, hamilə qalıb, ancaq orqanizmi hələ tam yetişməyindən qızcağaz hamiləliyin ilk dövrlərini çox ağır keçirirdi. Hər gün o, qarında ağrı olduğundan şikayətlənirdi. «Biz bir neçə dəfə yerli xəstəxanaya müraciət etsək də, həkimlər hər dəfə söyləyirdilər ki, hər şey qaydasındadır və hamiləlik normal keçir. Ancaq görəndə ki, biz gözələrimizin qabağında Zeynəbi itiririk, qərara gəldik ki, onu Bakıya, daha peşəkər həkimin yanına götürək» - deyə qızın xalası «Trend» agentliyinə bildirib. Paytaxt həkimləri söyləyirlər ki, Zeynəbin hamiləliyi onun həyatı üçün böyük təhlükə yarada bilər və məsləhət gördülər ki, kesəri əməliyyatı vasitəsi ilə onun zəif orqanizmini hələ yerinə yetirməyə hazır olmadığı çətin vəzifədən xilas etsinlər. Xoşbəxtlikdən həkimlər onun həyatını vaxtında edilmiş müdaxilə nəticəsində xilas edə bildilər. Zeynəbə isə bildiriblər ki, o yalnız 4-5 ildən sonra orqanizmi bərpa olunduqdan və gücləndikdən sonra hamilə ola bilər.

«Çox yaxşı hadisələrdəndir ki, o, həm salamat qalıb, həm də gələcəkdə ana olmaq şansını itirməyib» - deyə Bakıdakı xəstəxanalardan birinin qadın hakimi bildirib. O, bildirib ki, işlədiyi müddət ərzində xeyli sayda belə hallarla qarşılaşıb. Adətən, yeniyetmə qızları hamiləlik dövründəki problemlərlə əlaqədar xəstəxanaya gətirirlər» - deyə o, bildirib⁴.

Azərbaycanın regionlarında öz qızlarını erkən ərə getməyə məcbur edən valideynlər onları bədbəxt edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda erkən nikahların əsas səbəbi ailələrin yoxsulluğu və iqtisadi problemlərdir. «Ölkənin regionlarında belə bir baxış geniş yayılıb ki, əgər qız 16 yaşına qədər ailə qurmasa, sonradan onun ərə getmək şansları azalır. Rayonlarda yaşayan kişilərin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk edərək qazanc dalınca başqa ölkələrə üz tutublar ki, bu vəziyyətdə ailə qurmayan qızların sayının artmasına gətirib çıxarır»⁵. Azərbaycanın cənub bölgələrində vəziyyət daha da pisdir. «Kənd məktəblərində siz 7-ci sinifdən yuxarıda oxuyan (13 yaşında) qızlara rast gələ bilməzsiz. Onlar hamısı ailəlidir və ərləri onları məktəbə buraxmır». Bununla yanaşı qonşu İrana satılan uşaqların sayı da artır. Uşaqlar satıldıqdan sonra valideynləri onlarla əlaqəni itirir və onların əksəriyyəti uşaqlarının sonrakı taleyi barədə heç nə bilmir⁶.

⁴ «Trend» informasiya agentliyi; 13.04.2005; məqalə

⁵ Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin keçirdiyi «Qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarının və yeniyetmələrin, valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların, zəif ailələrdən olan, küçədə yaşayan və işləyən uşaqların vəziyyətinin araşdırılmasına dair sosial tədqiqat», noyabr 2004

⁶ Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin keçirdiyi «Qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarının və yeniyetmələrin, valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların, zəif ailələrdən olan, küçədə yaşayan və işləyən uşaqların vəziyyətinin araşdırılmasına dair sosial tədqiqat», noyabr 2004

III. ÜMUMİ PRİNSİPLƏR

A. Ayrı-seçkiliyə yol verilməsi

«Ayrı-seçkilik» anlayışının Konstitusiyada və digər qanunlarda işlədilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu anlayışı aydınlaşdırmır. Faktiki olaraq ayrı-seçkiliyi dayandırmaq üçün qanun tətbiq edilmir. Eləcə də mexanizmlər, prosedur və institutlar yoxdur. Ayrı-seçkilik hallarını idarə etmək üçün də heç bir qanuni təcrübə yaradılmayıb.

Halbuki, biz bunu qruplar arasında görə bilərik: A) əlil uşaqlar və əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlar, B) tək valideynli uşaqlar, C) kənd yerlərində yaşayan uşaqlar, D) dövlət müəssisələrində tərbiyə olunan uşaqlar, E) qaçqın və məcburi köçkün uşaqlar, F) erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanın Dağlıq-Qarabağ regionundakı uşaqlar.

Milli qanunvericilikdə əslində, birbaşa «ayrı-seçkilik» qoyan norma yoxdur, ancaq iqtisadiyyatdakı mürəkkəb vəziyyət və Azərbaycanın yaşadığı müharibə şəraiti bir neçə kateqoriyadan olan uşaqların inkişafı üçün əlverişsiz şərait yaradır. Əlil, xəstə, internat müəssisində tərbiyə olunan, küçədə işləyən və yaşayan və HIV/AIDS-ə tutulmuş uşaqlar daha çox ayrı-seçkiliyə məruz qalanlardır, çünki onların təhsilə, səhiyyəyə və sosial yardıma və cəmiyyətə reintegrasiyaya çıxışları yoxdur, ya da məhduddur. Bu realığı aradan qaldırmaq üçün təxiras alınmaz tədbirlər lazımdır. Bircə bunu xatırlamaq kifayətdir ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və Azərbaycanın rayon yerində yaşayan uşağın (əlil uşaq) təhsilə, hətta ixtisaslaşmış təhsil müəssisəsinə belə çıxış imkanı yoxdur. Belə təhsil müəssisəsi Azərbaycanın 4 şəhərində mövcuddur, ancaq ailə hətta təhsil üzün olsa belə, öz uşağını uzaqda olan belə müəssisəyə göndərməkdən təz-təz imtina edir. Əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu olan uşaqlar üçün 7 xüsusi məktəb açılıb. Məktəblərin 4-ü Bakıda, 3-ü Gəncədə, 2-si Sumqayıtda, 1-i isə Lankaranda fəaliyyət göstərir («Ayna» №33(776), 5 may 2004). Fiziki qüsuru olan uşaqlar üçün «Evdə məktəb» adlı təhsil ocağı açılıb. Onlardan biri Bakı şəhərindəki 219 sayılı məktəbin nəzdində, digəri isə Sumqayıtda fəaliyyət göstərir. Evdə təhsil alan əlil uşaqların siyahısını bizə təqdim etmək üçün hansı orta məktəb rəhbərliyinə müraciət etdikə yox cavabı aldıq. Əslində isə hər bir məktəbdə belə uşaqlar vardır, lakin beşə güman etmək olar ki, onlara dərs keçilmədiyini üçün bu siyahını

verməkdən imtina edirlər. Elə rəyi soruşulan əlil uşaqların çoxu (55%) evdə təhsil almadıqlarını söylədilər.⁷

İntegrativ, yaxud inklüziv təhsilin olmaması və ölkə üzrə adi məktəbdə heç olmasa ixtisaslaşmış sinifin yoxluğu bu uşağın məktəb və təhsildən kənarında qalmasına səbəb olur. Azərbaycanın rayonlarındakı kor və zəif görən uşaqların əksəriyyəti hazırda təhsildən və məktəbdən kənardır. Araşdırmalar göstərir ki, dərs, o cümlədən kor və zəif görən, eşitmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar və digərləri üçün lazımı avadanlıq, məntəqə, xüsusi kitab və digər vasitələr yoxdur.

Məktəblərdə uşaqların illik tibbi yoxlamadan keçmələri üçün müvafiq vasitələr yoxdur. Məktəb həkimlərinin ofisləri təqribən 6-9 kv. metr böyüklüyündə olur ki, bu da standartlara uyğun deyil. Məktəb həkimləri və tibb bacısına cüzi məvacib verilir ki, adətən onlar da məcburiyyət qarşısında bir neçə məktəbdə və ya müəssisədə bir neçə növbədə işləyirlər. Tibbi xidmət üçün valideynlər pul verirlər. Məktəblərin əksəriyyətində tibbi avadanlıqlar çoxdan köhnəlib və Sovet dönmindən dəyişdirilməyib.

Bir çox məktəblərdə psixoloq olsa da, uşaqların 5%-dən azı onların işini müşahidə edə bilib. Eləcə də müsahibə götürülən uşaqlar bilmirlər ki, psixoloq nədir, bu vəzifə nə üçündür və O, uşaqlara necə kömək edə bilər.⁸

Uşaq evlərində personal adətən, əyləncəli fəaliyyətlərə qadağa qoy-maqla (TV və oyunlar), uşağı vaxtından əvvəl yatmağa göndərmək, onları küncə qoymaq, onları ayaq yolunu yumağa məcbur etmək (bəzən ayaq yolu binadan kənarında yerləşir) kimi cəzalardan istifadə edilir. Uşaq digərlərinin qarşısında alçaqlıca bilər. Bəzən uşaqlar şillələnir, uzun müddətə diz üstə çöktürülüb döyülür. UNICEF və ayrı-ayrı Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansının apardıqları araşdırmaların nəticələrinə görə, hər ay bütün ölkə üzrə olan müxtəlif dövlət müəssisələrində 20-30 uşaq qaçır. Araşdırmalar onu da göstərir ki, küçə uşaqlarının əksəriyyəti kimsəsiz uşaqlar evlərini tərk etmiş, yaxud oradan qaçmağa məcbur edilmiş uşaqlardır ki, bunun da səbəbi qeyri-insani rəftar və qeyri-kafi diqqət və ehtiramdır.

Məktəb uşaqlarının uşaq parlamenti, uşaq ombudsmanı kimi özünü idarə orqanları və ya müəllim, valideyn, tələbə assosiasiyaları 50 pilot məktəbdə mövcuddur. Valideyn-müəllim Assosiasiyaları UNICEF

⁷ Səlahiyyətli təhsil proqramı və Azərbaycan Müəllimlər Birliyinin keçirdiyi sorğu, 2005
⁸ Vətəndaş Cəmiyyətində Debat İctimai Birliyi ilə Azərbaycan Müəllim-Valideyn Assosiasiyasının Uşaq Hüquqları Üzrə Azərbaycan QHT Alyansının sub-grant layihəsi üzrə Azərbaycanda təhsil hüquqları üzrə araşdırması, may 2005

və Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatı tərəfindən ölkə üzrə 50 məktəbdə və ayrıca olaraq Project Harmony təşkilatı tərəfindən də 35 məktəbdə yaradılıb. Eyni zamanda Avrasiya Fondu və Soros Fondu tərəfindən də bir neçə məktəbdə icma əsaslı fəal məktəblər proqramı da həyata keçirilib. Uşaqlar göstərilən təşkilatlar tərəfindən yaradılmış və qurumların mövcud olduğu məktəblərdən savayı digər məktəblərdə məktəb həyatı ilə bağlı qərarların qəbulunda tam iştirak edə bilmirlər⁹. Uşaq əməyi Azərbaycanda çox geniş istifadə olunur. Qanuna görə uşaqlar 16 yaşından sonra işləyə bilərlər. Buna baxmayaraq, azyaşlı uşaqlar məktəbə getmək əvəzinə Bakının mağaza və küçələrində, nəqliyyat vasitələrində, dəmiryol stansiyalarında ticarət edir, nəqliyyatda çalışır və əmək vasitəsi rolunu icra edirlər. Ən dəhşətliси də odur ki, bu məsələ ilə məşğul olan qurumlar adətən buna göz yumur və bu fenomenlə mübarizə aparmaqdan qaçırırlar.

B. Uşağın Ən Yaxşı Maraqları (Maddə 3)

Uşaqla bağlı konkret hallarda onun ən yaxşı maraqlarının təmin edilməsini şərtləndirən müxtəlif qanunların olmasına baxmayaraq, milli qanunvericilikdə «uşağın ən yaxşı maraqları» anlayışının dəqiq yozumu yoxdur.

Milli qanunvericilik uşağın ən yaxşı maraqlarının uyğunlaşdırılması üçün tamamilə təftiş edilməlidir. Bunu əldə etmək üçün inzibati səviyədə təsisat islahatı və qanun islahatı, o cümlədən, dövlət büdcəsində uşağın müdafiəsi üçün ayrıca fəsil, sosial yardım və uşaq müdafiə xidmətləri personalı və sosial yardım xidmətləri üçün uşaqların ən yaxşı maraqlarını müdafiə edən əsas orqan kimi istinad edilən Yeni-yetmələrin İşləri və Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Komissiyaların nümayəndələri üçün təlimlər keçirilməlidir. Hazırkı vəziyyətdə Respublikanın (Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən bəzi komissiyaların nümayəndələri istisna olmaqla) əsasən uşaq hüquqları və onların müdafiəsi və təbliğatı üzrə heç bir təlimdə iştirak etməmiş qeyri-peşəkarlardan ibarətdir.

İstənilən yaşda olan uşağın, əgər özünün baxışlarını formalaşdırmaq imkanı varsa, onun məhkəməyə çıxış imkanları da olmalıdır. Halbuki, Nikah və Ailə Məcəlləsinə görə yalnız 10 yaşına çatmış və daha böyük uşaqlar məhkəmə dincəmələrində öz münasibətlərini bildirə bilərlər. Bu

⁹ Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatının Təhsil Nazirliyi və UNICEF-lə birgə keçirdiyi Azərbaycan Respublikasında Milli VMA Siyasatının İnkişafı üzrə 1-ci Konfransın hesabatı, iyun 2004

baxımdan Azərbaycan Respublikasında indiyə qədər mövcud olmamış Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsman institutunun yaradılması çox vacibdir.

Bütün uşaqlar hüquqi yardımdan bəhrələnməli və bu xidmətlər üçün ödənişlər dövlət tərəfindən həyata keçirilməlidir. Mühüm olan daha bir məsələ isə vəkillik sahəsində mütəxəssis olan və məhkəmədə uşaq mövqeyini təmsil etmək qabiliyyəti olan şəxslərin təlimlənməsidir.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasından savayı uşaq ehtiyac-larının təmin olunmasını nəzərdə tutan bütün qanunvericilik aktları təftiş edilməli və uşaqların ən yaxşı maraqları istiqamətinə yönəlməlidir. Azərbaycanda bütün mövcud qanun layihələri və qüvvəyə minmiş qanunları və digər qanunvericilik aktlarını BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasında göstəriləndiyi kimi, uşaqların ən yaxşı maraqlarına uyğunlaşdırılması mövqeyində və imkanlarında olan xüsusi müstəqil orqan yoxdur.

C. Uşağın Yaşamaq, Xilas Olmaq və İnkişaf Etmək Hüququ

Azərbaycanda körpə və uşaq ölümü Avropanın orta göstəricisindən 3 dəfə artıqdır. Baxmayaraq ki, sonradan bu göstərici sabitləşmişdi və 1996-cı ildə uşaq ölümü 79, 2001-ci ildə isə 82 olmuşdu. UNICEF və ABŞ-ın Əhalinin Siyahıya Alma Departamentinin verdiyi məlumata görə, körpə və uşaq ölümü hər 1000 doğuşa 98-dir (Çoxgöstəricili klaster Sorğusu, UNICEF, 2001).

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 1 və 5 yaşında uşaqların illik ölümü üzrə istifadə olunan statistik metodologiyaları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq olmur. UNICEF və ABŞ-ın əhalinin siyahıya alma departamentinin məlumatlarını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları ilə müqayisə etmək çətindir. Yuxarıda göstərilmiş körpə və uşaq ölümünə dair rəqəmlərdə yanlışlığa və fərqlərə baxmayaraq görünür ki, bu göstəricilər daha çox kənd yerlərinə aiddir.

Burada körpə ölümü 92 və 5 yaşından aşağı olan uşaq ölümü 122 olduğu halda, şəhər yerlərində bu rəqəm müvafiq olaraq 63 və 79-dur¹⁰. Anadagəlmə şikəstlik uşaqlar arasında otən illər ərzində xeyli artaraq 2002-ci ilə 1696-dan 2003-də 1876-ya çatıb. Yaş hədləri 0-14 olan uşaqlar arasında xəstəlik halları kəskin dərəcədə artıb. 2001-ci ildə

¹⁰ Azərbaycanda çoxgöstəricili klaster sorğusu, UNICEF, 2000

609.932, 2003-cü ildə isə 617.408 hadisə qeydə alınıb və bu rəqəmlər 15-18 yaşlı uşaqları nəzərə almır.¹¹

Cəmiyyət adətən çalışır ki, meydana gələn xəstəliyin nəticəsini ləğv etsin, halbuki, onu törədən səbəbləri aradan qaldırmaqla nə qədər uşağı əliil olmaqdan azad etmək olar. Məsələn, Azərbaycanda irsi qan xəstəliklərinin düzgün diaqnozunu aparmaq üçün laboratoriya yoxdur. Bu o deməkdir ki, belə xəstələrin müalicəsi düz aparılmır. Respublikada hər on vətəndaşdan biri talassemiya geninin daşıyıcısıdır. Bu çox təhlükəli rəqəmdir ("Ayna" №5(948) 8 yanvar 2005). Hemofiliyalı uşaqların xəstəliyinin düzgün diaqnozu sahəsində də ciddi problem mövcuddur. Belə ki, Respublikada müasir laboratoriya fəaliyyət göstərmir və lazımı avadanlıqlar çatışmır. Düzgün müayinə olmadığından müalicəni də keyfiyyətli aparmaq mümkün deyil. Digər ölkələrdə hemofiliyalı xəstələr sağlam həyat tərzini keçirir, idman və istənilən işlə məşğul olmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Çünki xəstələrə yeni kəşf edilmiş preparat - sağlam insan qanından istehsal olunan 8-ci və 9-cu amillərin konsentrasiyası verilir. Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanda bu xəstəliyin müalicəsində uğurla istifadə edilən dərman preparatı istehsal edilmir və hökumət sözügedən konsentrasiya ölkəyə məhdud sayda gətirir. Ona görə də hemofiliyalı xəstələr müalicə deyil, ölmək üçün donor qanından istifadə edirlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, UNICEF və digər beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrinə baxmayaraq, dövlət hələ də körpə və uşaq ölümünün hesablamalarını sovet hesablama metodologiyalarına əsasən yerinə yetirir.

Ana ölümü hamiləlik şəraiti ilə əsassızlaşma olunur və bu hallar ötən illər ərzində artaraq hər 100.000 diri doğulmuş uşağa 2001-ci ildə 19,9 ana ölümü düşürdüyü, 2005-ci ildə bu rəqəm 25,8-ə çatıb.¹²

Əliil uşaqlar arasında ölüm halları təxminən 4 dəfə yüksəkdir. Əliil uşaqların ailədə, xüsusilə, rayon və kənd yerlərində, reabilitasiya və inteqrasiyalı üçün imkan və vasitələr yoxdur və ya çox məhduddur. 1998-ci ildən sonra əliil uşaqlarının sayının artması halları müşahidə olunur. Yəni 1998-ci ildə 16 yaşdan aşağı 3.100 əliil uşaq var idisə, 2003-cü ildə bunların sayı 9.500-ə çatıb. 2003-cü ildən 2004-cü ilə qədər bu artım 13 % müşahidə olunub. 16 yaşından aşağı əliil uşaqların ümumi sayı 43.342-dir və artım təqribən 6500 uşaq olubdur.¹³ Statistik

məlumatına görə, 2003-cü ildə əlilliyi ilk dəfə müəyyənləşdirilmiş 16 yaşına qədər olan uşaqlar arasında qızlar - 3549 və oğlanlar - 5955 nəfər təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikası 2003-cü il Statistik Məlumatı). Bu uşaqlar hazırda əlilliyə görə ayda 20-25 ABŞ dolları məbləğində sosial muavinət alırlar. Qanuna görə valideynlərdən biri Azərbaycandakı minimum aylıq əmək haqqı məbləğində sosial ödəmə almalı hüququna baxmayaraq, müsahibə götürülmüş valideynlərdən heç biri belə bir ödəniş almadığını təsdiqləmiş, hətta bu barədə eşitmədiklərini bildirmişdir.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əliil uşaqların valideynlərinin əksəriyyətinin (82,7%) Uşaq Hüquqları haqqında qanunun (Maddə 36) 16 yaşınadək əliil uşağa qulluq dövrünün iş stajına daxil edilməsi və uşağa qulluq edən şəxsə müavinət verilməsi haqqında maddədən xəbəri olmadığına və onların bu hüquqlardan istifadə etmədikləri aşkara çıxdı. Halbuki, əliil uşaqlara demək olar ki, anaları (85%) qulluq edir. Bu hüquqi savadsızlığı ləğv etmək üçün və ümumiyyətlə uşaqlarla bağlı qanunlar haqqında əhali arasında geniş iş aparmaq lazımdır. Bu işdə kütləvi informasiya vasitələrindən də istifadə etmək olar. Bir məsələ aydındır ki, respublikada Uşaq Hüquqları haqqında geniş maarifləndirmə işinə böyük ehtiyac var.¹⁴

Bir yaşından aşağı olan uşaqlar arasında ölümün başlıca səbəbi hələ də o xəstəliklərdir ki, onların qarşısını asanlıqla almaq mümkündür, ancaq hələ də əsas səbəbiyyə xidmətlərinin, xüsusilə, rayon və kəndlərdə çatışmaması səbəbindən uşaqların vəziyyəti ağır olaraq qalmaqdadır. Yoluxucu xəstəliklər, respirator xəstəlikləri, hamiləlik dövründə yaranan xəstəliklər və s. daha çox təsadüf ediləndir. Uşağın yaşamaq və inkişaf etmək hüquqlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət uşaqların qorunması, borpası və təhsili standartlarını yaratmalı, təhsil heyəti üçün, yaxud uşaq evi və bu kimi müəssisələrdə çalışan heyət üçün standartlar formalaşdırılmalı və uşaqların yaşadığı bütün şəhər və kəndlərdə mütəmadi ixtisaslaşmış pulsuz tibbi yardımın uşaq həkimləri tərəfindən çatdırılmasını təmin etməlidir.

Göstərilən başqa daha bir vacib sahə bütün ölkə boyu çox ağır vəziyyətdə yaşayan qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarıdır. Onların əksəriyyəti xüsusi qaçqın düşərgələrində yaşayır. Bir sıra ailələr Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına tikilmiş balaca evlərə köçürül-

¹¹ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı 2004

¹² Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı 2004 (Səhiyyə bölməsinə bax)

¹³ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı 2004

¹⁴ Səlahiyyətli təhsil proqramı və Azərbaycan Müəllimlər Birliyinin keçirdiyi sorğu, 2005

mələrinə baxmayaraq, bununla belə, əksər ailələrin şəraiti hələ də dövləməz vəziyyətdədir. Qaçqın və məcburi köçkün düşərgələrinin əksəriyyətində yalnız bir təcili yardım mərkəzi fəaliyyət göstərir. İxtisaslaşmış, yaxud ümumi poliklinikalar, yaxud tibbi klinikalar yoxdur. Uşaqların həyatı təhlükədədir və xəstəlik və ölümlər halları qaçqın və məcburi köçkün əhali arasında son 5 ildə xüsusilə artıb.

Uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət səhiyyə, sosial xidmət və inklüziv təhsil proqramları sistemində bir sıra mühüm islahatların başlanması təmin etmişdir. Bu proqramlar əlil uşaqlar üçün reabilitasiya və reintegrasiya proqramlarının təmin edilməsinə və bütövlükdə təhsil sisteminin daha yararlı olmasına yönəldilmişdir.

Uşaqlar arasında intihar halları xeyli yüksəkdir. Müstəqil mütəxəssislərin məlumatlarına görə son 5 ildən artıq müddət ərzində uşaq və yeniyetmələr arasında özünəqəsd halları artıb. Lakin bu məlumatı təsdiqləmək üçün Dövlət Statistika Komitəsinə edilmiş müraciətə cavab olaraq, Komitədə bu sahədə məlumatın olmaması bildirilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, intihar halları ilə bağlı məlumatın toplanıb təhlil edilməsi məsələsi hələ 1997-ci ildə BMT-nin UHK tərəfindən Azərbaycan hökumətinə tövsiyə edilmişdir.

Küçədə işləyən və yaşayan uşaqların yaşamaq və inkişaf etmək hüquqlarını təmin etməyə dövlət heç bir diqqət yetirmir. Küçədə işləyən və yaşayan uşaqlar üçün heç bir əhəmiyyətli reabilitasiya, tibbi müayinə, sosial reintegrasiya və təhsil proqramı işlənməyib. Azərbaycanda küçə uşaqlarının sayı haqda heç bir dəqiq məlumat olmasa da, əldə edilən rəqəmlər son 5 ildə küçə uşaqlarının artması baxımından narahat edicidir. BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin 1997-ci ildə təqdim etdiyi tövsiyələrdə (44-cü maddə) "Tərəfdaş dövlətin küçələrdə yaşayan və ya işləyən uşaqların problemləri ilə bağlı strategiya"nın qəbul edilməsi maddəsi də var. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2003-cü il aprelin 14-də Nazirlər Kabineti yanında Yetkinlik Yaşına Çatmayanların İşləri və Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Komissiya tərəfindən təqdim edilmiş "Azərbaycan Respublikasında baxımsız və küçə uşaqları probleminin həlli üzrə Tədbirlər Planı"nı qəbul etmiş və 60 nömrəli sərəncamı ilə onu təsdiq etmişdir. Planda küçə uşaqlarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların problemlərinin həll edilməsi sahəsində böyük tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin buna baxmayaraq bu sahədə ciddi irəliləyiş edilməmişdir. Əksinə küçə uşaqlarının sayı getdikcə artmaqdadır və bu məsələ UNICEF və bir sıra yerli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən daima hökumətin diqqətinə çatdırılır.

Azərbaycan Respublikasında uşaqlara dair məlumat bankının olmaması səbəbindən küçə və kimsəsiz uşaqlar haqqında dolğun və daimi tələnlən məlumatı əlcətməz edir. Məhz buna görə, küçə və kimsəsiz uşaqlara dair məlumatı əks etdirək məlumat toplama, qeydiyyat və praktik istifadəsinə dair məlumat bankının yaradılmasına böyük ehtiyac vardır.

"İşıqlı Ev" Mərkəzi, SOS Kinderdorf şəhərciyi və «Ümid Yeri» yerli QHT-lər olaraq küçə uşaqları üçün xüsusi mərkəz rolunu oynayır və 700-dən çox uşaq üçün proqram həyata keçirir. Daxili İşlər Nazirliyinin nəzdindəki Tranzit Mərkəzlər tərəfindən 700-ə yaxın uşaq qeyd edilib. Onların da 620-ə qədəri, Bakı və Gəncə şəhərlərində¹⁵. Uşaq Hüquqları üzrə QHT Alyansı və Azərbaycan Uşaq Birliyinin keçirdiyi sorğunun təhlilinə görə, Azərbaycanın bir neçə böyük şəhərində təqribən 2000 küçə uşağı yayılıb. Bununla belə, küçə uşaqları ilə bağlı çoxlu sayda müstəqil və ayrıca məlumat və hallar vardır ki, onu da araşdırmaq və vəziyyəti qiymətləndirmək üçün bütün ölkə üzrə hərtərəfli araşdırmanın aparılmasını tələb edir. Qanunla mühakimə olunan yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş bütün sistem daxilində ümumi vəziyyətlə bağlı tam lazımı tədbirlər həyata keçirilməyib ki, uşağın yaşamaq, təhlükəsizlik və inkişaf hüquqları təmin edilsin (aşağıda müvafiq bölmələrə bax).

Uşağın yaşamaq və inkişaf hüquqlarından danışarkən əsas narahatlıq doğuran məsələ təmiz su və içməli su ilə bağlıdır. Ölkə əhalisinin 40%-dən artığının təmiz içməli suya çıxışı yoxdur və qaçqın və məcburi köçkün düşərgələrində yaşayan insanların böyük əksəriyyətinin suya çıxışı yoxdur.¹⁶

Uşaqların tez-tez qarşılaşdıqları problemlər arasında reproduktiv sağlamlıq məsələləri də var. Ailə planlaşdırılması məsələləri, cinsi təhsil məktəbdən konar tədris planına tam daxil edilməyib və gənclər üçün reproduktiv sağlamlıq klinikaları mövcud deyil. Baxmayaraq ki, orta məktəbdə reproduktiv sağlamlıq təhsili üzrə xüsusi proqram təsis edilmişdir. Bununla belə, bu təhsil bütün məktəbləri əhatə etmir və rəsmi fakultativ tədris proqramının tərkib hissəsi deyildir. Orta məktəbdə geniş yayılmış təhsil kampaniyasının zərurətini belə bir fakt da dikte edir ki, yaşı 19-dan aşağı olan çoxlu sayda gənc insan arasında hamiləliyin süni yolla pozulması (onların əksəriyyəti arzuolunmaz hamiləlik

¹⁵ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı 2004, Azərbaycanda uşaqlar

¹⁶ «Dünyada uşaqların vəziyyəti 2003», UNICEF «Çoxgöstəricili klaster sorğusu», UNICEF, 2001

nəticəsində olub) 2000-2004-cü illər arasında 2 dəfə artıb.¹⁷ Bütün uşaqların yaşamaq və inkişaf etmək hüquqlarını təmin etmək üçün dövlət uşaqların qorunması, pozulmuş hüquqların bərpası və təhsili üçün standartlar yaratmalı, uşaq evləri və kimsəsiz uşaq evlərində və bu kimi müəssisələrdə çalışan heyət üçün, yeni doğulmuş uşaqların müdafiəsi üçün tədbirlər müəyyənəndirilməli, uşaqların olduğu bütün kənd və şəhərlərdə mütəmadi məxsusi tibbi qayğı həyata keçirilməlidir. Yaxşı olardı ki, uşağın təhsil hüququ ilə bərabər onun "həyat bacarıqlarının" inkişaf etdirilməsi istiqamətində təhsil komponentlərindən də istifadə edilərdi.

Uşaqların həyatı üçün təhlükəli olan digər vacib məsələ də Azərbaycanca ərazilərin minalanmasıdır. Yalnız son 7 il ərzində Azərbaycanın 14 mln. m² ərazisi cəbhə yaxınlığında minalardan təmizlənilib və sahmana salınıb. 190-dan artıq mina və 6110 ədəd partlamamış hərbi sursat aşkarlanıb və təmizlənilib. Buna baxmayaraq, çoxsaylı insan və xüsusilə uşaqların minalardan ölməsi və yaralanması halları artıb və son illər bu barədə daha çox hesabat verilir. Azərbaycan Milli Minalaşdırma Agentliyi əhalini və uşaqları məlumatlandırmaq proqramını həyata keçirməsinə baxmayaraq, bütün uşaq və icmaların mina təhlükəsindən azad olması mümkün deyildir. Cəbhə xətti yaxınlığında Azərbaycan əraziləri, eləcə də Dağlıq Qarabağ regionu, həmçinin onun ətrafındakı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş 7 rayonda uşaqlar hələ də mina qorxusu və mina partlayışı nəticəsində ölmək təhlükəsi, partlayıcı silahlarla həyatlarını itirmək şəraitində yaşayırlar.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi tərəfindən Azərbaycan nümayəndə heyətinə ünvanlaması xahiş edilən suallar:

- BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin 1997-ci ildə təqdim etdiyi tövsiyələrdən biri Azərbaycan hökumətinin uşaq intiharları ilə bağlı məlumat bazasının yaradılması və bu məsələlərin araşdırılması və daimi diqqətə saxlanılması tövsiyə edilmişdir. Nə üçün indiyədək, bu tövsiyə yerinə yetirilməyib?

- Uşaq məsələləri və əsasən də uşaq zorakılığı ilə bağlı məlumat bazasının yaradılmasına dair BMT-nin tövsiyələrinə və UNICEF tərəfindən dövlət orqanları rəsmiləri üçün DEVINFO məlumat bazasının yaradılmasına dair keçirdiyi təlimə baxmayaraq, indiyədək Azərbaycanda uşaqlara dair məlumat bazası yaradılmamışdır.

¹⁷ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı 2002-2004, Azərbaycanda uşaqlar

D. Uşaq Baxışlarına Hörmət

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi 10 yaşından başlayaraq məhkəmədə uşağın baxışlarının nəzərə alınmasını qəbul edir və bu Nəzakət və Ailə Məcəlləsi ilə təsbit edilib. Ancaq bu baxışların nə dərəcədə dəstəklənəcəyi və nəzərə alınacağı barədə aydın anlayış və müddəalar yoxdur. Cəlb edilmiş uşaqların baxışlarını nəzərə alan hakimlər BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və digər beynəlxalq standartlar və zəruri müddəalar üzrə bilikləri yoxdur və təlim keçməyiblər.

Azərbaycanda ixtisaslaşmış yuvenal ədliyyə sistemi və yuvenal hakimlər yoxdur. (Yuvenal Ədliyyə bölməsinə bax.) Milli ekspertlər hesab edirlər ki, Azərbaycan qanunvericiliyi BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müddəalarına uyğunlaşdırılarsa, qanunvericilik o dərəcədə yaxşılaşar ki, uşaq istənilən məhkəmə və inzibati prosesin ona təsiri imkanını əldə etmiş olar¹⁸. Yalnız ona görə ki, uşağın baxışı hesaba alınmış olar. Hazırda isə uşağın öz narahatlıq və problemləri ilə səsinin eşidilməsi, kimlərə çatdırma mexanizmi yoxdur. İnternat və digər qapalı müəssisələrdə olan uşaqların səslərini heç kim eşitmir. Heç bir hökumət proqramı və fəaliyyət planı yoxdur ki, uşağın baxışını diqqətə alsın və hansısa məsələlərdə onlarla məsləhətləşmə aparsın. Bu müstəvidə, Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsmanın yaradılması vacib bir məsələdir.

¹⁸ ATƏT və Britaniya Səfirliyinin dəstəyi ilə Uşaq Hüquqları üzrə QHT Alyansı tərəfindən keçirilmiş Azərbaycanda yuvenal ədliyyə üzrə vəziyyətin araşdırılması, 2005

IV. VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARI VƏ AZADLIQLARI (maddə 7,8,13,14,15,16,17,19,37(a))

Prinsipcə, milli qanunvericilik bütün insanların fərdiliyi, o cümlədən, milliyyət, ad və ailə ilə bağlı hüquqlarına hörmət müddəalarını özündə əks etdirir.

Uşağın ad və milliyyət, fərdiliyin qorunması, özünü izhar azadlığı, düşüncə azadlığı, vicdan və din azadlığı, birləşmək və dinc toplaşmaq, şəxsiyyətin qorunması, informasiyaya müvafiq çıxış, işgəncə və digər qəddar qeyri-insani yaxud alçaldıcı rəftardan qorunma hüququ kimi hüquq və azadlıqlar, «Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanun, Nikah və Ailə Məcəlləsi və digər qanunverici aktlarda əks olunub.

Uşaq və gənclərin təşəbbüsləri dövlət tərəfindən o qədər də dəstəklənmir. Gənclərlə işləyən Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yeganə nazirlikdir ki, gənclər siyasətini həyata keçirir və gənclər təşkilatları üçün bir çox təlim proqramları və s. tədbirlər və proqramlar hazırlayır və həyata keçirir və eyni zamanda bir çox gənclər təşkilatlarına qrantlar da ayırır. Lakin bu sırada uşaq təşkilatlarını dəstəkləyən və onların fəaliyyətinə yardımçı olan bir qurum yoxdur. Uşaqların və gənclərin izhar etdikləri baxışlar mərkəzi və yerli səlahiyyətli tərəfindən heç də həmişə lazımi diqqətlə qarşılanmır.

Konstitusiyaya tərəfindən bütün millətlərin nümayəndələri olan uşaqların şəxsi həyatlarının toxunulmazlıq hüququ və digər azadlıqları təmin edilir. Amma uşaq hüquqları haqqında qanun bu Konstitusiyaya hüquqları və onların həyata keçməsinə tam təmin etmək iqtidarında deyil. Cəmiyyətdə olan adət-ənənə və mentalitet uşaqların bu sayaq hüquqlara malik olmasını çətinləşdirir.

Rəsmilər medianın oynadığı mühüm rolunu inkar etməsələr də, təəssüf ki, dövlət uşaqların kifayət qədər informasiyaya çıxışını təmin etmir, baxmayaraq ki, bu onların inkişafı və layiqli vətəndaş yetişməsi üçün vacibdir.

Azərbaycan məhkəmələrində yeniyetmələrlə bağlı işlər yaşlılar üçün nəzərdə tutulmuş eyni prosedurla aparılır. Uşaqlar ilkin saxlama yerlərində çox zaman yaşlılardan ayrı saxlanırlar və onların işgəncə və digər qəddar rəftarlardan müdafiə hüququ təmin edilmir.

A) Ad və Milliyyət (Maddə 7)

Ölkə daxilində və xaricində səyahət üçün müvafiq olaraq şəxsiyyət vəsiqəsi və pasport tələb olunur. Pasportla bağlı bəzi qruplar

problemlərlə üzləşir: müəssisələrdə (kimsəsiz uşaq evlərində) yaşayan uşaqların, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün tərbiyə müəssisəsindən azad edilmiş şəxslərin, ölkə daxilində miqrant və az gəlirli ailələrin, küçə uşaqları, sığınacaqlarda yaşayan uşaqlar, uşaq tərbiyə müəssisələrindən böyüklər üçün islah müəssisələrinə köçürülən uşaqların bu problemlərlə üzləşmələri halları digərlərindən daha çoxdur. Bu problemlər eyni zamanda yoxsul uşaq və ailələr üçün daha çox şəxsiyyət vəsiqələri və ya pasport almaq üçün ödəməyə pulun olmaması və özlərinin daimi yaşayış yerinin olmaması səbəbindən yaranır.

AZƏRBAYCAN: (RƏSMİ) MÖVCUD OLMAYAN OĞLAN¹⁹

(Feliks Korli Tərəfindən, Forum 18 Xəbərlər Xidməti)

18 aylıq Luka Eyvazov rəsmi olaraq mövcud deyil. Forum 18 Xəbərlər Xidməti aşkarlayıb ki, yerli səlahiyyətli Xristian adı götürülmüş uşağa doğum haqqında şahadətnamə vermirlər. "Biz kənddən məktub almışıq və sakinlərin 98%-i xristian adlarının qeydiyyatına alınmasın əleyhinədir" -yerli qeydiyyat idarəsinin nümayəndəsi Aybaniz Kələsova Forum 18-ə məlumat verib. Ədliyyə Nazirliyinin nümayəndəsi Mehman Soltanov Forum 18-dən soruşub "nə üçün onlar dini ad seçiblər?" və sonra da fərziyyə irəli sürürlər ki, Lukanın adını validiyən deyil, hansısa "dini icma" seçib. Lukanın atası Novruz Eyvazov iddia edir ki, Uşaqlar Allaha məxsusdur və Forum 18-ə deyib ki, "Biz dəfələrlə gedərək soruşmuşuq ki, hansı əsaslarla onlar bizim ailə həyatımıza müdaxilə edirlər. Onlar mənə təklif edirlər ki, əvəzində Azərbaycanın məşhur şair, yaxud yazıçılarından birinin adını seçim"-deyə o, Forum 18-ə bildirib. "Mən cavab Verirəm ki, Luke İncili yazanlardan biri kimi o vaxta qədər məşhur olacaq ki, digər şair və yazıçılar hamısı unudulmuş olacaqlar".

Bu, Xristian adının qeydiyyatından rəsmi imtina ilə bağlı son hadisədir. Doğum şahadətnaməsi olmadan insanlar bağca, yaxud məktəbə gedə bilmir, xəstəxanada müalicə oluna, yaxud ölkə xaricinə səfər edə bilmir. Digər yerli Baptist, Ramiz Osmanov Forum 18-ə danışib ki, mülki işlər üzrə qeydiyyat idarəsi rəhbərləri ilə oğlu Daniel 6 aylıq olarkən (hazırda onun 3 yaşı var) doğum şahadətnaməsi üstündə xeyli mübahisə edib. Osmanov deyib ki, o, doğum şahadətnaməsini almazdan öncə işlərini Bakıya göndərməyə məcbur olub. Baptist kəndli və pasport Hamid Şabanov Forum 18-ə danışib ki, vətəndaş qeydiyyatı idarəsinin rəsmiləri onun nəvəsinin adının Samson kimi yazılmasından imtina ediblər. Sonda valideyn bilərək

¹⁹ Forum 18 Xəbərlər Xidməti, 2005; Eldar Zeynalov Azərbaycan İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi Mərkəzi, 2005

ki, onlar öz uşaqlarının adını heç zaman Samson kimi qeyd etdirə bilməyəcəklər, məcbur olub Davud adını seçiblər. Gürcüstanla qonşu olan Qax rayonunun provaslar kilsəsinin nümayəndələrinin Forum 18-ə verdikləri məlumatlara görə onların öz uşaqlarının Gürcü dini soyadı ilə qeyd etdirilmələri və doğum şahadətnaməsi almalarında heç bir problem yoxdur. Əliabad Baptistləri bildirirlər ki, ingiloyların yaşadığı Balakən və Zakatla rayonlarında da belə problem yoxdur.

B. Şəxsiyyətin qorunub saxlanması (maddə 8)

Prinsipcə, milli qanunvericilik bütün insanların şəxsiyyətinə (fərdiliyinin), o cümlədən, ad və ailə münasibətlərinə təminat verir, və yaradılmış mexanizmlər vasitəsilə qanunsuz müdaxilələr istisna edilir.

Buna baxmayaraq, milli qanunvericilik uşağın şəxsiyyətinin təyin edilməsi, qorunmasına və bununla əlaqədar müvafiq yardımın təmin edilməsi üçün mexanizmlərə malik deyil.

Uşağın qanuni təmsilçiliyini təmin etmək üçün və uşağın şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsini çətin olduğu halda, onun hüquqlarının qorunmasına məsul olan dövlət təsisatının yaradılması üçün əlavə tədbirlərə ehtiyac var.

C. Öz fikrini ifadə etməku azadlığı (Maddə 13)

Uşaq hüquqlarını anlamama və Azərbaycan Respublikasının cəmiyyətindəki patriarxal ənənələr uşaqlara öz fikirlərini ifadə etmək üçün UHK çərçivəsində verilmiş hüquqlardan bəhrələnməyə tam imkan vermir.

Bu sahədəki qanunvericilik uşaqların özünü ifadə azadlığı hüququnu istisna etməsə də, eyni zamanda məxsusi olaraq uşağın özünüifadə hüquqlarını qorumaq barədə müddəanı da əhatə etmir.

Uşaqlar onların öz fikirlərini ifadə etmək azadlığı hüququna malik olmaları barədə məlumatlandırılırlar və ona görə də əksər hallarda öz fikirlərini məktəbdə, yaxud müəssisədə ifadə etmirlər ki, birdən bu fikir qəbul edilməz, yaxud onlar bunun üstündə cəzalandırılabilir. Məktəb və digər təhsil müəssisələrində uşaqları öz fikirlərini ifadə etməyə və qərar qəbulu proseslərində yaxından iştiraka ruhlandıran proqramlar çox azdır və bir çoxlarında bu mövcud deyil. Bir neçə il öncə UNICEF-ə Təhsil Nazirliyi ilə birgə Təhsilə Fəal Öyrənmə Yanaşmalarının inkişafı proqramı təqdim edilmişdi ki, bundan da

uşaqların tam iştirakını inkişaf etdirmə və uşaqlara daha çox özünüifadə rolu verməyə mərkəzləşmiş yanaşmanın inkişaf etdirilməsi gözlənilirdi. Oxşar məqsədli proqram Azərbaycanın bir sıra məktəbində də reallaşdırılması məqsədilə addm- addm və Qadın Proqramları (Səlahiyyətli Təhsil) çərçivəsində ACIYF ofisi tərəfindən həyata keçirilir. Təassuf ki, proqramların heç biri bütün ölkəni əhatə etməyərək, yalnız bir neçə pilot məktəbdə həyata keçirilir. Vətəndaş Cəmiyyətində Debat IB uşaqların öz fikirlərini ifadə etmə imkanı verən və onu inkişaf etdirən yenilikçi yanaşma təklif edib. Debatlar bu məqsədin əldə olunmasında öz səmərəsini göstərdi, bununla belə həmin debat proqramından geniş istifadə edilməmişdir. Halbuki, bu və yuxarıda qeyd edilmiş proqramların məktəbdənkənar fakultativ təhsilin bütün yaş qrupundan olan uşaqlar üçün tərkib hissəsinə çevrilməsi yalnız müsbət hal ola bilər.

Özünü ifadə etmə azadlığı və onun media ilə bağlı hissəsi Azərbaycan Respublikasında tez-tez pozulur. Ölkədə olan digər insanlar kimi uşaqlar da, onları naraht edən siyasi və sosial məsələlərlə bağlı informasiya ala bilmir və müzakirələrdə iştirak edə bilmirlər. Heç bir xüsusi proqram, o cümlədən TV və Radio proqramları yoxdur ki, uşaqlar orada iştirak etsin, öz icmaları və sosial xidmət təminatçıları ilə dialoq apara bilsinlər. Uşaqların səsi eşidilmir, çünki, uşaqların iştirakını təmin edən və bunu həyata keçirən mexanizmlər yoxdur. Heç bir spesifik qanun, yaxud hüquqi alətlər yoxdur ki, uşaqların ehtiyac və problemlərində onların özlərinin iştirakını təmin etsin və qanun layihəsi hazırlanarkən və/və ya qəbul edilərkən onların səsinə də qulaq asılsın, çünki bu qanun həmin uşaqların həyatına təsir göstərəcək. İctimai öşklərdə bir neçə uşaq qəzet və jurnalının satılmasına baxmayaraq, həmin nəşrlərdə olan informasiyaya çıxışı məhdudlaşdıran bir neçə problem var: 1) Onların əksəriyyəti Bakıda satılır və ölkənin rayonlarında onların bir nüsxəsini belə tapmaq mümkün deyil; 2) Dövlət idarələri tərəfindən heç bir dəstək yoxdur (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qəzet və jurnallara kreditin təmin olunması barədə fərmanı istisna olmaqla) və ümumi siyasi, yaxud sosial yönümlü kommersioniya gəlirləri əldə etməyə əsaslanan qəzetlərlə müqayisədə heç bir spesifik nizamlaşma, xüsusilə, dövlət öhdəliyi ola biləcək uşaq nəşrləri yoxdur; ikinci səbəbə görə əhalinin – uşaqların valideynlərinin mövcud çap materiallarına marağı çox aşağıdır, çünki onlar monoton, maraqsız və qeyri-peşəkar hazırlanırlar. Azərbaycanın əksər rayonlarında qəzet əldə etmək mümkün deyil. Yalnız bəzi rayonlarda qəzetlər nəşr edilir, o cümlədən, ölkənin cənub bölgəsindəki rayonunda bir qəzet, Gəncə şəhərində

başqa bir qəzet çap edilir. Qəzetlərin qiymətinin 10, yaxud 20 sent (500, yaxud 1000 Azəri manatı) olmasına baxmayaraq, əhali rayonlarda qəzet və jurnal ala bilmir. Uzaq rayonların nümayəndələri bunu iqtisadi və maliyyə problemləri ilə izah edir, bildirirlər ki, çörək əvəzinə qəzet almaq onlar üçün məqbul deyil. Jurnalın qiymətləri müxtəlifdir, 50 sentdən 2 dollara qədər və onlar əsasən Bakıda satılır. Rayon əhalisi əksər hallarda bu jurnalları görmür, belə ki, onlar orada çox məhdud saylı insanlara "varlı adamlara" satılır.

D. Fikir, Vicdan və Din Azadlığı. (Maddə 14)

Uşaqların dini azadlıq üzrə məlumatlılığını artırmaq üçün heç bir şey göstərilməyib. Gənclərin öz dinlərini dəyişməsi əksər icmalarda mənfəət qarşılıqı və belə münasibət yerli səlahiyyətli tərəfdən də təqdir edilir.

Azərbaycan Respublikasının müxtəlif yerlərində müsəlman uşaqlara qarşı təzyiqli halları qeydə alınıb. Azərbaycan Respublikası əsasən müsəlmanlardan ibarətdir və hökumətin "dini ekstremizmə qarşı mübarizə" çağırışı bir sıra insan haqları pozuntusu ilə nəticələnir. Müəllimlərin uşaqlara hətta evdə gündüzlük ibadətə məşğul olmalarını tapşırması və onların şagirdlərə hicab geyinməyi (müsəlman qadınlarının ənənəvi baş örtüyündən istifadə etməyi) qadağan etməsi faktları məlumdur.

E. Birləşmək və Dinc Toplaşmaq Azadlığı (Maddə 15)

Yalnız qanunla yaşı 16-a çatmış şəxslərin ictimai təşkilatlar (QHT-lər) yaratmaq qabiliyyəti var. Qanun bəyan edir ki, 16 yaşına çatmış və ondan yuxarı yaşda olan uşaqlar gənclər təşkilatları yarada bilərlər. Bu tələb uşaqların birləşmək hüquqlarını məhdudlaşdırır. Uşaq Hüquqları Komitəsi 1997-ci ildə uşaqların iştirakı ilə bağlı məsələni hökumətin nəzərinə çatdırsa da, vəziyyətin dəyişməsi yolunda az irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Sonuncu məlumatlara görə, hal-hazırda Milli Məclis və Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi «Uşaq Parlamenti» adlı proqram hazırlayır.

QHT-lərin qeydiyyat proseduru çox mürəkkəb və bahadır. QHT nizamnaməsini yazmaq üçün peşəkar hüquqşünas tapmaq lazım gəlir, Ədliyyə Nazirliyi qeydiyyat sənədlərində ən xırda təfərrüatları belə diqqətlə nəzərdən keçirir ki, qeydiyyat vaxtını uzada bilsin. Qanuna görə qeydiyyat 40 gündən artıq vaxt aparmamalıdır və dövlət idarəsinin

yazılı sənədlərinə uyğun olaraq daha 30 gün də uzadıla bilər. Ancaq təcrübədə bu 1-3 il müddətinə də yubadılır. Uşaq və gənclərin müstəqil təşkilatları üçün heç bir sadələşdirilmiş prosedur yoxdur.

Uşaq evləri, islahedici məktəblər kimi müəssisələrdə olan uşaqların bu müəssisələrdən kənaradakı təşkilatlarda iştirakı, yaxud öz qruplarının yaratmaları çox çətindir. Belə ki, onlar birbaşa müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən idarə olunur.

F. Şəxsi Həyat Hüququnun Müdafiəsi

Şəxsi həyat təcrübədə uşağın hüququ kimi tanınmır və adətən yaşlılar (o cümlədən müəssisələrin administrasiyası, yuvenal həbsxanalar və valideynlər) tərəfindən ciddi qarşılıq. Bu hüquqlar üzrə heç bir təlim, ictimai məlumatlandırılmanın aparılması həyata keçirilmir.

Şəxsi həyat hüququnun çoxsaylı pozuntusu müxtəlif müəssisələrdə baş verir. Məsələn, kimsəsiz uşaq evlərində gün ərzində uşaqların yataq otaqlarının qapısı qıfıllanır və axşam olamamış uşaqlar oraya buraxılmır. Uşaqlar özlərinin şəxsi şkaflarına malik deyirlər ki, fərdi əşyalarını saxlaya bilsinlər. Paltarlar köhnə qaydada ələk-vələk edilir, əşyalar qeyri-rəsmi senzurdan keçirilir. Bir uşaq evində sığa taxmaq və «uyğun olmayan» hesab olunan saç stili birbaşa qadağan edilir. Müxtəlif qapalı məktəblərdə və uşaq evlərində vəziyyət belədir ki, çoxsaylı qaydalara və inanclara rast gəlmək olar ki, onlar məktəbin rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilib və Azərbaycanın «Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanun və BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası ilə heç bir uyğunluğu yoxdur.

Yuvenal həbsxanalarda rəsmi senzura mövcuddur və bütün daxil olan və həbsxanalardan göndərilən məktublər rəhbərlik tərəfindən oxunur. Yuvenal həbsxanalarda olan uşaqların toplaşmaq, birgə aksiyalar keçirmək, gənclər təşkilatları yaratmaq, birgə etiraz etmək və s. hüquqları yoxdur. Bu fəaliyyətlərin qarşısı rəhbərlik tərəfindən ciddi-cəhdlə alınır. Aşkar olub ki, hətta Ombudsmana, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə, prezident və valideynlərə ünvanlanmış şikayət məktubu və ya müraciətlər senzuraya məruz qalır.

G. Müvafiq İnformasiyadan İstifadə (maddə 17)

Uşaq qəzetlərinə çıxış çox məhduddur. Uşaqlar üçün bir sıra qəzet və jurnallar qeydiyyata alınsa da, hesabat yazılarkən bu qəzetlərdən bir neçəsi paytaxtın mətbuat köşklərindən, yaxud kitab mağazalarından

əldə etmək mümkün oldu. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, uşaq jurnallarının qiyməti təxminən 3.000 – 5.000 manatdır və bu da əlbəttə ki, imkansız və yoxsul, qaçqın və məcburi köçkün ailələrin onları əldə etmək imkanını çox aşağı edir.

İnformasiyaya, qəzetlərə, internetə, yeni texnologiyalara çıxışla bağlı vəziyyət çox məhduddur. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, o cümlədən kor və zəif görən uşaqlar üçün dərslik çap edə bilən Brayl çap avadanlığı ölkədə yox idi. Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatı və Təhsil Nazirliyinin yardımı ilə ilk dəfə olaraq İsvеçdən Brayl çap maşını alınaraq Bakıya gətirildi və kor və zəif görən uşaqlar üçün xüsusi məktəbə təqdim olunmuşdu. Həmçinin Gözdən Əlillər Cəmiyyəti tərəfindən özəl donorların yardımı ilə kor və zəif görən uşaqlar üçün audio kitabxana yaradılmışdı. Lakin bu heç də bütün ehtiyacları ödəmir.

Müəssisələrdə informasiyaya çıxışda çoxsaylı boşluqlar var. Azərbaycan Respublikasındakı bütün uşaq evlərinin monitorinqi göstərdi ki, uşaqların heç birinin bu müəssisələrin nizamnaməsi barədə məlumatı yoxdur və onlardan bəzisi hətta belə nizamnamənin mövcudluğundan bixəbərdir. Məktəb rəhbərliyinin və müəllimlərin məsuliyyətləri və səlahiyyətlərinin hüduqları barədə heç bir aydın informasiya verilmir. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müəssisələrdə tədrişi çox məhduddur. Yalnız bir neçə QHT müxtəlif illər ərzində uşaqlar üçün müəyyən təlimlər keçiblər və bu fəaliyyət bütün internat məktəblərini, kimsəsiz uşaq evlərini və ixtisaslaşmış məktəbləri və bu müəssisələrdəki bütün uşaqları əhatə etməyib.

Uşaqlar öz hüquqlarının müdafiə mexanizmi barədə dolğun informasiyaya malik deyillər. Ombudsmanın və QHT-lərin yetkinlik yaşına çatmayanların olduqları həbsxanalarda internat məktəblərində və digər müəssisələrdə uşaqlara onların hüquqlarını izah edən seminarlar keçirmələri və araşdırma səfərləri etmələrinə baxmayaraq, uşaqlar necə müraciət etmək, şikayəti necə yazmaq, kimə müraciət etmək qaydaları barədə spesifik təlimlər almayıblar. Ən azı ona görə ki, QHT-lərin və Ombudsman aparatının heyətinin bu institutlarda uzunmüddətli iş aparması mümkün olmayıb.

Yuvenal Ədliyyə Sisteminin bütün mərhələlərində yetkinlik yaşına çatmayanların müvafiq informasiyaya çıxışları

Uşaqların hökumətdən informasiya tələb etməsi üçün heç bir xüsusi rühdandırıcı proses yoxdur; bu məsələ hətta imkan daxilində müzakirə də edilməyib. Nəzəri olaraq informasiyaya çıxış üçün heç bir yaş

məhdudiyəti yoxdur. Rəsmi informasiya uşağın başa düşə biləcəyi formatta təmin olunmur.

Həbs və polis istintaqı ərzində uşaqların məlumatlılığı onların hüquqlarının pozuntusuna gətirib çıxarır. Həbs edilmiş uşaqlara onların hüquqları yazılı formada çatdırılmır və mövcud uşaq hüquqlarının uşağın başa düşə biləcəyi qaydada izah olunduğu posterlər, broşuralar yoxdur. Məhkəmə dinləmələri başlayarkən hakimlər müttəhimlərin hüquqlarını onlara izah edir, ancaq əksər hallarda bu tez yerinə yetirilir və əksər uşaqlar hakimin istifadə etdiyi hüquq dilini başa düşmür. Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar tərəfindən uşaqların cəlb edildiyi dinləmələr zamanı əsə ümumiyyətlə nə heç bir hüquq, nə də prosedur qaydalar izah edilmir.

Uşaqların qanunla Ombudsmana, məhkəmələrə, Prezidentə, QHT-lərə (ictimai birliklərə) və Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların müdafiəsi üzrə Komissiyalara və Prezident Yanında Əfv Komissiyasına müraciət etmək hüquqları olmasına baxmayaraq, uşaqlar öz hüquqlarını bilmir, bunu necə icra edəcəklərini bilmir və onlara yardım edəcək kimsə yoxdur. Bəzi QHT-lər uşaqlara müxtəlif dövlət orqanlarına şikayətlərin, müraciətlərin, tələblərin, arizələrin və digər sənədlərin hazırlanması ilə bağlı kömək etsələr də, QHT-lər heç də həmişə orada olmurlar və hər şeylə əlaqədar və hər kəsə uzun müddətli perspektivdə kömək edə bilməzlər və qeyd etmək lazımdır ki, QHT-lər daha çox və xüsusilə qapalı müəssisələrdə və yetkinlik yaşına çatmayanların islah mərkəzlərində humanitar yardım xidmətləri göstərirlər, nəinki insan və uşaq hüquqları sahəsində tədris və təlim.

H. İsgəncə və ya Digər Qəddar, Qeyri-İnsani və Ləyaqəti Alçaldan Rəftar və ya Cəzaya Qarşı Müdafiə Hüququ (maddə 37 (a))

Hesabat dövrü ərzində əldə edilmiş nəliyyətlərdən biri Cinayət Məcəlləsinə və Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 1999 və 2000-ci illərdə qəbul edilməsidir. Bu sənədlər isgəncə anlayışını əks etdirir ki, bu da BMT-nin İsgəncə Əleyhinə Konvensiyasının birinci maddəsində müəyyən edilmiş isgəncə anlayışıyla üst-üstə düşür.

İsgəncə hələ də geniş yayılıb və insan haqları ilə bağlı əsas narahatlıq doğuran məsələdir. Uşaqlar və gənclər tez-tez isgəncə və qəddar rəftara məruz qalırlar. Uşaqlar üçün Tərbiyə Müəssisəsində götürülmüş müsahibəyə görə, azyaşlıların 75%-ə qədər bildirişlər ki, onlar məhkəmədən əvvəlki mərhələdə və polis kameralarında olarkən döyüldü və hədə-ləniblər, təqribən 20% qorxudulub və yalnız 5%-i göstərib ki, onlar heç

bir işgəncəyə məruz qalmayıblar. Onların əksəriyyəti fiziki təhqirə məruz qalıb. Bu faizlər ola bilsin ki, reallığı düzgün əks etdirməsin, yaxud bu tip rəftarın tez-tez təkrarlanmasını göstərməsin, belə ki, azyaşlıların bəziləri özlərinin məhkəmədən əvvəlki mərhələ ilə bağlı təcrübələrini rahat bölə bilmirlər.

Polis tərəfindən uşaqlara qarşı fiziki təhqir və hədələr etirafı əldə etmək və həmçinin cinayəti boynuna almaq, hətta bəzən onların iştirak etmədiyi cinayəti belə boyunlarına qoymaq məqsədi ilə edilir. İşgəncə halları daha çox uşaq polis təcrüdələrində, Daxili İşlər Nazirliyinin müvafiqi saxlama yerlərində baş verir. Ailə üzvləri ilə görüş üçün müstəntiqin icazəsi lazım gəlir. Saxlanma yerlərindəki uşaqlardan heç biri onların həbsdən sonra vəkillə təmin oluqlarını deməyib. Güman olunur ki, vəkil istintaq zamanı, yaxud ondan sonra formal olaraq təyin olunur. Uşaqların əksəriyyəti göstərib ki, onlar vəkillə cəmi 2 dəfə görüşüblər, istintaq başlayarkən və bir də məhkəmədə. Onlar qeyd ediblər ki, vəkillərin iştirakı formal xarakter daşıyır. Bəzən vəkillər yalnız məhkəmə zamanı təqdim olunur və ittiham olunan uşaqlarla heç bir fərdi söhbət aparmırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, müdafiə üçün təqdim olunan vəkillər adətən, xüsusilə ödəmələrin az olduğu hallarda, çox aşağı səviyyəli olur.

Mövcud şikayət prosedurları uzun və səmərəsizdir. Uşaqların və onların valideynlərinin prokurora, yaxud digər orqanlara polisə qarşı şikayət verməkdən çəkinirlər. Tez-tez prokurorlar və Daxili İşlər Nazirliyinin yüksək səviyyəli rəsmiləri hər hansı məlumatı inkar edir və heç bir halda işgəncə təbiiq olunmadığını boyan edirlər.

Əgər müttəhim məhkəmə dinləməsi zamanı ona qarşı hüquq-mühafizə rəsmiləri tərəfindən təqsirini boynuna alması üçün güc təbiiq edildiyini söyləyirsə, hakim yalnız həmin polis məmurunun ifadə vermesini tələb edir. Məmur rəsmi olaraq gücdən istifadəni inkar edir və bununla da məhkəmə dinləməsi davam edir. Müdafiə vəkilləri və insan hüquqları təşkilatları iddia edirlər ki, bu təcrübə geniş yayılıb və işgəncəni sübut edə biləcək heç bir xüsusi araşdırılma aparılmır.

Qeyd etmək vacibdir ki, vəkil yaxud uşaq tibbi və ya psixoloji ekspertizanın digər növlərinin təmin edilməsini tələb edə bilər. Xüsusilə, işgəncə və qeyri-insani hallar olduqda. Ancaq yenə də araşdırıcı tərəfindən aparılmış ekspertizanın təsdiq, yaxud inkar olunması barədə qərar lazımdır. Müraciət hakimə çatdıqda artıq tibbi, yaxud digər ekspertiza ilə nəyisə aşkarlamaq mümkün olmur. Eləcə də uşaq, yaxud onun vəkili öz xərcləri hesabına tibbi ekspertiza sifariş verərsə, müstəntiq, yaxud məhkəmə onların qərarını nəzərə almaya bilər.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq vəziyyətin dəyişməsi və uşağın üzvləşdiyi problemlərə təcili çarə, tibbi ekspertiza və yardım tələb edən imkanların verilməsi istiqamətində dəyişikliklərin əldə edilməsi üçün işgəncə, ləyaqəti alçaldan və qeyri-insani rəftar hallarının ictimai monitorinqini aparmaq tələb olunur.

Təhsil Müəssisələrindəki Uşaqlar.

Uşaq evləri və xüsusi islahedici məktəblər kimi müxtəlif müəssisələrdə istifadə olunan cəzalar, ləyaqəti alçaldan rəftar uşaqları bezdirir. Qaydaların və cəzalandırmanın aydın müəyyən edilməməsi anlaşılmaqlıq və kaosla nəticələnir. QHT Alyansının və onun üzvlərinin 2001-2005-ci illərdə uşaq evlərinin monitorinq səfərləri zamanı aşağıdakı cəzalandırma növləri müəyyən edilib: döymə, qayıqla döymə, dizi üstə gəzməyə məcbur etmə, başın arxasına zərbə vurma, yeməyə gecikənləri yeməkdən məhrum etmə və s. Bütün müəssisələrdə əmək vasitələri cəzalandırma kimi istifadə edilir: torpağın təmizlənməsi, ayaqyolunun təmizlənməsi, heyvanların yerinin təmizlənməsi, döşəmənin yuyulması və s. Bir müəssisədə bəzi uşaqlar bütün gün ərzində çarpayuya yaxın buraxılırlar: başqa birində isə uşaqlar anbara salınaraq qapısı bağlanılır.

Kollektiv cəzalandırmalar və birgə cəzalandırmalar tez-tez istifadə olunur. Əgər bir uşaq sözbə baxmırsa, onda bütün sinif cəzalandırılır. Uşaqlar qeyd ediblər ki, onlar tez-tez müəllimlə razı olmadıqları üçün cəzalandırılıb. Belə vəziyyət bütün uşaq evlərində qeydə alınıb. Uşaqların qəddar rəftar haqqında şikayət etmək imkanları yoxdur və müəssisələrdə uşaqların müdafiəsi üçün heç bir tədbir görülmür.

Uşaqlarla aparılmış anonim söhbətlər və inşalardan bəzi çıxarışlar:

- *Bizə yaxşı baxmaqlarına baxmayaraq, mən buradan bezmişəm. Bizə elə cəzalar verirlər ki, olmayan kimi.*
- *Allahdan başqa bizim halımızı heç bir adam bilməz. Allahdan gündə arzu edirik ki, bizim bəxtimizi açsın, tezliklə uşaq evindən canımız qurtarsın.*
- *Burada yaşamaq mənə xoş deyil. İstədim anamla qalım, lakin imkansızlıqdan mümkün deyil.*

Lazımı tədbirlər görmək və bu halların qarşısını almaq üçün heç bir müəssisədə və nəzarət orqanı yoxdur. Bunun üçün yaradılmış komissiyalar realıqda qanun tərəfindən onlara verilmiş öhdəlikləri heç də tam yerinə yetirə bilmirlər. Məhz bunun üçün, Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsmanın yaradılmasına böyük ehtiyac vardır.

Təvsiyələr:

- Uşaqların öz rəylərini ifadə etmələri üçün, xüsusilə müəssisələrdə, tibb müəssisələrində, məktəblərdə və məhkəmələrdə təqdir edici mexanizmlərin yaradılması;
- Yuvenal Ədliyyə idarəçiliyinin bütün səviyyələrindən olan dövlət idarələri tərəfindən törədilən işgəncə və qeyri-insani rəftar hallarının araşdırılması və günahkar məmurların məhkəməyə cəlb edilməsi və cəzalandırılmasını təmin edilməsi, qurban uşaqlarının maddi kompensasiya alınmasını təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasındakı bütün tiptən olan müəssisələrdə vətəndaş hüquq və azadlıqlarının inkişaf etdirilməsi, qeyri-qanuni senzuranın aradan qaldırılması, uşaqların şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarına ehtiram təmin edəcək gündəlik iş cədvəlinin tərtib edilməsi;
- Polis idarələrində və müəssisələrində məlumat lifletləri və posterlər vasitəsilə informasiyaya çıxışın təmin edilməsi;
- Müəssisələrdəki uşaqların öz hüquqları barədə öz müəssisənin sə-rancamı və rəhbərliyinin və digər heyətin hüquq və səlahiyyətlərinin mə-lumatlılığının artırılması üçün say göstərilməsi;
- Polisin yüksək etiraf norması əldə etmək məqsədilə işgəncədən istifadə etməməsini təmin etmək üçün polis işinin meyarlarının dəyiş-dirilməsi;
- Cinayət araşdırmasının bütün mərhələlərində, azadlığın məhdud-laşdırılması hallarında vəkilə çıxışın və ailə ilə əlaqənin təmin edilməsi.
- Vəkillərin fəaliyyət göstərərək etik davranışlarının və uşağı müdafiə etmək üçün istənilən lazımı fəaliyyətinin çatışmaması və məhkəmə döv-ründə, məhkəmədən əvvəl və polis dinləməsi zamanı və polis saxlayarkən tam iştirakının hərtərəfli araşdırılmasının təmin edilməsi;
- Məvəqqəti saxlama yerlərində və digər həbsxanalarda sanitar şə-rəitinin yaxşılaşdırılması və vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən monitoring imkanlarının təmin edilməsi;
- Müxtəlif institutlarda istifadə edilən cəzaların təftişinə nəzarət edilməsi;
- Uşaqların vətəndaş və siyasi hüquqlarının pozulması üzrə effektiv şikayət prosedurlarının yaradılması.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, uşaqların maraqları və valideynlərin hüquqlarının qorunmasına həsr edilmiş çoxsaylı müddəalari özündə birləşdirir. Ancaq bu, uşaqların hüquqlarına hörməti dəqiq əks etdirmir.

İqtisadi vəziyyət ailələrlə bağlı sosial təsisatların dağılması valideyn qayğısından məhrum olmuş, etinasızlıqla üzləmiş, təhqir edilmiş, məktəbdən kənar qalmış, inkişafdan qalmış və sağlamlıq problemləri ilə üzləmiş uşaqların sayının artmasının əsas səbəbidir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında çətin təbiiyə olunan uşaqların hüquqlarının təmin olunmasında institutlaşdırma başlıca vasitə olaraq qalmaqdadır. Ölkə üzrə müəssisələrdə 25.000-ə qədər uşaq saxlanılır²⁰. Hamilik və deinstutlaşdırma proqramları Azərbaycanda (bir sıra QHT-lər tərəfindən aparılan çox kiçik həcmli eksperimental modellər istisna olmaqla) tətbiq edilmir. Nazirlər Kabinetinin deinstutlaşdırma üzrə dövlət proqramının üzərində işləməsinə baxmayaraq, bu proqram yerli QHT-lə əməkdaşlıq şəraitində hazırlanır (baxmayaraq ki, bir neçə QHT çox məhdud müddətə bu işə cəlb edilmişdi) və proqram layihəsi yerli və beynəlxalq QHT-lərlə, nə də cəmiyyətlə tam bölüşdürülməyib. Eləcə də proqram hazırlanarkən uşaqlar, yaxud valideynlərlə məslə-hətləşmələr aparılmayıb. Proqram hər hansı araşdırmalar və institu-tlaşdırma üzrə mövcud pilot təşəbbüslər, mövcud alternativ himayə xidmətlərinə nəzər yetirmədən hazırlanır. Azərbaycanda istifadə olunan 4 modeldən (SOS uşaq kəndi, İşıqlı Ev Uşağa Gündəlik Küçə Uşaqları və Ümid Yeri Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilən uşaqları və qayğısız uşaqlar üçün və UNICEF tərəfindən Xətəidəki № 35 internat məktəbi üzrə başa çatmamış deinstutlaşdırma) heç biri öyrənilməyib və onların nəticə və qənaətləri nəzərə alınmayıb və qiymətləndirilməyib.

A. Valideyn Himayəsi (Maddə 5)

Konvensiyanın 5-ci maddəsinə uyğun olaraq milli qanunvericilik uşaqların maraqlarına və valideynlərin hüquqlarına həsr edilmiş çoxsaylı müddəaları özündə əks etdirir. Konstitusiyanın mətnində göstərilir ki,

²⁰ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı, 2004
Dövlət müəssisələrindəki uşaqların deinstutlaşdırılması üzrə fəaliyyət planı layihəsi, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, 2005

«ailə kişi və qadının azad razılıqları və onların bərabər hüquqları əsasında və valideynlərin uşağın tərbiyəsi, təhsili və təlimini təmin etmək hüquq və vəzifələri əsasında qurulur». Konstitusiyaya bəyan edir ki, ailənin qurulması və öhdəliklərin icrası iqtisadi və digər tədbirlər vasitəsilə anaları, uşaqları və gəncləri qoruyur. Nikah və Ailə Məcəlləsində göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasında ailə və ailə münasibətləri dövlət tərəfindən qorunur».

B. Valideynlərin Məsuliyyəti (maddə 18, I, II abzas)

«Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanuna görə valideynlərin hər ikisi bərabər dərəcədə və ya qanunu himayəsi ilə uşağın fiziki, aqli, mənəvi və sosial inkişafına onun ən yaxşı maraqlarının ödənməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Nikah və Ailə Məcəlləsinə görə valideynlərin öz uşaqlarının təhsili, sağlamlığı, fiziki, ruhi və mənəvi inkişafı, onların təlimi və ictimai faydalı işlərə hazırlanması yolunda hüquq və öhdəlikləri var.

Valideynlərin uşaqlara təhsil vermək öhdəliyinin yerinə yetirilməməsi qanun pozuntusu hesab olunaraq cərimə müddəaları və sanksiyalarla tam qarantıya olunmur, həmçinin uşaqların təhsili həyata keçirilməzsə, bu sanksiyaların icrası mexanizmi yoxdur. Baxmayaraq ki, valideynlərin məcburi təhsillə bağlı öz öhdəliklərini həyata keçirmədiyi halda onlara qarşı konkret cəza tədbirləri təyin olunması ilə əlaqədar hazırkı qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi tövsiyə olunub.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, valideynlər uşaqların böyüdülməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Ailələrdə narazılıq artarkən dövlət uşağın hüquqlarına hörmət edilməsi üçün ailələrə yardım göstərə bilmir. Dövlət orqanları tərəfindən heç bir məsləhət, yaxud nəsihət fəaliyyətləri həyata keçirilmir. Daha çox uşaqların və valideynlərin «anti-sosial» davranışları ilə bağlı iş aparılır və bu işin nəticəsi əksər hallarda uşağın ailədən ayrılması və müxtəlif tipli dövlət uşaq müəssisələrinə yerləşdirilməsi ilə müşahidə edilir.

Əksər ailələr (əhalinin 42%) çətin iqtisadi durumdadırlar və onlar öz məsuliyyətlərini yetərinə yerinə yetirə bilmədiklərinə görə (məsələn, uşaqlar məktəbə gedə bilmirlər), Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar tərəfindən cəzalandırılırlar. Valideynlərin öz məsuliyyətlərini yerinə yetirə bilməmələrinin səbəbləri dövlət orqanları tərəfindən nəzərə alınmır. Çoxsaylı hallar məlumdur ki, dövlət valideynlərin üzərinə öhdəlik qoyur ki, uşaqlar küçədə işləməli deyil, məktəbə getməlidir, ancaq nəzərə alınır ki, bunun səbəbi ailənin

mənəvi, psixoloji, maliyyə və sosial durumu ilə bağlıdır. Belə yanaşma çox bəsit və səmərəsizdir və ailələrin problemlərini həll etmək əvəzinə onlara əlavə problem yaradır. Qanunlar «valideyn məsuliyyətinin tam yerinə yetirilməməsi» anlayışının hansı davranışları əhatə etdiyini aydınlaşdırmasa da, dövlət orqanları (Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar) arbitr kimi çıxış edərək valideynləri və uşaqları cəzalandırırlar. Tez-tez belə hallar da olur ki, əyyaş və ya narkotik düşkünü olan valideynlər bunu onunla əsaslandırmağa çalışırlar ki, onlar uşaqlarını böyütdü bilmirlər.

Bircə faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, Yoxsulluğun Azaldılması üzrə Dövlət Programının birinci mərhələsinin 2005-ci ildə başa çatmasına baxmayaraq, yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayanların sayı təxminən əvvəlki qədərdir, ancaq dövlət hesabatlarında bu rəqəmin 49%-dən 42%-ə düşdüyü iddia edilir. Hazırda bəzi məhsulların qiymətinin 25% artması və bütövlükdə bütün məhsulların qiymətinin ölkə üzrə 14% artması Azərbaycanda ailələrin vəziyyətini daha da ağırlaşdırıb. 2005-ci ildən başlayaraq hökumət ailələrə ayda bir dəfə verilən «uşaq pulları» idə bağlı məsələni nəzərdən keçirir. Bu pulların müəyyən meyarlara görə verilməsi nəzərdən tutulur və həmin meyarlar çərçivəsində biri daha çox diqqətə cəlb edənir. Bu da uşaq pulunun alınması üçün hər iki valideynin işləməməsinin və ya onların gəlirlərinin konkret bir məbləğdən az olması məsələsi şərt olaraq qoyulmasıdır. Ancaq hökumət nəzərə almır ki, ölkədə «minimum ərzaq zəmbili» 70 ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilir və valideynlərin gəlirləri bundan keyfi aşağıdır (əhalinin böyük bir hissəsinin, yəni 42%-in aylıq gəliri 30 ABŞ dollarından aşağıdır), bəs nə üçün uşaq pulu verilməyəndə ailənin vəziyyəti nəzərə alınmır? Bütün hallarda cəmi 2 ABŞ dolları (9000 AZM) məbləğində olan uşaq pulları yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayan ailənin büdcəsində hiss olunacaq bir məbləğ deyil.

Respublika Prezidentinin 1996-cı il 22 may tarixli sərəncamı ilə əhatəli ailələrin uşaqlarına, yəni ailənin gəliri 16500 manatdan (3,4 ABŞ \$) çox olmadıqda hər bir uşaq üçün 9000 manat (1,8 ABŞ \$) aylıq müavinət verilir («Yeni Müsavat» №29 (2690) 26 aprel 2005). Uşaq pulu adlanan bu müavinət iki xətt üzrə: Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi fondu (1 milyon 300 min uşaq), ikinci - iş yerlərinin xətti ilə (300 min uşaq) ilə verilir.

Dövlət söz verir ki, uşaq pulu alan ailələrin sayının azaldılması hesabına daha piz vəziyyətdə olan ailələrə artırılmış ünvanlı yardım göstəriləcək. İşsizlərin həddən artıq olduğu ölkədə, ildə əhalinin təqribən 2 milyon nəfərinin qazanc dalınca Rusiyaya, Türkiyəyə, Ukraynaya və

digər ölkələrə üz tutması səbəbindən ölkə büdcəsinə vergi ödəməmələri yuxarıda göstərilən proses üçün meyar tətbiq etməyi mümkünsüzləşdirir.

Uşaqları təhdid edən digər vacib bir amil boşanma faizi və nikahdankənar doğulan uşaqların sayıdır. Göründüyü kimi, gənc analar nikahdan kənar uşaqlar dünyaya gətirirlər və nəticədə onların uşaqları böyük çətinliklər və sosial problemlərlə üz-üzə qalır. İnternat məktəblərində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, buradakı uşaqların təqribən 5-10 faizi nikahdan kənar dünyaya gələnlərdir. Aşağıdakı cədvəl 1990-2002-ci illər ərzində ailə qurمامış qadınların iki dəfə və 1998-2003-cü illər ərzində isə 30% artdığını göstərir. Bu, təkcə yüksək sosial risk altında olan ailələrin dəqiq sayının göstəricisi deyil, həm də müəssisələrdə məskunlaşan, gələcəkdə təhqirə məruz qalacaq, çoxsaylı sosial problem və bərabərsizliklərlə üz-üzə qalacaq uşaqların göstəricisidir. Bu, həm də reproduktiv sağlamlıq təhsilinin, əhəlinin və gənclərin məlumatlılığının səviyyəsinin göstəricisidir.

Cədvəl 3: Nikahdankənar diri doğuşlar²¹

İllər	Nikahdankənar diri doğuşların sayı			Nikahdankənar diri doğuşlar faizlərdə		
	Ümumi sayı	Hansı		Ümumi sayı	Hansı	
		Şəhər	Kənd		Şəhər	Kənd
1990	4800	3057	1743	2,6	3,6	1,8
1991	7137	4637	2500	3,8	5,2	2,5
1992	8002	4922	3080	4,4	5,8	3,2
1993	8692	5155	3537	5,0	6,3	3,8
1994	8263	5056	3207	5,2	6,8	3,8
1995	8375	4815	3560	5,8	7,4	4,5
1996	8830	4686	4144	6,8	8,4	5,6
1997	9664	5371	4293	7,3	9,4	5,7
1998	6126	3651	2475	4,9	6,9	3,5
1999	7567	4294	3273	6,4	8,6	4,9
2000	6282	3841	2441	5,4	7,7	3,6
2001	7318	4282	3036	6,6	8,6	5,0
2002	8421	4453	3968	7,6	9,0	6,5

²¹ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı, 2003 (Səhiyyə bölməsinə bax)

C. Valideynlərdən ayrılmaq (Maddə 9)

Uşağın öz valideynlərinin kim olmasını bilməsi «Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanunda və Nikah və Ailə Məcəlləsində təsbit olunub. Bu normativ aktlarda bəyan edilir ki, yalnız uşağın ən yaxşı marağının təmin edilməsi məqsədilə onun bir və ya hər iki valideynindən ayrılması istisna olmaqla, hər bir uşağın ailədə yaşamaq, öz valideynlərini tanımaq, onların qayğısından bəhrələnmək hüququ var.

Azərbaycanda boşanmaların sayı son 5 il ərzində 15% arıb və kənd yerləri ilə müqayisədə şəhərdə yaşayanlar arasında boşanma hallarının daha çox artması müşahidə edilir. Valideynlərin boşanması uşaqlar üçün əsas təhdiddir və uzun müddətli perspektivdə uşağın rifah halına da pis təsir edir.

Uşaqların öz valideynlərindən ayrılmasının yolverilməzliyi prinsipcə milli siyasətin tərkib hissəsi olsa da, təcrübədə müəssisələrin genişlənməsi davam edir. Müəssisələrdə yaşayan uşaqların yalnız 25 faizinin valideynləri yoxdur, qalanlarına isə «atalı-analı yetimlər»²² deyirlər. Bir pilot layihə çərçivəsində UNİCEF və yerli QHT uşaqların öz evlərinə qayıtmalarına yardım edə biliblər. Bununla belə, layihə o qədər də səmərəli olmamışdı. Belə ki, uşağı müdafiə mexanizminin bütün həlqələri yaradılmamışdı, layihə bütün ölkə üzrə həyata keçirilməmişdi (Yeniyyətəmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar öz vəzifələrinin öhdəsindən layqincə gəlmirlər, Azərbaycanda sosial işçi sistemi mövcud deyil və internatlara ayrılan maliyyənin ailələrə yönəldilməsi təcrübəsi hələ ki, yoxdur) və QHT-lərin ailələrə yardım, de-institutlaşdırma, reintegrasiya və icma reabilitasiyası proqramları üçün maliyyələri yoxdur. Dövlət uşaqların ailələrdən ayrılmasını yönəldə söylər göstərmir. Deinstitutlaşmanın ən mühüm elementlərindən biri, bu prosesin iştirakçıları və maraqlı tərəflərin-payçıların fikrinə, dövlətin hər bir uşaq üçün internatla ayırdığı maliyyə vəsaitinin (bu qiymət 400-1100 ABŞ dolları arasındadır) birbaşa ailələrə və digər xidmətlərin təmin edilməsi, icma əsaslı xüsusi reabilitasiya, reintegrasiya və müdafiə mərkəzlərinin yaradılması və saxlanması yönəldilməsi problemləndirən çıxış yolu ola bilər.

Müəssisəyə yerləşdirərkən, uşağın rəyi nəzərə alınmır. Uşağın müəssisəyə qoyulması qərarı çox vaxt rayon icra aparatının bir hissəsi olan və hüquqi nəzarətə məsul olmayan yerli dövlət orqanları, əsasən Yeniyyətəmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar və/və ya

²² Uşaq müəssisələrində vəziyyət, UAFA, 2001-2004

Psixoloji-pedaqoji şuralar tərəfindən çıxarılır. Qərarlardan apelyasiya qaydasında məhkəməyə müraciət proseduru kifayət qədər təkmilləşməyib və uşaqlar (onların valideynləri) belə imkanlardan xəbərsizdirlər. Müəssisələrdəki uşaqların valideynləri ilə əlaqələri məhdudlaşdırılır. Dövlət belə ünsiyyətləri intensivləşdirən tədbirlər hazırlamır. Uşaq evlərində olan əksər uşaqlar qeyd edilirlər ki, onların valideynləri maliyyə problemləri və ya bu müəssisələrin uzaq yerlərdə olması səbəbindən onlara baş çəkə bilmirlər. Valideyn hüquqlarından məhrum etmə hələ də valideynlərin uşaqlara yönəlik öhdəlikləri yerinə yetirmədikləri təqdirdə tadbir edilən əsas sanksiyalardan biri olaraq qalmaqdadır.

Həbsxanalarda uşaqlarla əlaqədar baş verən bir hal QHT Alyansı və digər agentliklərin təqdim etdikləri tədqiqat işində təsvir edilən qadın həbsxanasında uşaqların valideynlərindən ayrılması prosesidir. 3 yaşları tamam olduqda uşaqlar analarından alınaraq dövlət uşaq müəssisələrinə yerləşdirilir. İlk əvvəl bu qeyri-insani bir aktdır, ikincisi isə bu uşağın ailə və ya valideyn qayğısı, yaşamaq uğrunda, inkişaf etmə və digər hüquqlarının pozulmasıdır. Bu, dərhal aydınlaşdırılması vacib olan fəvqəladə bir haldır.

D. Ailənin Yenidən Birləşməsi (Maddə 10)

Milli qanunvericilikdə uşaqların bu hüququna hörmətlə yanaşmaya dair heç bir aydın maddə nəzərdə tutulmur. Azərbaycan Respublikasının açıq sərhəddi bir ölkəyə çevrildiyi və köçkünlərin ölkə daxilində və ölkədən xaricə nəzərə çarpacaq axını olduğu bir şəraitdə müvafiq maddələrin tətbiqi daha vacib xarakter almaqdadır. Dövlətin həyata keçirməli olduğu digər əsas və mühim tədbir isə iqtisadi, psixoloji və digər problemlər səbəbindən uşaqların uşaq müəssisələrinə yerləşdirmək məcburiyyətində qalan ailələrlə uşaqları yenidən bir araya gətirməkdir. Uşaqlar valideynlərdən ayrılarkən ədalət prinsipinə tam olaraq riayət olunmur. Uşaq ictimai müəssisəyə qoyularkən valideynlər və uşaqlar nadir hallarda əlaqə qura bilirlər. Bəzən uşaqlar valideynlərinin harada olmalarından və ayrılma səbəblərindən xəbərsiz olurlar (məsələn, sürgün və ya həbs olunma).

Uşaqların yenidən ailəyə qovuşmaları üçün heç bir fəaliyyət göstərilmir, baxmayaraq ki, ailə vəziyyəti yaxşı olduğu təqdirdə bioloji valideynlərin uşaqlarına qovuşmaq hüququ vardır.

Uşaq müəssisələrinin əsasını 20-ci əsrin əvvəllərindən götürən uzun tarixi vardır. İlk uşaq qeyri-dövlət müntəzəm fəaliyyət göstərən özəl müəssisələri neft erası dövründə Bakı küçələrində yaşayan və işləyən küçə uşaqları ordusuna xidmət və dəstək üçün yaradılmışdı. II Dünya müharibəsindən sonra keçmiş Sovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ailə və sosial cəhətdən zəif müdafiə olunan ailələrin uşaqları üçün dövlətin yerli qayğı sistemi inkişaf etmişdi. Bu sistemi dövlət büdcəsi maliyyələşdirirdi və sistemə xidmətləri təmin edən ictimai heyətlər daxil idi.

90-cı illərin əvvəllərində, dövlətin uşaqların qorunmasına istiqamətlənən səyləri azalmağa başladı. Davam edən iqtisadi böhran uşaq himayə müəssisələrinin maliyyələşdirilməsini azaltdı. Bu da öz növbəsində qayğı, müdafiə və təhsil keyfiyyətini pisləşdirdi.

Hazırkı mərhələdə, institutlaşma çətinlikdə olan uşaqlara qayğı və himayə müəssisələrində uşaqlar onların inkişafına imkan yaratmayan çətin şəraitdə yaşayırlar.

Çətin şəraitdə yaşayan uşaqlara qayğı və himayə, reabilitasiya və təhsil ən yaxşı üsullarını aydınlaşdırmaq üçün aşkar ehtiyac olduğundan Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansı və fərdi olaraq Azərbaycana Birgə Yardım (həmçinin QHT Alyansının üzvü) və UNICEF bir neçə araşdırma aparmışdır – «Müəssisələrdə Yaşayan Uşaqlara dair Vəziyyət». Bu araşdırma hal-hazırda çətin şəraitdə olan uşaqları qayğı və təhsil ilə təmin etməyə məsul olan 3 müxtəlif nazirliyin nəzdindəki 67 müəssisəsinin 80,16% -ni təmsil edən 50 müəssisəsinin qiymətləndirilməsi daxildir. Ağır vəziyyətdə yaşayan uşaqlara dövlət qayğısı və himayəsi göstərməli olan bütün müəssisə tiplərini əhatə edən uşaq qurumları Təhsil Nazirliyi (61 müəssisə), Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (2 müəssisə) və Səhiyyə Nazirliyinin (4 müəssisə) tabeliyindədir.

Araşdırma 2000-ci ilin fevralından 2005-ci ilin aprelindək olan bir dövri əhatə edir və müşahidə edilən müəssisələrdə yaşayan 0-19 yaşlı 19.000 uşaq tədqiq edilmişdir. Qeyd etməliyi ki, bəzi müəssisələrdə rəhbərlik 19-23 yaşlı uşaqları burada saxlamağa məcbur olur. Çünki bu uşaqlar müəssisəni tərk etdikdən sonra gedəcəkləri yeganə yer yalnız küçədir. Bu müəssisələrdə yaşayan uşaqların sayının artımı hor il 10-13% təşkil edir. Bu rəqəm həmçinin ötən 3 ildə küçə uşaqlarının sayının xüsusilə Bakı və digər iki böyük Azərbaycan şəhərində artmasına gətirib çıxarmışdır.

2000-2005-ci illərdə müəssisələrə yerləşdirilən uşaqların çoxu 70% - kasıb və böhranlı vəziyyətdə yaşayan ailələrdən, qalanlar, yəni 2% - digər müəssisələrdən, 8% - qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən, 20% isə yetim və atılmış uşaqlardır. Müəssisələrə götürülən uşaqların böyük əksəriyyəti yaşı 8-12 arasında olanlardır. Uşaqların daimi yaşayış müəssisələrində qalmasının orta müddəti – 7.8 ildir.

Müəssisədə saxlanmanın qayğı və təhsil şəraiti ürəkəçən deyil, sinif otaqları soyuq, işıqlandırma kifayət deyil. Məbel köhnə və sınıqdır, yataq otaqları həddindən artıq uşaqla doldurulur (10-18 nəfər). Beləliklə uşaqları lazımı gigiyena və şəxsi şəraitlə təchiz etmək üçün imkan yoxdur. Əksər müəssisələrdə nəticə etibarilə uşaqların kifayət qədər su, gigiyenik materialları, məsələn diş pastası, sabun, dəsmal, diş fırçası yoxdur və həmçinin baş çəkilən bir çox müəssisələrdə kanalizasiya sistemi tamamilə sıradan çıxmışdır. Hərçənd ki, bəzi müəssisələrdə Heydər Əliyev Fondu və Beynəlxalq Qadınlar Klubu tərəfindən bərpa və təmir işləri aparılmışdır.

Müəssisələrdəki uşaqların qidalanması yaş artımı ilə əlaqədar olaraq onların fizioloji ehtiyaclarını ödəmir. Xroniki qida çatışmazlığı uşaqların sonrakı fiziki və psixoloji inkişafı üçün qorxulu amil ola bilər. Müəssisəyə yerləşdirilən uşaqların sağlamlıq statusu bir sıra amillərlə səciyyələnir: qidalanma, müəssisədəki gigiyena şəraiti, ətraf mühit amili, uşağın psixoloji durumu, həkim və tibb bacılarının müraciət imkanı, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sağlamlığı ixtisaslaşmış müəssisələrin xüsusi avadanlıqla təmin edilməsi və s.

Nəticələr göstərdi ki, uşaqların 72.69% müxtəlif xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkirlər. Daimi yaşayış müəssisələrində, məsələn, 300 nəfərlik kor və görmə qabiliyyətini qismən itirmiş uşaqlar üçün internat məktəbində heç bir xüsusi avadanlıq və cihaz, uşaqlar üçün təhsil və təlim, sağlamlıq qayğısı təşkil edən yardımçı materiallar yoxdur. 2005-ci ilin Aprel ayında QHT Alyansı və onun iki üzvü eşitmə qabiliyyətini itirmiş uşaqlar üçün eşitmə cihazları almaq üçün vəsait toplanması məqsədi ilə xeyriyyə tədbiri keçirmişdir və yalnız 30 cihaz və xüsusi bahalı audiometr alınmışdır. Belə çihazın olmadığı şəraitdə diaqnoz necə qoyulurdu və digər iki internat məktəbində bu necə həyata keçirilir?

Məlumdur ki, müəssisədə yaşayan uşaqlar himayə, qayğı və təhsildən yararlanma bilməyən cəmiyyətdən kənarlaşdırılan və üstünlük təşkil etməyən sosial kateqoriyalara təmsil edirlər.

Çətin şəraitdə olan uşaqlar üçün yaşayış müəssisələrinin heç bir effekti yoxdur, bu müəssisələr həcmcə nəhəng olub, çoxlu sayda uşaqları himayə edir, onlar böyük işçi personalı tələb edir və həmçinin iri

maliyyə vəsaitləri tələb olunur. Mövcud yaşayış himayə sistemi qapalı, ciddi və qeyri-effektivdir. İcmalar və əlaqədar məktəblər ağır şəraitdə olan uşaqlara yardımın həlli yollarını tapmaq prinsipinə əlverişli deyil. Mövcud müəssisə sistemində islahatı genişləndirmək çox önəmlidir. Bu fenomenin kompleks xarakteri çətin şəraitdə olan uşaqlara himayə və təhsil verilməsinə məsul olan bütün institutların müdaxiləsini tələb edir: qanunverici və sosial müdafiə sisteminin təşkili və funksiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsi və alternativ xidmətlərin təşkili. Hər il minlərlə uşaq evləri və internat müəssisələrində fəaliyyət göstərən məktəbləri bitirir. Onlar müvafiq hazırlıq keçmədən yaşlı həyatına atılırlar. Onların çoxu işsiz qalır, evi olmur, cinayətə qoşulur, narkotik maddələrə aludə olurlar. Uşaqların zəifliyi cinayətə, fahişəliyə və bu müəssisələrin məzunları arasında adi hala çevrilən intihara gətirib çıxarır.

«Uşaq Hüquqları» haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsində qeyd edilir ki, «Yaşayış sahəsi olmayan məzunların (səhəb internat və internat tipli müəssisələrin məzunlarından gedir) yetkinlik yaşına çatana qədər bu müəssisələrdə qalmasına icazə verilir. 1999-cu il iyunun 22-də qəbul edilmiş «Valideynlərini itirmiş və valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi» qanununa görə uşaq 23 yaşına qədər dövlət himayəsində qala bilər və müvafiq olaraq dövlətdən müxtəlif yardım almaq hüququna malikdir. Həmin qanunun 7-ci maddəsinə görə əvvəllər yaşayış sahəsinə malik olmayan kimsəsiz uşaqlar yaşayış yerləri ilə, mənzillə təmin olunmuşdular. 8-ci maddəyə görə yeni açılmış 50 iş yerindən biri valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Dövlət kimsəsiz uşaq evləri və internat məktəblərində bir uşağın saxlanmasına 400-1200 ABŞ dolları həcmində maliyyə vəsaiti ayrılır, hərçənd ki, bu rəqəmlərin dəyişməsinə ekspertlər və dövlət rəsmiləri izah edə bilmirlər. Uşaq evlərindən məzun olanlar, kimsəsiz uşaqlar formal daimi yaşayış yerləri hesab olunan müəssisələrin yerləşdikləri ərazilərin icra hakimiyyətləri tərəfindən dəstəklənmirlər²³.

Daha bir acınacaqlı fakt odur ki, bu uşaqlar ətraf mühətdən təcrid olunurlar və onların məktəbdən kənar əlaqələri məhdudlaşdırılır. Adətən onları «bayırdan» kimisə görmək imkanı yalnız xeyriyyə və ya himayədarlıq tədbirləri zamanı mümkündür olur. Onların gənclər və uşaq təşkilatlarının və assosiasiyalarının işində iştirak imkanı yoxdur, çünki onların kənarə çıxışı internat müəssisəsinin idarəsinin çox ciddi qrafiki

²³ Uşaq müəssisələrində vəziyyət, UAF, dekabr 2004

ilə məhdudlaşdırılır. Onların dili isə desək «həyatlarının yarısını qapıları kilidlənmiş halda keçirirlər». Azərbaycan Respublikasının "Ailə Məcəlləsi" nə görə (Maddə 116) Ailə himayəsindən məhrum olan və köçkün ailələrdən olan uşaqlar üçün ödənişsiz teatr tamaşaları, konsertlər təşkil olunmalı, onların müxtəlif festivallarda iştirakı təmin edilməlidir. Lakin, aparılan sorğunun nəticələri göstərir ki, əslində buna əməl edilmir. Mədəni tədbirlər üçün internatlara vəsait ayrılmasına baxmayaraq, regionlarda rəyi soruşulan uşaqların 87%-i bu tədbirlərin keçirilmədiyini, Bakı şəhərindəki internatlarda tərtibə alan uşaqlar isə bu cür tədbirlərin ildə bir və ya iki dəfə keçirildiyini söyləyirlər.

İnternet məktəbi məzunlarının təhsil və təlim səviyyəsi və uğurlu iş axtarışında gərəklili olan bacarıqları aşağıdır. Onlar üçün həyatlarını davam etdirmək, təhsillərini artırmaq çox çətindir. 2002-2005-ci illərdə Bakı, Gəncə, Mingəçevir və Şəki regionlarında keçirilən sorğu göstərdi ki, bu məzunların yalnız 10-15 %-i kollec və universitetlərə daxil olmuş, yalnız 20-30%-i iş tapmış, 35-45%-i ailə qurmuş, 30%-i yaşayış üçün yer tapmış, 20-30% qızlar isə yalnız anadırlar.

Uşaq evlərinin inzibətçiləri məzunları daim arayırlar və onlarla əlaqə yaradırlar. Onlar məktəbi bitirdikdən sonra uşaqların qarşısındakı çətinlikləri, təhsil və inkişaf maneələrini anlaşırlar, lakin etiraf edirlər ki, onlar da çox az maliyyə imkanları ilə heç nə edə bilmirlər.

Kimsəsiz uşaqların alternativ yerləşdirmə müəssisələri inkişaf etməmişdir. Himayədarlıq faktiki olaraq mövcud deyil, çox nadir hallarda uşaqlar qəyümlüğe götürülür. Yalnız iki ailə tipli uşaq evləri – Bakıda fəaliyyət göstərən SOS Kinderdorf Uşaq kəndi və yenidən Gəncədə açılacaq eyni profilli ev mövcuddur.

Hal-hazırda, QHT-lər və qeyri-komersiya fondları internet məktəblərdə və uşaq evlərində saxlanılan uşaqların şəraitlərinin yaxşılaşdırmasına yönələn fəaliyyət göstərirlər. Halbuki, belə uşaqların psixoloji problemlərinin öyrənilməsi və ya onların hüquqlarının aşdırılması aparılmamışdır. Ailə ortamından məhrum edilmiş uşaqların maraqlarını müdafiə edən QHT-lərin fəaliyyəti çox zaman qəyümlüq orqanları və uşaq evlərinin idarəçiləri tərəfindən əngəllənir.

Müxtəlif ölkələrin səfirlikləri, yardım fondları, işgüzar adamlar uşaq evlərini təmir etdirir, uşaqlara yardım göstərir. Hərçənd ki, bu yardımlara nəzarət mexanizmi də yox dərəcəsinədir.

Digər ciddi problem küçə uşaqları məsələsidir. Hal-hazırda Azərbaycanda küçə uşaqları ilə məşğul olan struktur yoxdur və konkret addımlar atan yeganə qurum Daxili İşlər Nazirliyi nəzdindəki azyaşlılarla iş üzrə polis orqanı və digəri isə polis zabitləri ilə sıx əməkdaşlıqda

fəaliyyət göstərən Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar və Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyidir.

Uşaqlar üzrə müxtəlif növ ictimai institutların uşaqların yerləşdirilməsi ilə əlaqədar müxtəlif şərtləri vardır. Hərçənd ki, QHT-lərdə ayrı-ayrı qurumlara uşaqların qəbul edilməsində təbiiq olunan kriteriya və normalar haqqında aydın məlumat yoxdur. Bundan başqa, o qurumların bəzində ayrıca tənzimləmə fəaliyyəti mövcuddur. Bütün bunlar isə bəzi uşaq qruplarının ayrı-seçkiliyinə rəvac verir.

İndi Azərbaycanda uşaq evlərindən götürülmüş uşaqlardan ibarət çoxuşaqlı ailələr yoxdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikasında Ailə Tipli Uşaq Evləri Haqqında xüsusi qaydalar da işlənilib hazırlanmayıb.²⁴ Mövcud müəssisələrə alternativ olaraq bir neçə qurumlar vardır. Böyük dövlət müəssisələrini əvəz edə biləcək ailə tipli evlər təcrübədə özünü doğrultmayıb. Hesabatın hazırladığı müddətdə heç bir yeni ev yaranıb. Bütün ölkə ərazisində yalnız 67 internat məktəb vardır ki, onlar da ölkədə olan kimsəsiz və atılmış uşaqları əhatə edir. Müsbət addım kimi 2000-ci ilin Nikah və Ailə Məcəlləsində yeni növ himayə, övladlıq götürən ailələr təqdim olunub. Məcəlləyə görə, hökumət belə ailələr haqqında qaydalar qəbul edəcək ki, bu da övladlığa götürən ailələrin yaranmasını sərtləndirir. Bu hesabatın hazırladığı müddətdə, qaydalar qəbul edilməmişdi və beləliklə, qanuni prosedür də hələ ictimaiyyətə çatdırılmayıb. Azərbaycan Respublikasında kimsəsiz uşaqların götürülmək əlində saxlandığı hallar hələ ki, qeydə alınmayıb və bununla da foster ailələr və ya üçüncü ailələr tərəfindən dövlət hesabına uşaqların müvəqqəti saxlanması prosesi təbiiq edilməmişdir.

Uşaq Hüquqları Komitəsinin tövsiyələrinə baxmayaraq, kimsəsiz uşaq evlərində vəziyyət yaxşılaşmayıb. Bu qurumların işçiləri üçün təlim proqramları keçirilmir. Buradakı uşaqların vəziyyətini qiymətləndirən müntəzəm nəzarət yoxdur. Yaşam şərtləri müsbətə doğru dəyişməyib. Dövlət yalnız işçilərin əmək haqqını maliyyələşdirir və ərzaq xərclərini ödəyir. Bütün müəssisələrin binalarının əsaslı təmirə ehtiyacı vardır. Qızdırıcı və elektrik sistemi, otaqların təbii işıqlandırılması kifayət deyil. 9 kimsəsiz uşaq evindən 6-da qızdırıcı sistem yox dərəcəsinədir. Müəssisələrdə uşaqlar paltar, ayqqabı və çəkmələr sərindən korluq çəkir, çünki onlar tez dəşir və ya sürətlə böyüyən uşaqların ayağına olmur.

²⁴ Azərbaycanda uşaq müdafiə sisteminin vəziyyətinə dair hesabat, UNICEF 2005

Uşaqların xüsusi şəxsi güşələri yoxdur və ailə mühitindən köklü fərqli bir şəraitdə yaşayırlar. Uşaqlara daha özəl, yalnız onlara məxsus hissə qurmaq üçün cəhd belə göstərilir (məsələn, otaqları yalnız bir neçə uşağın yaşayacağı kiçik otaqlara bölmək və ya hər bir uşağa ayrıca şəkaf vermək).

Bütün müəssisələrdə insanları arasında ünsiyyət bacarığı, müəssisə divarlarından kənardə cəmiyyətin necə yaşadığını öyrənmək imkanları məhduddlaşdırılır və bu da ciddi problemlərlə nəticələnir. Şəhərdən uzaqda yaşayan uşaqlar mədəni tədbirlərdə iştirakdan məhrumdurlar və onların ictimai və sosial infrastrukturuna təsir gücü zəifdir. Bu müəssisələrdəki uşaqlar kənardan onlarla maraqlananlarla məhdudd əlaqə qura bilirlər. Müəssisənin gündəlik qrafiki daxili vəzifələri qarşıya qoyur, belə yanaşma isə uşaqların ətraf mühitdən təcrid olunmasına öz mənfi töhfəsini verir.

Uşaqlar müəssisədən kənardə yaşamaq üçün vacib olan praktiki həyat bacarıq və vərdişlərinə yiyələnirlər, məsələn yemək bişirmək və mağazada bazarlıq etmək.

Bu qurumları tərk etdikdən sonra uşaqlara heç bir kömək göstərilmir. Məktəbi bitirən uşaqlar texniki məktəblərə göndərilirlər. Texniki məktəb isə seçimdən asılı olmayaraq, uşağı yataqxanada otaqla, minimal təqaüd və pulsuz yeməklə təmin edir.

Yerli inzibati orqanlar belə uşaqlara ev tapmaqda yardım etmir. Əksinə, elə hallar olmuşdur ki, ailələrinin sahib olduğu mənzildə yaşamaq və mənzili geri qaytarmaq hüquqları olduğu halda onlar qeyri-uşaq evinə göndərilmiş, onların mənzilləri isə ya qohumlar ya da dövlət orqanı işçiləri tərəfindən qeyri-qanuni şəkildə özəlləşdirilmişdir. Qanunvericiliyə əsasən, Yeniyyətələri İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar, yerli inzibati orqanlardakı qayyum şəxslər evlənməzli satışı ilə əlaqədar hallarda uşaqların maraqlarının qorunmasını təmin etməyə görə məsuliyyət daşıyır. Halbuki, bu qurumlar öz öhdəliklərini yerinə yetirmirlər.

Uşaq evlərində əlil uşaqların saxlanma təcrübəsi dəyişməz olaraq qalmaqdadır. Bu, Azərbaycan Respublikasında ən ağır problemlərdəndir.

Bu hesabatın hazırlanması dövründə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında xüsusi işçi qrupu tərəfindən deinstitutlaşdırma üzrə dövlət proqramının layihəsini yekunlaşmaq ərafəsində idi. Bu proqrama övladlığa götürmə, uşağa qayğı, komissiyaların rolunun təkmilləşdirilməsi, 2006-cı ildən həyata keçirilməyə başlayacaq deinstitutlaşdırma sxemi daxildir. Bununla belə, yerli QHT-lərin bu proqra-

mın hazırlanmasında iştirakları tam dərəcədə təmin edilməyib. Hətta hazırlanmış sənəd də QHT-lərlə hələ ki bölüşdürülməyib.

Qanunla ədliyyə sistemindəki uşaqların öz ailələri ilə əlaqələri son dərəcədə məhduddlaşdırılır. Ümumi qaydaya görə ayda bir dəfə görüşə icazə verilir. Cinayətdə təqsirləndirilən uşaq məhkəmədən əvvəlki saxlanma müddətində ailəsi ilə yalnız müstəntiqin icazəsindən sonra görüşə bilər. Məhkəmədən əvvəlki mərhələdə rüşvət alaraq görüşə icazə vermək halları da məlumdur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlar üçün tərbiyə müəssisəsində uşaqların öz ailələri ilə uzunmüddətli (3 gün) görüşləri üçün heç bir şərait mövcud deyil. Qızlar üçün (qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisəsi) isə bu cür imkan olsa belə, lakin bununla bağlı yemək və s. xərclərin kim tərəfindən və necə ödənilməsi mexanizmləri işlənilib hazırlanmamışdır.

F. Övladlığa Götürmə (Maddə 21)

Azərbaycan Respublikasında həm ölkə daxilində, həm də ölkədən xaricə övladlığa verilmə qanunudur. Övladlığa götürmə haqqında məlumatlar gizli saxlanılır və ölkədən kənarə övladlığa verilmə halları haqqında dəqiq rəqəmləri təmin edən etibarlı mənbə yoxdur. Lakin ölkə daxilində övladlığa götürülmə üzrə məlumatları Statistika Komitəsindən əldə etmək olar. 2003-2004-cü illər ərzində 630 uşaq övladlığa götürülüb. Cəmi 14962 uşaq övladlığa götürülərək ailələrdə tərbiyə olunurlar, daha 9295 nəfər isə qəyyumluq əsasında ailələrdə yaşayır – bu 2003-cü ilin məlumatıdır. Qeyd edilməlidir ki, 1998-2003-cü illərdə valideyndən məhrum olmuş uşaqların sayı tədricən artmışdır və 2003-cü ildə belə uşaqların sayı 28055 nəfər olmuşdur ki, bu da 1998-ci ilə müqayisədə 8% çoxdur. Ölkə daxili övladlığa götürmə mürəkkəb prosedurla və şəffavlığın olmaması səbəbindən məhduddur. Eyni müddət ərzində uşaq evlərində kimsəsiz uşaqların sayı 2 dəfə artıb və uşaq evlərində 2003-cü ildə - 260 olduğu halda, bu rəqəm 1998-ci ildə 130 idi, internat məktəblərində 2003-cü ildə 2692 uşaq olduğu halda 1998-ci ildə bu rəqəm 1450-yə bərabər idi²⁵.

Azərbaycan ailələri sağlam uşaqları övladlığa götürməyə üstünlük verirlər, bu isə əlil və ya səhhatində müəyyən problemlər olan uşaqların övladlığa götürülmə şanslarını sifirə bərabərləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əlil və ya xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların övladlığa

²⁵ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı, 2004

götürülməsi zamanı dövlətin uşağı övladlığa götürən ailə üçün (əlilliyə görə uşağa verilən aylıq 25 ABŞ dollarından başqa) heç bir imtiyazlar və maliyyə vəsaiti verilmir. Övladlığa götürülmə zamanı heç də həmişə uşağın ən yaxşı maraqları nəzərə alınmır və heç də bütün təminatlara riayət olunmur. Hal-hazırda valideynsiz qalan kimsəsiz uşaqların sayı rəsmi mənbələrə görə 5600 nəfərdir, lakin əsl rəqəmlər məlum deyil. Ölkədən xaricə övladlığa verilmə son illər ərzində artıb. 1999-2002-ci illər ərzində 189 uşaq xaricə övladlığa verilmişdir, lakin həqiqi rəqəmlər məlum deyil və gizlədilir²⁶. Müxtəlif dövlət orqanları fərqli rəqəmlər elan edirlər. Xarici vətəndaşlar eyni qaydalara əsasən Azərbaycanın daxilində uşaqları övladlığa götürməyə icazə verilsin. Həmçinin, beş ABŞ ailəsi Azərbaycandan 5 uşağın övladlığa götürülməsi ilə əlaqədar sənədləşməni sona çatdırmışdır. Lakin xarici vətəndaşların Azərbaycanda övladlığa götürməsinə ciddi şərtlər tətbiq edilməlidir, məsələn, xaricilərə yalnız xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və ya səhhətində problem olan uşaqları övladlığa götürməyə icazə verilsin. Həmçinin, vaxt məhdudluğu da qoyulmalıdır ki, uşağın fikirləri də nəzərə alınсын və uşağın ölkə daxilində övladlığa götürülməsi təşviq edilməlidir.

2004-cü ildə xaricə övladlığa verilən uşaq sayının parlament komissiyasının və Səhiyyə Nazirliyinin hesabatlarından fərqli göstərilməsi böyük problem yaratdı. Bu, xüsusilə xaricə övladlığa verilmə prosesinin nəzarət və daimi müşahidədən çıxdığını göstərir. 2004-ci ildə övladlığa verilmə prosesində yol verdikləri qanunsuzluqlara görə 7 nəfər tutuldu, lakin namalum səbəblər üzündən onlar azad olundular. 2004 və 2005 illərdə beynəlxalq övladlığa verilmiş 2 azərbaycanlı uşağın ölümü yerli cəmiyyətin narahatlığını artırdı. Yuxarıda qeyd olunan hallar hökuməti bir müddətlik xaricə övladlığa vermə prosesini dayandıрмаğa məcbur etdi. Xaricə övladlığa verilmə məsələləri Xarici İşlər Nazirliyində araşdırılır.

Azərbaycanda övladlığa götürülmə haqqında informasiya əldə etmək mümkün deyil, övladlığa götürülmədə məxfilik haqda qanuna əsasən və bu prosesin iştirakçılarının mənavi cəhətdən zədə almaması üçün. Elə hallar olmuşdur ki, övladlığa götürüldükdən sonra ailə başqa şəhərə, hətta başqa ölkəyə köçmüş, uşağın adını və onun harada, haçan doğulduğu ilə əlaqədar bütün məlumatları dəyişmişdir. Qayıym qurumlar gələcək övladlığa götürən valideynlərdən yalnız sertifikatlar siyahısı və sənədlər tələb edirlər ki, bu da uşağın övladlığa

götürülməsi üçün təqdim olunmalıdır. Lakin həmişə bəllidir ki, indi hər hansı sertifikatı əldə etmək çox asan və ucuz başa gəlir.

Övlad götürən valideynlər və uşaqlarla işləyən işçilərin sərəhsini artıran təlim sistemi yoxdur. Övladlığa götürülmə və ya verilmə dövlət tərəfindən genişləndirilmir və ya cəmiyyət tərəfindən dəstəklənmir.

Övladlığa vermə sahəsində çalışan işçilər arasında əməkdaşlıq yoxdur. Bakı şəhərində təhsil şöbəsinə yalnız bir baş mütəxəssis həm övladlığa götürülmə ilə əlaqədar məsələlərə (daxili və xaricə), həm də uşaqların uşaq evlərinə yerləşdirməsinə məsuldur. Övladlığa götürülmüş uşaq haqqında məlumat qəyümlüq orqanları, məhkəməyə və vətəndaşların qeydiyyatı şöbələrinə göndərilir. Uşaq ailəyə verildəndən sonra heç kim, hətta qəyümlüq orqanları və yeniyetmələrin işləri və hüquqların müdafiəsi üzrə komissiyalar da uşağın başına daha sonra nə iş gəldiyi ilə maraqlanmır. Rəsmi dairələr bunu məxfilik ilə əlaqələndirirlər. Övladlığa götürən ailələr müşahidə olunmadığından ictimai orqanlar və vətəndaşlar övladlığa götürülən uşaqlarla pisd davranış halları haqda bəzən çox gec - zorakılığın qarşısının alınması artıq gec olduqda - xəbər tuturlar.

Uşaq övladlığa götürülən Azərbaycanda yaşayan valideynlər qəyümlüq orqanlarına uşağın həyatı və yaxud inkişafı barədə məlumat vermirlər və eyni zamanda dövlət orqanları buna laqeyd yanaşırlar. Uşaqla nə baş verdiyini yoxlamaq imkanı yoxdur ki, zorakılıq, yaxud istismar hallarında müvafiq tədbirlər görülsün. 6 yaşdan aşağı olan uşaqlar öz hüquqlarını tam yerinə yetirə bilmirlər. 7 yaşdan böyük uşaqlar isə baş verənlər haqqında ən azı kimsə ilə danışmaq imkanı var (məsələn qonşulara, yaxud məktəbdə). Nikah və Ailə Məcəlləsi övladlığa götürülmüş uşağın birinci və sonrakı adlarını dəyişməyə imkan verir və əksər hallarda övladlığa götürən valideynlər uşaqların adını dəyişirlər.

Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə Beynəlxalq Övladlığa Götürməyə dair Haaqa Konvensiyasına qoşulmuşdur. Beləliklə, hesabat dövründə Komitənin 42-ci maddəsindəki tövsiyə yerinə yetirilmişdir. Son illərdə uşaqların xarici vətəndaşlara verilməsi nəci bəşdir. Amma, uşağın sonrakı taleyi bizi narahat etməlidir. Çünki sonradan həmin uşaqdan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsi istisna deyildir. Məlumdur ki, hazırda transplantasiya (orqanların köçürülməsi) üçün uşaq orqanlarına kifayət qədər ehtiyac var. Beynəlxalq praktikada uşağı övladlığa götürmək adı altında sonradan onun orqanlarından tranplantant kimi istifadə edilməsi halları mövcuddur.

²⁶ Helsinki Vətəndaş Assambleyası, Tibbi Komissiya, 2004

Bakı şəhəri Sabunçu Xəstəxanasının bir həkiminə 150 nəfər körpə uşağın "övladlığa verilmə" adı altında xarici vətəndaşlara satılması üstündə cinayət işi açılmışdır. (AQB-nin internetdə yerləşdirilən məlumatından 08.06.2004)

Əlavə olaraq Nikah və Ailə Məcəlləsi uşağın doğum tarixini və yerini də dəyişmək imkanını da təmin edir. Uşaqların müəssisələrdə yerləşməsi zamanı valideynlərin öz uşaqlarını övladlığa verilmə barədə razılıq sənədlərini imzalamasını təqdir edən təcrübə də mövcuddur. Bunun tələb olunmasına baxmayaraq, belə təcrübədən istifadə Uşaq Hüquqları Konvensiyasının tələbləri ilə uyğun deyil.

Övladlığa götürmə ilə bağlı digər problemlərlə yanaşı, övladlığa götürmənin qanuni cəhətdən həmişəlik olmasının təmini lazımdır. Övladlığa götürmənin ləğv edilməsi, yaxud geriye alınması üzrə mövcud praktika daimilik prinsipini sarsıdır. Yalnız valideynsiz uşaqların övladlığa verilməsi yolunda ciddi səylər göstərilir, bu keyli sadə övladlığa götürmənin ləğvinə gətirib çıxarmır. Narahatçılıq doğuran odur ki, övladlığa götürmə əlillik, yaxud xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın xəstəliyindən başqa digər səbəblərdən ləğv edilmir.

G. Qəyyumluğun Vaxtaşırı Yoxlanması (Maddə 25)

Milli qanunvericilik uşağın qəyyumluğunun müntəzəm olaraq yoxlanılması ilə bağlı müddəaları açıq şəkildə və konkret mexanizm üzərində qurulmasını əks etdirmir. Səlahiyyətli tərəfindən qayğı göstərilməsi, müdafiəsi və rəftar məqsədilə qəyyumluğa verilmiş uşağın mütamadi olaraq vəziyyəti öyrənilir. Azərbaycanda Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyaların Nizamnaməsində uşaqların yaşayış şəraitinin monitorinq müddəaları olmasına baxmayaraq, bu müddəalar həyata keçirilmir. Belə ki, hər rayonda bir komissiyalar bir ödənişli katib və bir ödənişli psixoloqdan ibarətdir ki, onların da bütün üzrlərinə düşən işləri görmək imkanları yoxdur və bu vəzifələr üzrə yetərinə təlimlərdə iştirak etməyiblər. Komissiyaların işlərinin araşdırılması və müəssisələrdə və ailədə olan uşaqlarla müşahidələr də təsdiq edir ki, heç bir uşaq bu komissiyalara müraciət etmir. Bunun səbəbi odur ki, uşaqlar komissiyanın mövcudluğundan və onların hansı vəzifələri həyata keçirilməsindən bixəbərdirlər.²⁷ Uşağın

²⁷ Vətəndaş Cəmiyyətində Debat İctimai Birliyi ilə Azərbaycan Müəllim-Valideyn Asosiasiyasının Uşaq Hüquqları Üzrə Azərbaycan QHT Alyansının sub-grant layihəsi üzrə Azərbaycanda təhsil hüquqları üzrə araşdırması, may 2005

qəyyumluğunun yoxlanması üçün komissiyaların fəaliyyətinə arxalanan mövcud mexanizm işləmir. Uşağın dövlət müəssisələrində qəyyumluğa verilməsi çox zaman uşaq müəyyən yaş həddinə çatdıqda başa çatmış olur.

H. Sui-istifadə və laqeyd rəftar hallarından müdafiə (Maddə 19), O cümlədən fiziki, psixoloji və sosial reinteqrasiya. (Maddə 39).

Qanunvericiliyə görə dövlət valideynlər, yaxud uşaqların müdafiəsi üçün məsul olan digər şəxslər vasitəsilə, eləcə də, önləyici və bərpaedici proqramların icrası vasitəsilə uşaqlara qarşı hər cür pis rəftardan onları qorumağa məsuldur. «Uşaq Hüquqları haqqında» Qanunda, «Təhsil haqqında» Qanunda və «Səhiyyə haqqında» Qanunda bununla bağlı müddəalar var. Cinayət Məcəlləsi, İnzibati Xətalar Məcəlləsi, Nikah və Ailə Məcəlləsi və bir sıra digərləri uşaqlara qarşı cinayət və idarəetmə sanksiyaları nəzərdə tutan xüsusi normalara malikdir. Ancaq onların əksəriyyəti ümumi normalar kateqoriyasına aid edilir ki, bu da həm yaşlılara, həm yeniyetmələrə qarşı tətbiq edilir.

Uşaqların zorakılıqdan qorunması haqqında heç bir məxsusi qanun yoxdur və belə bir qanunun qəbul olunmasına ehtiyac var. Ailədə təhqir və etinasızlıq Azərbaycanda ciddi problem olaraq qalır. Uşağın evdə döyülməsinə adi hal kimi yanaşılır və intizam tədbirləri kimi qəbul edilir. Hökumət bu problemə ünvanlanmış informasiya kampaniyası, yaxud təhsil fəaliyyətini təşkil edə bilmir. Hökumət strukturları (prokurorluqlar və prokurorlar, yeniyetmələrin işləri və hüquqların müdafiəsi üzrə komissiyalar, yeniyetmələrin işi üzrə polis müfəttişləri) uşaq problemləri ilə yalnız «fövqəladə» hallarla məşğuldurlar və önləyici fəaliyyətləri həyata keçirmirlər.

Hazırda böyük sayda ailələr öz yaşayış standartlarının ciddi aşağı düşməsi ilə üzəbüz qalıblar ki, bu da onların təcrid olunmasının və sabitliyi pozmasının və nəticə olaraq, zorakılığın, o cümlədən, azyaşlılara qarşı zorakılığın mənbəyidir. Bu mənada uşaqlara və gənclərə qarşı təhqirlərin müxtəlif yollarını müəyyənləşdirmək olar: vaxtaşırı döymə, ciddi fiziki cəzalandırma, cinsi cəzalandırma və sui-istifadə, emosional təhqir və alçaldılma, zorla fahişəliyə məcbur etmə, təhsil etinasızlıqları və s.

Vətəndaş Cəmiyyətində Debat İB və «Buta» Uşaq Fondu tərəfindən «Yeniyetmələrin işləri və hüquqların müdafiəsi üzrə komissiyaların fəaliyyəti»nə dair aparılmış tədqiqatın hesabatı, dekabr 2004

Bu hallara səbəb olan amillər aşağıdakılardır: ciddi yoxsulluq, işsizlik normasının həddən ziyadə olması, boşanma hallarının yüksək olması, sərxoşluq, ailə zorakılığ, valideynin iş arxasında ailəsindən ayrılaraq ölkə xaricində olması və s. Azərbaycanda uşaqların müdafiəsi üzrə milli strategiyanın bir hissəsi ola biləcək təhqir və etinasızlığın qurbanı olan uşaqlara həsr edilmiş ictimai xidmət şəbəkəsi yoxdur. Nəticədə biz aşağıdakılarla qarşılaşırıq:

- uşağın alçaldılması və uşağa qarşı zorakılıqla bağlı qeyri təkmil qanunvericilik;
- cismani (fiziki xəsarət) cəzalandırmanı ləğv edən qanunvericiliyin yoxluğu və cismani cəzalandırmadan istifadəyə qarşı lazımı cəzalandırma tədbirlərinin aparılmaması;
- təxirə salınmaz müdaxilə üçün məhkəmə prosedurunun yoxluğu;
- alqatma anlayışının aydın təyin edilməsi;
- alçaldılmış uşaqlara qarşı integrativ, hərtərəfli nizam-intizamı nəzərdə tutan xidmət təminatının yoxluğu;
- cəlb edilmiş strukturlar arasında əməkdaşlığın olmaması.

Azərbaycan Respublikasında uşağın alçaldılması və etinasızlıq halları ilə bağlı məlumatların rəsmi statistikasına aparılmır. Azərbaycanda uşağın alçaldılmasının müəyyənəndirilməsi Uşaq Hüquqları üzrə QHT Alyansı tərəfindən 2004-2005 aparılmış araşdırmaların nəticəsidir. Araşdırmalar göstərmiş ki, alçaldılmalar müxtəlif amillərdən asılı olur. 3000 uşaq arasında aparılmış sorğunun nəticəsində uşaqların 2000-i (67%) göstərmiş ki, ona qarşı alçaldılmanın ən azı bir formasından istifadə olunub.

Konvensiyanın 19-cu maddəsi həyata keçirilməyib və uşaqlara qarşı zorakılığın ailədə və müəssisələrdə qarşısının alınması üçün xüsusi təlimlər keçirilmir, nə alçaldılma və etinasızlığın istənilən formasının qurbanı olan uşaqlar üçün psixoloji və sosial yardım proqramları var, nə də ictimai məlumatlandırma və məlumatın yayılma proqramı.

Bununla belə, inanırıq ki, ölkə miqyasında elə bir proqram həyata keçiriləcək ki, uşaqlara psixoloji və sosial yardım göstərərək, hətta ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən (uşaqlar, valideynlər, qonşular, qohumlar və s.) uşaqların alçaldılması barədə şübhələri operativ mexanizmlər vasitəsilə qeyd edə bilsin. Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, bizə Azərbaycanda uşağın alçaldılmasının qarşısının alınması üçün fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulamaq lazımdır.

Ekspertlər inanırlar ki, bəhranlı vəziyyətdə yaşayan ailələrdən olan uşaqlar çox güman ki, ailə zorakılığının qurbanıdır. Bu uşaqlar tez-tez döyülür, təhqir edilir, alçaldılır və hətta işgəncəyə məruz qoyulurlar. Bu

isə tez-tez uşaqların səhhətinə ciddi ziyan vurur. Həkimlər deyir ki, zədə diaqnozu qoyulan uşaqların sayının artması ailə zorakılığın nəticəsidir. Bu uşaqların çoxu xronik ağrı və depressiya keçirir və psixiatrik müalicəyə ehtiyacları var. Uşaqların ölüm halları da mövcuddur. Çox nadir hallarda uşaqlar tibbi yardım üçün müraciət edir, yaxud qəbul məntəqələrinə gedirlər. Alçaldılmış uşaqların oksriyiyə evdən qəbul zirzəmilərdə, dəmiryol stansiyalarında və kanalizasiya sistemi vasitələrində yaşayırlar. Bu uşaqlar çox güman ki, daha çox narkotik və alkaqol qəbul etməyə başlayır, cinsi və əməyin istismarı nəticəsində insan alverinin (traffikinq) qurbanları olurlar.

Sorğular göstərir ki, daha çox aşağıdakı uşaq qrupları zorakılığın qurbanları olur: bəhranlı vəziyyətdə olan ailələrin uşaqları – 59,5%, valideynlərin ali təhsilli, gəlirlərin isə aşağı olduğu ailələrdən olan uşaqlar 20,7%, tək valideynli uşaqlar – 13,8%, çoxuşaqlı ailələrdən olan uşaqlar – 6%. Bir qayda olaraq uşaqlar fiziki cəhətdən zəif – 30%, valideyn qayğısından məhrum – 47,5% və əqli cəhətdən geri qalmış uşaqlar olurlar. Ekspertlərə görə 18%-ə qədər olan bütün uşaqların zorakılıq qurbanı olma riski eynidir.

Müəllimlərin və qonşuların uşağın xəyirə şikayət yazmaq hüququ var, ancaq adamlar daha çox özgələrin işinə müdaxilə etməməyə üstünlük verir, səbəb isə tacavüzkar münasibətdən qorxudur. Bundan başqa, uşaq öz problemlərinin həllindən də kənarlaşmış olur, evdə, məktəbdə, küçədə, uşaqlar tez-tez öz düşüncələrinə uyğun yollar axtarırlar.

Müəssisələrdəki uşaqlar əmindirlər ki, onlar tamamilə müəssisə rəhbərliyinin iradəsindən asılıdır. Belə bir hal geniş yayılıb ki, uşaq evlərində yerləşdirilmiş kimsəsiz uşaqlara sonralar «əqli cəhətdən geri qalmış» diaqnozu qoyulur. Bu gəriqləmə halların əsasən, qeyri-adekvat və qeyri-kafi pedaqoji qayğının nəticəsidir.

Mövcud şikayət prosedurları (yəni, Yeniyyətələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Kommissiyalara müraciət) səmərəli deyil. Uşaqlar bu komissiyalara müraciət etmirlər.²⁸ Kommissiyaların cəmi ikicə ödənişli ştatda olan işçisi var ki, (kommissiyanın katibi və psixoloq) onlar da adətən yarım gün işləyirlər. Kommissiyanın sədri adətən, yerli icra orqanının başçısının müavini olur ki, onun da kommissiyanın işinə ayırdığı vaxt çox məhdud olur. Hətta uşaq komissiyaya müraciət etmək istəsə belə, o, müraciət ediləcək şəxsin iş saatını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir. Kommissiyalar hüquq mühafizə orqanları ilə yaxın əmək-

²⁸ Bax Vətəndaş Cəmiyyətində Debət «Azyaşlıların İşləri və Uşaq Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Kommissiyalar Barədə Hesabat» 2004 Azərbaycan uşaq müdafiə sisteminin vəziyyətinə dair hesabat, UNICEF 2005

daşlıq edir ki, onlar da uşağa münasibətdə daha çox qanun pozucusu kimi yanaşır, nəinki kömək axtaran uşaq kimi. Yaşı 14-ə çatmış uşaq məhkəməyə müraciət edə bilər. Ancaq belə bir halın baş verdiyi məlum deyil. Bu, daha çox məhkəmə prosedurunun və mexanizimlərinin mü-rəkkəbliyi ilə izah oluna bilər ki, uşağın ora çıxışı elə də asan olmur. Komissiyaların QHT-lərlə işləməsi qanunda göstərilməyib və belə bir əməkdaşlıq təcrübəsi də mövcud deyil.

Müəssisələrdəki vəziyyət daha da mürəkkəbdir. Uşaq evlərində qə-buledilməz intizam metodları və cəzalandırılmadan istifadə olunur. Azyaşlıların işi üzrə komissiyalar bu müəssisələrə çox nadir hallarda və qısa müddətli səfər edirlər ki, bu da daha çox formal xarakter daşıyır. Uşaqlar alçaldılma halları barədə danışmağa qorxurlar. Hətta uşaqlar bilmirlər ki, onlar döyülməli deyillər və cəzalandırılma olmalıdır. Müə-sisələrdəki vəziyyət az-az hallarda dəyişər, onlar düşünürlər ki, cəza-landırma bir qaydadır, bu barədə şikayət etməyin yeri yoxdur. Səla-hiyyət anlayışı aydınlaşdırılmasa və aşkar şikayət prosedurları olmasa, alçaldılma halları da artacaq.

Küçə uşaqları və işləyən uşaqları alçaldılmaya çox davamsızdırlar. Müdafiəsiz şəraitdə yaşayır və işləyirlər. UNICEF, UAFA və Uşaq Hüquqları üzrə QHT Alyansının araşdırmaları göstərir ki, müsahibə götürülən, işləyən uşaqların 55,20% alçaldılır, döyülür və qeyri-insani rəftara məruz qalır. Polis uşaqları döyür, əllərindəki pulu və məhsulları alır, hətta bəzən uşaqlar zorlanır. Hökumətin zorakılıq, cinsi alçaldılma və cinayətin qurbanı olan uşaqlar üçün reabilitasiya proqramı yoxdur, hətta Azərbaycanada uşaqların lazımı yardım və müalicə ala biləcəyi xüsusi dövlət və ya QHT bazasında yaradılmış qurban-uşaqlar üçün Reabilitasiya Mərkəzi də yoxdur.

Təvsiyələr:

-Əminlik ki, uşaq hüquqlarının pozulması hallarının aradan qaldırılması, o cümlədən alçaldılma və zorakılıq hallarının qarşısının alınması Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsmanın yaradılması vasitəsilə və bu təsisat tərəfindən dəstəklənməlidir.

-Övladlığa götürülmüş uşağın öz bioloji valideynlərinin kim olduğunu bilməsini təmin verən qanunvericiliyə lazımı düzəlişlər edilməlidir.

-Öz məsuliyyətlərini tam yerinə yetirə bilməyən valideynlərə qarşı dövlət siyasətində yenidən baxılması. Belə ailələrə qarşı mövcud cəzalandırıcı yanaşmanı, imkansız ailələrə yardım göstərilməsi ilə əvəzlənməsi.

-Öz öhdəliklərini tam yerinə yetirə bilməyən valideynlərin hər bir dövlət orqanı ilə bağlı işlərini ədalətli məhkəmə tərəfindən yoxlanılmasına yardımı təmin edilməsi.

-Bütün qeyri-bioloji övladlığa götürmə və müəssisələrdəki uşaqların qəyyunluq məsələləri üçün məhkəmə təsdiqi prosesinin yaradılması.

-Övladlığa götürmənin daimiliyi və övladlığa götürməni yalnız ayrı-ayrı hallar istisna olmaqla ləğv edən prosedurların nəzərdən keçirilməsinin təmin edilməsi.

-Bioloji valideynlərin və onların uşaqların birgə qalmasını mümkün edən psixoloji yardım xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi.

-Valideynlərin alkoqol/toksik maddələrdən istifadə etmələrinin uşaqlarının onlardan ayrılması üçün qəti səbəb kimi nəzərə alınmasının qarşı-sının alınmasının təmin edilməsi.

-Uşağın ailədən ayrılması ilə bağlı bütün halların azyaşlıların işi və uşaqların hüquqları ilə bağlı komissiyalar tərəfindən deyil, ixtisaslaşmış yuvenal məhkəmə və yuvenal hakimlər tərəfindən nəzərə alınmasının təmin edilməsi.

-Bütün müəssisələrdə, o cümlədən, uşaq evlərində, psixiatrik xəstəxana-larda, xüsusi məktəblərdə və yuvenal həbsxanalarda effektiv şikayət pro-se-durunun təmin edilməsi.

-Müəssisələrdəki uşağın öz ailələri ilə əlaqədə olmalarının təqdir edilməsi.

-Geniş dövlət idarəetmə müəssisələrini əvəz edə biləcək yeni ailə tipli evlərin qurulması təcrübəsinin dəstəklənməsi.

-Ailələrdə tərbiyə üzrə əsasnaməsinin qəbul edilməsi və onun təcrübədə yaranmasının dəstəklənməsi.

-Müəssisələrdəki yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, xüsusilə, ictimai qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün daha çox imkanlar təklif edilməsi va-sitəsilə yaşayış şəraitinin dəyişdirilərək ailə mühitinə oxşadılması, gündəlik cədvəlin dəyişdirilməsi, müəssisələrin müxtəlif sahələrinin fərdləşdirilməsi, müəssisələrin istilik və elektrikli təmin edilməsi.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi tərəfindən Azərbaycan nümayəndə heyətinə ünvanlaması xahiş edilən suallar:

- Hesabat dövrü ərzində respublikada məhkəmələr və Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalara müraciət etmiş uşaqlar qeydə alınıbmı? Əgər alınıbsa, bu uşaqların şikayətlərinin məzhi və araşdırmaların və ya bu işlərinin nəticələri nə olmuşdur?

- Uşaqlar tərəfindən məhkəmələr, Konstitusiyaya məhkəməsi də daxil olmaqla, hər hansı bir şikayətlərin qəbul edilməsi halları olubmu? Əgər olubsa, bu şikayətlərin məzhi və baxılmasının nəticələri nə olub?

- Məhkəmələr, Konstitusiyaya Məhkəməsi də daxil olmaqla, tərəfindən işlərin baxılması zamanı və qərarların qəbul edilməsində Uşaq Hüquqları Konvensiyası və/və ya Azərbaycanın tərəf olduğu digər beynəlxalq konvensiyaların istifadəsi halları varmı? Əgər varsa, misallar gətirilə bilərmi?

F. Uşağın Yerinin Qanunsuz Dəyişdirilməsi və Qaytarılması

MDB ölkələrindən hər hansı birinin ərazisindən Azərbaycana gəlmiş və ya zorla gətirilmiş valideynsiz və ya hüquqi təmsilçisiz uşaqlar (miqrantlar) paytaxt Bakıda və Gəncə şəhərində xüsusi qəbuletmə məntəqələrində yerləşdirilir və himayə edilməlidir (Azərbaycanda belə yerlər Tənzit Mərkəzləri, yaxud Uşaq Qəbuletmə Mərkəzləri adlanır). Onlar Daxili İşlər Nazirliyinə tabedir və onların adları belə məntəqələrin məqsədlərinə uyğun olaraq «müvəqqəti təcridxana» adlanır. Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalar və polis müfəttişləri ilə müsahibələr nəticəsində aşkarlandı ki, müxtəlif MDB və digər ölkələrdən olan uşaqlar əgər tapılıbsa, yaxud polis tərəfindən mərkəzə gətirilibsə, müvəqqəti olaraq bu mərkəzlərdə saxlanılır. Bu uşaqlar onların sənədlərinin etibarlılığından asılı olaraq burada müxtəlif zaman müddətinə saxlanılır. Ayrı-ayrı ölkələrdən imtiş uşaq barədə tələblər, yaxud digər uyğun məlumatlar toplanır ki, bu mərkəzlərin işçiləri imtiş uşağın yaşayış yerini və valideynlərini müəyyən etsin və onların evlərinə qayıtmalarına yardım göstərsin. Valideynlərini və yaşayış yerlərini müəyyən etmək mümkün olmayan hallarda uşaqlar internat məktəblərinə göndərilirlər.

VI. SAĞLAMLIQ VƏ RİFAH

(Maddə 6, 18-ci maddənin 3-cü abzası, maddə 23, 24, 26, 27-ci maddənin 1-3-cü abzasları)

Azərbaycanda səhiyyə xidmətləri çox aşağı səviyyədə olmaqla yanaşı, bu xidmətlər əhalinin zəif təbəqələri, imkansızlar, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün olmaqta deyildir. Bu sektora dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitinin və xarici donor təşkilatlar tərəfindən təmənnsiz verilən qrantların və aşağı faizli kreditlərin ildən ilə artmasına baxmayaraq əhalinin səhiyyə xidmətlərinə çıxışının məhdudlaşması və bu xidmətlərin keyfiyyətinin kəskin aşağı düşməsi müşahidə edilir. Dövlət idarəçiliyində olan poliklinikalarda və digər tibb mərkəzlərində pullu xidmətlərə keçid bir neçə il əvvəl əhalinin səhiyyə xidmətlərinə çıxışını kəskin azaldıb. Bu, ona görə belə olub ki, 42%-i yoxsulluq həddindən aşağıda yaşayan əhalinin zəruri tibbi yardım almaq imkanları yoxdur. Baxmayaraq ki, bu yaxınlarda səhiyyə naziri pullu tibbi xidmətlərini ləğv edildiyini elan etdi, bununla belə, tam dağılma vəziyyətində olan səhiyyə sistemində bu formanın aradan qaldırılması mümkünsüzdür. Korrupsiyanın baş alıb getdiyi səhiyyə sistemində həkim və tibb bacılarının aylıq məvacibləri vergi və sosial ödəmələri çıxmaqla 30 ABŞ dollarından 100 ABŞ dollarına qədər dəyişir.

Ana və uşağın qorunmasının qanun tərəfindən bəyan edilmiş Azərbaycan Respublikasında bu iş dövlət orqanlarının bir nömrəli fəaliyyəti olmalıdır. Hələ də ana və uşaqlar səhiyyə xidmətlərinə ehtiyac tapıb tapmırlar ki, ondan yararlanınsınlar. Uzaq rayon və kəndlərdə ana və uşağa göstərilən səhiyyə xidmətləri acınacaqlı dərəcədə aşağıdır. Daha çox analar öz uşaqlarını evdə dünyaya gətirirlər, çünki paytaxt Bakı xəstəxanalarında uşağın dünyaya gətirilməsi qiyməti (rüşvət) 250 ABŞ dollarından 400 ABŞ dollarına qədər dəyişir. Rayonlarda işə bu qiymət təqribən 100-150 ABŞ dollarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, statistika komitəsi tərəfindən səhiyyə sistemində vəziyyəti əks etdirən rəqəmlər 17-18 yaşlı uşaqlar haqqında olan məlumatları əks etdirmir, belə ki, Dövlət Statistika Komitəsi bu yaş kateqoriyasını aid olan uşaqlar qrupunu 18-24 yaş kateqoriyasına aid məlumatlar bölməsinə şamil edir. Eyni halda təkəş səhiyyə sahəsində deyil, həm də azyaşlıların qanunla mühakiməsi sistemində rast gəlinir, çünki 17-18 yaşlılar üzrə tərtib olunmuş hesablamalar çox güman ki, 18-24 yaşlı insanlar üçün hazırlanmış bölmədə göstərilir. Bu da ki, Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında Qanunu və Cinayət Məcəlləsi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Beləliklə, 17-18 yaşlılar haqqında məlumatlar statistikada öz əksini tapmır.²⁹

A. Əlil uşaqlar (maddə 23)

Son vaxtlar əlil uşaqların sayında nəzərə çarpacaq artım müşahidə olunur, 1998-ci ildə 18876 olduğu halda 2004-cü ildə bu rəqəm 43000 nəfərə çatıb və bu tendensiya artan istiqamətdə davam etməkdədir. 2003-cü ildə hər 1000 nəfər uşağdan 18,1 əlil kimi qeydə alınmışdı, 1998-ci ildə isə bu rəqəm 7,1 idi.³⁰

Yeni aşkarlanan əlillik hallarının sayı 16 yaşdan aşağı uşaqlar arasında 1998-ci ildə müşahidə edilən 3,100-dən 2003-cü ildə-9500-ə qədər artmışdır. Hər 10.000 uşağdan 2003-cü ildə 39,6% əlil kimi qeydə alınıb ki, 1998-ci ildə bu, yalnız 11,5% idi.

Daimi yaşayış müəssisələrin əlil uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş növləri bunlardır: eşitmə-görmə və hərəkət etmədə qüsurlu uşaqlar üçün 10 xüsusi məktəb 2000-ə yaxın uşağa dövlət qayğısını həyata keçirir; əqli cəhətdən əlil olan uşaqlar üçün olan məktəblərin sayı 2003-cü ildə 9 idi (həlbuki 2001-ci ildə bu rəqəm 11 idi) ki, burada da 2290 uşaq tərbiyə edilir və 173 uşağın yaşadığı 4 körpələr evi.

Qeyd edək ki, daimi yaşayış müəssisələrindəki əlil uşaqların sayı son 5 ildə 1,4 dəfə və ya 38% artaraq 2003-cü ildə 5060 nəfər olmuşdur, 1998-ci ildə isə - 3650 uşaq qeydə alınmışdı.

Cədvəl 1. Əlil uşaqlar üçün olan məktəblər və bu məktəblərdə tərbiyə edilən uşaqların sayı, 2004-cü il³¹

	1997-1998	1998-1999	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003
Sağlamlığında problemlər olan uşaqlar üçün məktəblərin sayı	20	21	21	20	20	20
Bu müəssisələrə yerləşdirilən uşaqların sayı	3650	3968	4213	4589	4789	5060

²⁹ Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi, 2000-2005

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2000

³⁰ Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi, 1998-2004

³¹ Azərbaycan dövlətinin BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinə ikinci və üçüncü birləşdirilmiş hesabatı, 2004

Qeyd olunmalıdır ki, 1998-ci ildən 2004-cü ilədək sağlamlığı məhdud uşaqların sayının 10% artmasına baxmayaraq, belə uşaqlar üçün məktəblərin sayı 20-dən 19-ə düşmüşdür. Sağlamlığı məhdud uşaqların sayının çoxalması görmə qabiliyyəti zəif, kar, lal-kar, və eşitmə qabiliyyəti zəif olan uşaqların sayının artması nəticəsində olmuşdur. Son 5 ildə onların sayı 10% artmışdır.

Azərbaycan qanunlarına görə, yaş 16-dan aşağı olan əlil uşaqların sosial-qayğı və himayəyə ehtiyacı var (16 yaşdan sonra uşaqlar əlillik kateqoriyasına görə ayrıca qruplara təyin edirlər). Sosial qayğı və mühafizənin miqyası uşağın yaş qrupundan asılı olaraq dəyişir. 16 yaşdan aşağı uşağın hüquqları 16-18 yaşlı uşaqların hüquqlarından fərqlənir ki, bu da Uşaq Hüquqları Konvensiyası Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında Qanuna ziddiyyət təşkil edir.

Aşağıdakı faktorlar uşaqların əsas əlillik səbəbləridir: bioloji-xroniki, anadangəlmə və valideynlərin genetik xəstəlikləri, doğuşdan əvvəlki patoloji dəyişikliklər, tibbi səhvlər – xəstəliyin gec aşkar olunması, əlillik simptomlarının gec müəyyənləşdirilməsi və müalicəyə başlanmanın uzun zaman aparması, sosial və ətraf mühit faktorları, ailələrin ağır şəraiti.

Mövcud pul kompensasiyası isə müvafiq deyil (əlillik kateqoriyasından asılı olaraq 20-25 ABŞ dolları həcmində). Xüsusilə nəzərə alsaq ki, bir adamın bir otaqlı mənzilində bir aylıq komunal xərcləri 10-15 ABŞ dollarına bərabərdir.

Dövlət əlil uşaqlara sağlamlıq hüququ üçün zəmanət verir. Əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqların ixtisaslaşmış uşaq müəssisələrindən təqdim olunan pulsuz sosial və tibbi yardımdan istifadə hüququ vardır. Əlil uşaqlar protez aletlərlə təmin olunmaldır. Lakin burada əlil uşaqların sağlamlıqlarına dair vəziyyət və onların tibbi müalicəsi üzrə iki çox mühüm, narahatçılıq doğuran və cəmiyyətin diqqətinə çatdırılması vacib olan məsələni qeyd etmək lazımdır:

1. Əlil uşaqlı ailələrin əksəriyyəti qeyd edir ki, səhiyyə qurumları əlil uşaqların tibbi müalicəsi ilə əlaqədar xahişlərə məhəl qoymur. Xüsusi dövlət məktəblərində olan əlil uşaqların valideynləri bildirirlər ki, onlar buradakı xidmət və qayğının keyfiyyətindən tamamilə narazıdılar³². İxtisaslaşmış məktəblərdə uşağın sağlamlıq statusunu müəyyən edən xüsusi avadanlıq yoxdur, məsələ uşağın görmə və eşitmə səviyyəsi araşdırılmır və müayinə nəticəsindən asılı olaraq cihazların dəyişilməsi

³² Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansının sub-grant layihəsi əsasında Əlillət Təşkilatları Federasiyası və Azərbaycan Gözdən Əhillər Cəmiyyətinin Azərbaycanadakı əlil uşaqların vəziyyəti üzrə araşdırması

və ya müayinə diaqnozundan asılı olaraq təyin olunması həyata keçirilmir.³³

2. Əsasən şəhərlərdə və bəzi əyalətlərdə yaşayan ailələr uşaqların əlillik üzrə qeydə alınmasına etiraz edirlər və bunu uşaqlarına «əlib» adını qoymaq istəmədikləri ilə izah edirlər. Lakin bunun əksinə olaraq, kənd ərazilərində valideynlər əlil olmadığı halda uşaqlarını qüsurlu uşaq kimi qeydiyyatı adlandırır ki, ailəni saxlamaq üçün dövlətdən bəzi yardımlar əldə etsin. Bu da həmçinin QHT Alyansı və Əlil Təşkilatları Federasiyası tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində aşkarlanıb.

B. Səhiyyə və Səhiyyə Qayğı Xidmətləri (maddə 24)

Bir çox digər sahələr kimi, Azərbaycan Respublikasında ana və uşağa qayğının təmin olunması qanun tərəfindən prioritet olaraq bəyan edilmişdir. Halbuki realıqda uşaqlar və analar, xüsusilə yoxsul, qaçqın və məcburi köçkün ailələri səhiyyə qayğı xidmətindən istifadədən məhrumdurlar. Qaçqın və məcburi köçkün şəhərciklərinin əksəriyyətində yalnız bir tibb bacısından ibarət işçi personalı olan kiçik ilk tibbi yardım məntəqələri vardır, məntəqələrin çoxunda həkim yoxdur. 2002-2003-cü illər ərzində Biləsuvar rayonunda salınan məcburi köçkün şəhərciklərində fəaliyyət göstərən QHT-lər buradan müxtəlif xəstəlikli uşaqları daha effektiv tibbi müalicə üçün paytaxt Bakıya və yaxınlıqdakı rayonlara aparırdılar.

Məktəb şagirdlərinin bəzisi mərkəzi əsəb sistemi xəstəlikləri və əsəb pozğunluğundan əziyyət çəkir və bu kateqoriyadan olan xəstəliklər ümumi uşaq xəstəliklərinə dair siyahıda 2-ci yerdədir. Məktəblilərdən nəzərə cərpacaq sayda siqaret çəkən və spirtli içki və narkotik maddələri istifadə edənləri vardır. Azərbaycanın 15 rayonundan olan məktəblilər arasında aparılan sorğu göstərdi ki, uşaqların özləri uşaqlar arasında siqaret çəkmə vərdişinin artmasından çox narahatdırlar. Əgər məktəbdə nəyisə dəyişmək üçün onlara fürsət verilse, «nəyisə dəyişmək istərdilər» sualına, uşaqların 90%-i belə cavab vermişdir: «siqaret çəkməni ləğv etmək».³⁴ Digər narahatlıq doğuran məsələ isə cinsi yolla keçən xəstəliklərin həddindən artıq yüksək dərəcədə olmasıdır.

Lazımı gigiyena qaydalarına riayət olunmaması, həmçinin yoxsulluq və səhiyyə xidmətlərindən istifadənin çətinliyi uşaqlar arasında dizenteriya və hepatit xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olur. Hər il məktəblərdə

³³ Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatının Kor və Zəif Görən Uşaqlar üçün Məktəbdə Brayl Çap Mərkəzinin yaradılması üzrə hesabatı, 2004

³⁴ Səlahiyyətli Təhsil proqramı və Azərbaycan VMA tərəfindən aparılmış tədqiqat, 2005

işləyən tibb işçilərinin sayı qanunsuz surətdə azaldılır və məktəblərin tibbi palata – məntəqələri lazım olan avadanlıq və tibbi preparatla təchiz olunmur.

Yeniyyətələr onların reproduktiv sağlamlıqlarına zərər verə biləcək bir sıra psixoloji problemlər və müxtəlif risklərlə üzləşirlər. Gənclərə tibbi-psixoloji və sosial yardım göstərən hərtərəfli xidmət mərkəzlərinin olmadığı bir şəraitdə, Uşaq Səhiyyə Mərkəzlərinin və ya Uşaq üçün Dostluq Klinikalarının yaranması çox vacibdir. Bu mərkəzlər uşaqlara çox sahəli tibbi və psixoloji yardım göstərən kompleksin bir formasıdır. Təbii ki, uşaqların ana südü ilə qidalanması üstün cəhətdir. Lakin ana südü ilə qidalanma Azərbaycanda 2000-ci ildən başlayaraq azalmaqdadır. Eyni zamanda süd vəzinin müxtəlif xəstəliklərinin sayı artmaqdadır.

Cədvəl 2. Süd vəzinin xəstəlikləri, 2004-cü il³⁵

	2000	2001	2002	2003
Cəmi:	665	791	814	844
100.000 nəfərə	16,4	19,4	19,8	20,4

Ana südü ilə qidalanma göstəriciləri:

	1995	2003
2 aylıq körpələr, %	59,5	28,7
6 aylıq körpələr, %	41,8	28,7
1 yaşnadək olan uşaqlar, %	45	28,9

Aparılmış sorğular nəticəsində müəyyən edilmişdir ki³⁶, uşaqların 50% süni qidalanmaya məcburdur. Bu qidalarn qiyməti 10.000-11.000 manat (2-2,5 ABŞ dolları) (Malış və ya Nestle) və ya 20.500-30.000 manat (4-6 ABŞ dolları) (XİP, NAN) həcmindədir. Bu qatışıqların kütləsi 250-400 qram olduğundan, qeyd edilmiş məhsulların qutusu bir uşağa 3-4 günə çatır. Uşaqlara bir ay ərzində süni qidalanma üçün 120.000 (25 ABŞ dolları) manat tələb olunduğunu nəzərə alsaq, onda hər ay uşağa verilən 9.000 manat (2 ABŞ dolları) «uşaq pullarının» yetərli olmadığını görərik. Kasıb və qaçqın və məcburi köçkün ailələrdən olan uşaqlar üçün bu cür süni qidalar əlçatmazdır.

³⁵ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik kitabı, 2000-2004

³⁶ Helsinki Vətəndaş Assambleyasının Azərbaycan Komitəsi və Reabilitasiyaya ehtiyacı olan şəxslərə «Dayaq» İB, 2005

Bu fonda 1960-cı ildən 1997-ci ilədək Bakıda fəaliyyət göstərən və körpələr üçün müxtəlif süni qidaların hazırlanması ilə məşğul olan «Süd Mətbəxinin» bağlanması heç cür başa düşmək olmur. Süd mətbəxi tərəfindən hazırlanan qatışıqlar ana südünü əvəz etməsə də, qidalanmanı tarazlayır və mədə bağırsaq xəstəliklərinin profilaktikasını təmin edir.

C. Uşaqlar üçün Sosial Təhlükəsizlik Xidmətləri və digər imkanlar (Maddə 26 və 18)

D. Yaşayış şəraiti (maddə 27, par. 1-3)

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunub ki, dövlət hər bir vətəndaşı qarşısında onlara yaxşı yaşam şəraiti yaratmaq öhdəliyi vardır. Bu öhdəlik vətəndaşın özünün və ailəsinin ərzaq, geyim, ev, tibbi yardımın da daxil olduğu rifahını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan vətəndaşlarının aşağıdakı hallarda sosial sığorta haqqı vardır: işsiz qaldıqda, hansısa xəstəliyə tutulduqda və ya əlil olduqda, qocaldıqda və ya onlardan asılı olmayan səbəblərdən yaşama Vasitələrindən məhrum olma hallarında. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, imkansız ailələrə (yəni gəlirləri 16.500 manatdan və ya 3,2 ABŞ dollarından az olan ailələr) verilən 9.000 manat (2 ABŞ dolları) uşaq pulu və əlilliyə görə ailələrə verilən 120.000 manat (25 ABŞ dolları) reallıqda ailələrin və ən əsası isə uşaqların ehtiyaclarını heç də tam ödəyə bilmir.

«Uşaq Hüquqları Haqqında» Qanuna görə, dövlət uşağı iqtisadi istismardan və uşağın təhsilində müdaxilə edə biləcək, onun sağlamlığına, fiziki, əqli, mənəvi və ya sosial inkişafına mənfi təsir göstərə biləcək hər hansı fəaliyyətdən qoruyur. Uşaqların valideynlərinə və ya qanuni təmsilçilərinə sosial yardıma olan Konstitusyon hüquqlarının icrasına nail olmaq üçün milli qanunvericilikdə maliyyə imkan və xidmətlərinə əks etdirən bir neçə maddə vardır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Dünya Bankının məlumatına görə, ölkədəki ailələrin 42%-i yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayır. Yoxsulluq qeyri-proporsional şəkildə çoxuşaqlı, tək-valideynli ailələrə, fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlara sahib ailələrə öz təsirini göstərir və uşaqlar təhsil və səhiyyəyə çıxış imkanlarından imtina etməli olurlar. Bu kateqoriyalara aid insanlar əhalinin təxminən yarısını təşkil edir.

VII. TƏHSİL, ASUDƏ VAXT VƏ MƏDƏNİYYƏT FƏALİYYƏTLƏRİ

A. Təhsil, o cümlədən Peşə Təhsili

Azərbaycan Respublikasında bütün təhsil sistemindəki vəziyyət uşaqların təhsiləmə hüquqlarının qarşısının alınması və ya pozulması ilə səciyyələndirilə bilər. Sosial-iqtisadi vəziyyətin nəticəsi olaraq əhəmiyyətli gəlirləri şəhər və kəndlərdə kəskin fərqlənir. Təhsil sistemində ümumtəhsil məktəblərində psixoloq 125.000 manat (26 ABŞ dolları), direktor müavini - 210.000 manat (45 ABŞ dolları), direktor - 300.000 manat (62 ABŞ dolları) əmək haqqı alırlar. Halbuki, bir nəfər işləməyən insan üçün minimum istehlak zəmbili 370.000 manat (72 ABŞ dolları), işləyən şəxs üçün isə - 650.000 manat (135 ABŞ dolları) həcmində ölcülür. Eyni zamanda, nazirin məvacibi təxminən 7,5 mln manatdır (1552 ABŞ dolları) və əlaçə tələbə - 100.000 manat (21 ABŞ dolları) təqaüd alır.

Ölkədə korrupsiyanın yüksək olması, təhsil sistemində də öz kəskin mənfi təsirini göstərməkdədir. Bu, ilk növbədə təhsil sistemində kadr strategiyasının pisləşməsi və təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Aparılmış sorğular və müsahibələr onu göstərir ki, uşaqlar, onların valideynləri və hətta müəllimlərin özləri «hörmət etməyi» (pul verməyi) adi qəbul edir və rüşvətxorluğa barət qazandıran «bunsuz necə olar», «bu belə olmalıdır» ifadələrindən tez-tez istifadə edirlər.³⁷ Bu isə onu göstərir ki, rüşvətxorluq və «hörmət etmək» əhalinin bir çox hissəsinin həyatının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində təcili tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Ümumiyyətlə, təhsil sisteminin subyektləri olan müəllim, valideyn və şagirdin sosial passivliyi müşahidə edilir. Bu subyektlərin təhsil prosesində və inkişafda passivliyi əsasən şagirdlərin bu prosesləri bilməməsi, valideynlər tərəfindən bu prosesləri tam başa düşməməsi və müəllim/məktəb rəhbərliyinin laqeydliyi ilə izah edilir.

Şagirdlərin məktəbin və cəmiyyətin/ictimaiyyətinin sosial həyatında iştirakı məhduddur. Məktəbdə təşkil olunan tədbirlər müəllim və məktəb rəhbərliyinin təşəbbüsü və idarəçiliyi ilə keçirilir və uşaqlar yalnız icraçı qismində çıxış edirlər. Bu mənada, uşaqların təşəbbüslərinin irəli sürülməsi, tədbirlərin hazırlanması və təşkil prosesinə cəlb edilməsi

³⁷ «Təhsil, asudə vaxt və mədəniyyət fəaliyyəti» hesabatı, Vətəndaş cəmiyyətinin debat IB, Azərbaycan Valideyn-Müəllim Assosiasiyası IB, 2005

kəskin dərəcədə zəif olur. Məktəbin təhsil prosesinə yanaşı digər fəaliyyəti, əsasən, dövlət bayramları və ad günlərinin keçirilməsi və imtahanlara hazırlıqla bağlıdır. Bir sıra məktəblərdə uşaqlar axtarış, ailələrə kömək üçün birdəfəlik yardımların yığılıb paylanmasında iştirak edirlər.

İctimai Fikri Araşdırma Mərkəzinin apardığı araşdırmalar göstərir ki, təhsilin keyfiyyətindən danışıqda orta məktəb və orta peşə məktəblərinin müəllimləri təhsilin ilk öncə hələ də sovet təhsil sistemindən tam ayrılmadığını qeyd edirlər. Onların qənaətinə görə, istər orta, istərsə də ali təhsil müəssisələrində köhnə proqramlar həyata keçirilməkdə davam edir. Bu köhnəlik «hər şeyi öyrənməlidir» prinsipində özünü göstərir. Yəni şagirdlərin istedadı, maraq dairəsi nəzərə alınmadan onlara gələcəkdə lazım olacaq əsas fənlər əvəzinə, 18 fənn tədris olunur və qəribəlik bundadır ki, bu fənlərin hər biri bütövlüklə tədris proqramına salınır. Təbii ki, heç bir şagird 18 fənni mənimsəmək qabiliyyətində malik deyil. Bundan əlavə, şagirdlərin istedad və maraqları nəzərə alınaraq proqrama salınmış müxtəlif saatlıq əlavə dərslər (maraq üzrə kurslar, dərnek saatları) müxtəlif fənn müəllimləri arasında əmək haqqlarının təmin etmək məqsədilə bölünür. 2005-ci ilin qəbul imtahanlarının nəticələrinə görə abituriyentlərin 65%-i imtahanlardan «2» qiyməti alıblar, orta statistik məzun orta məktəb proqramının yalnız 23-54%-ini mənimsəyir (söhbət hələ də ayrıca repetitor-müəllimlə məşğul olan abituriyentlərdən gedir), və nəhayət, abituriyentlərin 46%-i imtahan verdiyi fənlərin ən azı birindən sıfır bal toplayıblar».

Təhsilin pulsuz olmasına və kitabların pulsuz paylanmasına baxmayaraq, məktəbin/sinifin real ehtiyaclarını nəzərə alaraq, hər bir uşaq məktəbə ayda 5.000 manatdan – 30.000 manata (məktəbdən asılı olaraq) qədər pul götürməyə məcbur edilir. Ən dəhşətli də odur ki, pulun götürülməsi valideynlərdən yox heç bir maliyyə vəsaitinə malik olmayan məhz uşaqlardan tələb edilir. Bu məqamda uşaq valideyni «şantaj» etmək məqsədilə istifadə edilir.

Büdcədən təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitinin artmasına baxmayaraq, maliyyə vəsaitinin 85%-i təhsil işçilərinin əmək haqqlarının ödənilməsinə istifadə edilir. Belə çıxır ki, məktəblər cəmi 15%-lik maliyyə resursu ilə saxlanılır ki, bu da əlbəttə ki, məktəbin və tədris prosesinin ehtiyaclarının yarısını da ödəməyə imkan vermir. Hesablamalara görə, ildə bir şagirdin təhsilinə dövlət 148.517 manat (30 ABŞ dolları) xərcləyir. Təhsil lazımı maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməmişdir. Hal-hazırkı vəziyyətdə, təhsil sistemi əsasən qrantlar hesabına fəaliyyət göstərir. Təhsilin inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi Təhsil

Nazirliyinin əlində olmasına baxmayaraq, maliyyə vəsaitləri icra hakimiyyətləri vəsaitlərlə ötürülür. Təhsil Nazirliyi büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi, fəaliyyətin tam şəkildə planlaşdırılması və nəzarətin həyata keçirilməsinə tam təsir yoxdur. Mövcud mexanizm məktəbin sosial-iqtisadi vahid kimi dağılmasına apır və bu mexanizmin dəyişdirilməsi və yenidən işlənməsinə böyük ehtiyac vardır.

Faktiki olaraq, təhsil hüquq müstəvisindən kənarda qalıb, çünki 1992-ci ildə qəbul edilmiş və 1998-ci ildə dəyişdirilmiş Təhsil Haqqında Qanun, icra olunmur. Yeni Təhsil Qanunun layihəsi artıq 3 ildir ki, Milli Məclisdə qalıb. Müstəqil mütəxəssislərin rəyinə görə, hal-hazırda qüvvədə olan qanun təhsildə demokratik inkişafın təmin edilməsi üçün daha çox imkanlar yaradır. Yeni qanunun qəbul edilməsi isə məktəb üçün daha çox itkilərlə müşahidə oluna bilər. Eyni zamanda qeyd etmək vacibdir ki, dövlətin iqtisadiyyatın keçid dövrünü və ümumiyyətlə yeni sosial-iqtisadi realıqları nəzərə alaraq təhsilin inkişafı konsepsiyası yoxdur.

Digər problem cəmiyyətin təhsil sistemində olan mənfi münasibətdir. KİV nümayəndələri tərəfindən cəmiyyətə təqdim edilən təhsil sisteminin neqativ təsviri, valideynlər və uşaqlar arasında məktəbə dair neqativ qiymətləndirməyə səbəb olur və uşaqların məktəbə olan inamını sarsıdır.

Dövlətin üzərinə düşən öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinin bir əyani sübutu, dövlət tərəfindən uşaqların iştirahəti, idmanla məşğul olması və mədəni-maarif təbirlərinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yerlərin kommersiya və s. məqsədlərlə satılması və profillərinin dəyişdirilməsidir. Burada, 1) «gənc təbiətşünaslar parkı» və üzgüçülük hovuzunun dağıdılması və onun yerində kommersiya yönümlü təhsil müəssisəsinin yaradılması; 2) keçmiş «pioner və məktəblilər parkının» 2/3 hissəsinin alınaraq Türkiyə səfirliyinə verilməsi; 3) Musabəyov qəsəbəsində idman kompleksinin tikintisinin dayandırılması və onun əvəzində həmin ərazidə yaşayış binasının tikilməsi və s. qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında ibtidai yaşlı uşaqların 97-99% ibtidai təhsilə başlayırlar. 15 yaşdan yuxarı əhalinin böyük əksəriyyəti (96%) savadlıdır³⁸. Lakin bütün təhsil sistemindəki vəziyyət təhsilin hamıya əvəz və mümkünlüyü, həmçinin keyfiyyət ilə bağlı ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Ucaq yerlərdə yaşayan bir çox uşaqların məktəbə rahat nəqliyyat vasitəsi ilə getmək imkanı yoxdur. Ailədə yaşayan əlil uşaqlar çox

³⁸ Azərbaycanda Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu, 2000

böyük risklə üz-üzə qalırlar, çünki belə uşaqların böyük əksəriyyəti nəqliyyat ilə bağlı çətinliklər ucabatından məktəblərə və ya ixtisaslaşmış məktəblərə gedə bilmirlər. Dövlət bu cür uşaqların məktəbə getmək üçün nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün onların ailələrinə ayda yalnız 5 ABŞ dolları (25.000 AZM) ödəyir. Aydın ki, bu məbləğ tələb olunan çox-cox azdır, nəzərə alaq ki, bir günün nəqliyyat xərci (avtobusla gediş) 0,40 ABŞ dollarıdır və bu qiyməti 24 günə vurduqda təxminən 10 ABŞ dollarına bərabər bir rəqəm alınır. Halbuki, bəzi valideynlər uşaqlarını məktəbə öz maşınları və ya taksi ilə aparmağa məcburdurlar, çünki əlil arabalari Bakıda və digər şəhərlərdə istifadə olunan avtobuslara yerləşmir və bundan əlavə də valideynlər psixoloji olaraq öz əlil uşaqları ilə küçədə və məktəbdə görünməyə hazır deyillər. Valideynlərin əksəriyyəti uşaqlara olan qayğıyı inkar etmir, lakin uşaqlar küçəyə tək-tək hallarda çıxırlar. Əlil uşaqlar üçün məktəbin nəqliyyat xidməti nəzərdə tutulmayıb.

Kənd ərazilərində təhsil səviyyəsinin aşağı olması gələcəkdə yoxsulluq dərəcəsinin artmasına səbəb ola bilər. Müəyyən təhsil səviyyəsi olmayan valideynlərin ailəsində yoxsulluq daha çox rast gəlinir.

Son 6 il ərzində, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 12% azalıb: 1999-cu ildə 1854 belə müəssisə olduğu halda, 2003-cü ildə bu rəqəm 1741-ə enmişdir. Bağçalar da daxil olmaqla məktəbəqədər müəssisələrdə qeydə alınan 35-36 aylıq uşaqların sayı yalnız 11%-i məktəbəqədər təhsil proqramlarına qatılmışlar. Bakıda uşaqların məktəbəqədər təhsil proqramlarına cəlb olunma səviyyəsi aşağı düşüb və indi yalnız 20% təşkil edir³⁹. Ən aşağı səviyyə isə 0,9% olan cənub bölgəsində və 2,7% olmaqla Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeydə alınıb.

Lakin qaçqın və məcburi köçkün uşaqların məktəbəqədər təhsil proqramlarına cəlb olunma səviyyəsi yüksəkdir. Bu, uşaqların valideynlərinin müxtəlif işlərə cəlb olunması, paytaxta getmələri və ya iş üçün digər regionlara getmələri ilə izah oluna bilər. Bu, həmçinin belə ailələrin yükünün bir qədər yüngülləşdirir, belə ki, uşaqlar bütün gün orada saxlanılır və yeməklə təmin edirlər.

Hal-hazırda Ermənistan və Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından təxminən 100.000 qaçqın və məcburi köçkün uşağı 695 məktəbdə təhsil alır. Bu məktəblərin böyük əksəriyyəti qaçqın və məcburi köçkün şəhərciklərində yerləşir və standart təhsil almaq tələblərinə cavab verən lazımi texniki avadanlıq və digər adi təhsil imkanlarına

malik deyil. Bu məktəblərin bir çoxu dam örtüyü və divarları metaldan ibarət bir otaqlı *kotteclərdir*. Oradakı sinif otaqlarında yazda, yayda və erkən payız aylarında təhsil almaq prosesi sağlamlıq üçün çox zərərli olur. Qaçqın və məcburi köçkün şəhərciklərindəki uşaqlar üçün dərslilər çatışmır. Bəzi qaçqın və məcburi köçkün valideynlər uşaqlarını internet və internet tipli məktəblərə qoyurlar.

Bağçaların bağlanması və körpələrə aşağı səviyyəli xidmət və qayğının göstərilməsi, xüsusilə kənd yerlərində məktəbəqədər təhsilə öz təsirini göstərir. Bu, Azərbaycanda 1-7 yaş arasındakı uşaqların ümumi sayının 50%-ni təşkil edən kənd uşaqlarının təhsil almaq imkanlarını məhdudlaşdırılmasına, sosial bərabərsizliyin artmasına gətirib çıxarıb.

Doğulandan 7 yaşadək uşaqların erkən inkişafına dövlət siyasətinin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Belə təhsil siyasətinin məqsədi bütün uşaqlar üçün formal və ya qeyri-formal təhsil almaq imkanının verilməsi olmalıdır.

Bundan başqa, təhsilin keyfiyyətinin həyat bacarıqları təlimləri növyeyi-nəzərindən yaxşılaşdırmaq vacibdir. Eynilə, ana və atalar da erkən yaşlı uşağa qayğı və onun inkişafı ilə bağlı bilik və bacarıqları aşılamalıdır. Ən sonda, yerli icmalar həmçinin təhsil inkişafına yardım proqramlarına cəlb edilməlidirlər.

Təhsil haqqında, xüsusi ehtiyacı uşaqlar haqqında, xüsusi ehtiyacı uşaqlar üçün ümumi təhsil haqqında qanunların nəzərdə tutduğu müddəalara baxmayaraq, əlil uşaqlar hətta mövcud olan evdə-məktəblər sistemi və qayğı ilə tam əhatə olunmayıblar. Əlil uşaqların evdə-məktəblər sistemində və ya adi məktəblərə inteqrasiyası cəlb edilməsi yerli inzibati orqanların məsuliyyətiyəndir, lakin heç də bütün ehtiyacı olan uşaqlar nəzərdə tutulan imkanlardan yararlanı bilmir. Təhsil şöbələrinin nəzdindəki psixoloji, tibbi-pedaqoji məsləhət komissiyaları uşağın evdə-məktəbə daxil olması haqqında qərar çıxarıb. Hərçənd ki, komissiyaların işləni bəzirlənməmiş standart sistemi indiki realıqdan uzaq olaraq əsasən Sovet sistemində arxalanır və hər hansı uşağın təhsil ala bilmək və ya imkanı olmamaq məsələsinin tam qiymətləndirilməsi proseduru mövcud deyil. Bəzi uşaqların təhsil almaq imkanının olmaması diaqnozu ilə təhsildən məhrum olması halları məlumdur. QHT Alyansı və UNICEF-ə təqdim edilən xəstəliklərin siyahısına psoriaz, allerqiya xəstəlikləri, bronxial astma və bir çox digər xəstəliklərin adı daxil edilmişdir ki, onlar da tibbi baxımdan adi ümumtəhsil və ya xüsusi məktəblərə getmək üçün adı çəkilən xəstəlikli uşaqlar üçün maneə olmamalıdır.

³⁹ Azərbaycanda Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu, UNICEF, 2000

Əlil uşaqların kiçik bir hissəsi ümumtəhsil məktəblərə gedirlər. Bu uşaqların cüzi fiziki qüsurları vardır. Əlil uşaqların əksəriyyəti ixtisaslaşmış internat məktəblərə gedirlər və ya evdə təhsil alırlar. Belə uşaqlar hamıdan təcrid olunur və daimi yalqızlıq son nəticədə onların tamamilə özlərinə qapılmaalarına səbəb olur.

2004-cü ildə Sumqayıt və Bakı şəhərində Təhsil Nazirliyi, Dünyaya Baxış, və ACIYF-in birgə layihəsinin nəticəsi kimi pilot məktəbəqədər qurumlarında və orta ümumtəhsil məktəblərinin bir neçə sinifində inteqrasiyalı tədris əsasında fəaliyyət başladı. Bu layihə orta ümumtəhsil məktəblərində islahatların aparılması vasitəsilə əlil uşaqların inteqrasiyasının uğurlu olmasını bir daha sübut etdi. Azərbaycanda qüsurlu uşaqların sağlam uşaqlarla birgə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alması üçün mühüm qanuni baza mövcuddur, lakin birgə qaydada təhsil almaq prosesinə mane olan çoxlu amillər vardır. Onlardan bir neçəsi bunlardır:

-Mövcud Azərbaycan qanunvericiliyi qüsurlu və sağlam uşaqlara bərabər hüquqlar vermir. Sorğuda iştirak edən rəsmilərin 74,8%-i əmindir ki, bir sıra obyektiv səbəblərdən birgə təhsil almaq ideyasını həyata keçirmək mümkün deyil: maliyyə problemləri, dövlətin məhdud imkanları və məktəblərdə lazimi ixtisaslaşmış şəraitin və xidmətlərin olmaması. Onlar əmindirlər ki, qüsurlu uşaqlar üçün daha çox ixtisaslaşmış məktəblərin açılması daha münasibdir (67,1%);

-Əlillərin mənfəi sosial və mədəni stereotipləri. Birgə təhsil ideyasını təqdim edərək cəmiyyətin və dövlətin onu qəbul etməyə hazır olmasını müəyyənləşdirmək məqsədilə keçirilən sosial tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, sorğuda iştirak edənlərin 50%-i uşaqların təcrid olunması ideyasını dəstəkləyir. Bir çox məktəblilər əlillərlə birgə oxumaq istəməzlər (35%), ixtisaslaşmış internat məktəblərinin müəllimləri birgə təhsil fikrinin reallaşacağına inanmırlar (63,2%), digər müəllimlər qüsurlu uşaqlara təhsil verməyə, dərslər deməyə hazır deyillər (41,5%).⁴⁰

-Buna baxmayaraq, Bakıdakı bir neçə məktəbin rəhbərliyi birgə təhsil haqqında qanun bərdə bilirlər və həmçinin onlar ümumtəhsil məktəblərində sağlam və qüsurlu uşaqların birgə təhsilini dəstəkləyirlər, lakin qeyd edirlər ki, bu mərhələdən əvvəl adi məktəb uşaqları qüsurlu uşaqlarla birgə oxumağa hazırlanmalıdırlar (100%), adi məktəblərdə oxuyan uşaqların valideynləri bu ideyanın əleyhinə ola bilərlər (60%), eşitmə və görmə qüsurlu uşaqlarla işləyən xüsusi müəllim – assistentlər, həmçinin ixtisaslaşmış psixoloqlar təlim keçməli və məktəbdəki qüsurlu

uşaqlara xüsusi qayğı göstərməlidirlər (100%), dövlət büdcəsindən və bələdiyyə fondundan məktəblər üçün əlavə vəsaitlər ayrılmalıdır, bu da məktəbə yeni qatılan uşaqların nəqliyyat xərclərinə, yeni sinif otaqlarının açılmasına, tualetlərin təmirinə və yeni münasib mebel və avadanlığın alınmasına sərf olunmalıdır (100%).

Qüsurlu uşaqlar üçün keyfiyyətli təhsil şəraiti yaratmaq məqsədilə təcili addımlar atmaq lazımdır. Mövcud sosial stereotiplərə üstün gəlmək ən əsas məqsəd olmalı, bu, üstünlük təşkil edilməlidir. Əlillərin hüquqları uğrunda ictimai təşkilatlar, media, əlil uşaqların valideynləri və məktəb müəllimləri bu məqsədə nail olmaqda mühüm rol oynamalıdırlar. Həmçinin, birgə təhsilin təqdim edilməsi üçün lazimi qanuni bazanın maliyyə resursları ilə təmin olunması da həlledici amildir. Bu proses çox vaxt aparacaq, ancaq indi onu başlamaq vacibdir.

Hal-hazırda əlil uşaqlar üçün nəzərdə tutulan ixtisaslaşmış və ali təhsil imkanlarından bu uşaqlar lazimi səviyyədə istifadə edə bilmirlər. Əsas səbəblər isə regionlarda qüsurlu uşaqlar üçün məktəblərin və ya ixtisaslaşmış siniflərin olmaması, adi məktəblərlə müqayisədə internat və ixtisaslaşmış məktəblərdə təhsilin çox aşağı səviyyədə olması, qüsurlu uşaqların təhsil almaları üçün xüsusi avadanlıq və vasitələrin çatışmamasıdır. Peşə məktəblərində təhsil alan uşaqların yalnız 0,02%-ni, ali təhsil məktəblərində oxuyan gənclərin yalnız 0,06%-ni əlil uşaqlar təşkil edir.

**Cədvəl 1. Peşə ali təhsil məktəbləri sistemində əlil uşaqların sayı, 2003⁴¹
Ali məktəblərdəki tələbələr sayı**

	1990-1998	1998-1999	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2003-2004
İxtisaslaşmış peşə təhsili məktəblərində tələbələr sayı (ümumi)	32578	35678	38801	41173	47726	50266
O cümlədən əlil uşaqlar	11	49	27	1	20	11
Ali məktəblərdə tələbələr sayı (ümumi)	79804	82308	88521	91019	98959	101676
O cümlədən əlil uşaqlar	2	9	1	6	48	56

⁴⁰ Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansı, 2005

⁴¹ Azərbaycan dövlətinin BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinə ikinci və üçüncü bildirdirilmis hesabatı, 2004

«Lotos» Əlilliyin Dərki Mərkəzinin məlumatına görə, Azərbaycanda 275 min əlil insan var. Əlil uşaqların əsas problemi təhsil almaq və iş tapmaqdır. Əlil uşaqların da digərləri kimi təhsil almaq hüququ vardır. «Əlil uşaqlara bərabər, eyni keyfiyyətli təhsil vermək məqsədilə mühüm addımlar atılmalıdır. Biz hiss edirik ki, Dövlət adli məktəblərdə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə təhsil programını işə salmaq üçün ciddi təşəbbüs göstərir, lakin bu proqram əlil uşaqların məktəb uşaqları ilə tam birləşməsinə nəzərdən keçirmir»⁴².

Məktəblərin çoxunda əlil uşaqların təhsil alması üçün uyğun şərait yoxdur. Əlil uşaqlar metro, mağaza, avtobus və qatar sətansiyalarından istifadə edərkən çətinlik çəkirlər. Əlil uşaqların işlə təmin edilməsi işə digər bir aktual problemdir. İşə götürənlər adətən iş üçün müraciət edənin əlil olduğunu bildikdə onu işə götürməkdən imtina edirlər. Son illər dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər daha çox əlillərin sosial reabilitasiyasına yönəldilib, nəinki onların cəmiyyətə inteqrasiyasına. Hal-hazırda əlil insanların bəzi kateqoriyası digərlərinə nisbətən daha çox gəlir və sosial dəstək görür. Nəqliyyat vasitələri, dövlət və ictimai binalar, ictimai tualetlər, istirahət güşələri əlil insanların istifadəsi üçün açıq və istifadəyə əlverişli deyillər⁴³.

2004-cü ildə Təhsil Nazirliyi, ACİYF, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramı orta məktəblərin informasiya texnologiyaları və internetlə təchizatının yaxşılaşmasına dair bir neçə sənəd imzaladılar. Bu məqsədlə ölkənin bütün məktəblərini lazımi sayda yeni kompüterlərlə təchiz etmək planlaşdırılır və son iki ildə Azərbaycanda iki kompüter müəssisəsi açılmışdır. Bundan başqa, ölkə üzrə 50 məktəbdə «Project Harmony» təşkilatı kompüter və İnternet siniflərinin açılmasını təmin etməkdədir.

Baxmayaraq ki, internat məktəblərində və kimsəsizlər üçün məktəblərdə vəziyyətin yaxşılaşdırılması bu mərhələdə çox vacib hesab edilir, işlənilib hazırlanmış plana əsasən məktəblərin əsaslı təmiri və binanın yenidən təzələnməsi nəzərdə tutulur. Təhsil Nazirliyi əlil uşaqlar üçün məktəblərin texniki və təhsil şəraitinin yaxşılaşdırılmasını öz öhdəsinə götürüb və bu məqsədlə QHT Alyansı və digər QHT-lər görmə qabiliyyəti olmayan, zəif görən və eşitməsi qüsurlu uşaqlar üçün vəsait toplamaq məqsədi ilə müxtəlif layihələr və xeyriyyə aksiyaları təşkil etmişlər⁴⁴.

⁴² «Exo» qəzeti, 6 may 2005-ci il

⁴³ «Exo» qəzeti, 6 may 2005-ci il

⁴⁴ Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatının Kor və Zəif Görən Uşaqlar üçün Məktəbdə Brayl Çap Mərkəzinin yaradılması üzrə hesabatı, 2004

Həlbuki, tamamilə aydındır ki, Əlillərin Peşəkar Assosiasiyaları Qüsurlu uşaqların təhsil və səhiyyə şəraitinin yaxşılaşdırılmasında dövlət agentlikləri tərəfindən verilən və çox vaxt tam icra olunmayan sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsində təsiredici və müdafiəçi kimi fəal rol oynamaqlıdır. Həmçinin əlil uşaqların problemlərinin həlli üçün vətəndaş cəmiyyətinin, Təhsil, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliklərinin, beynəlxalq və yerli donor təşkilatların nümayəndələrindən ibarət xüsusi məsləhət komissiyası yaradılmalıdır və milli tədbirlər planının hazırlanması başlanmalı və təsdiq edilməlidir.

Uşaq kitabxanalarının şəbəkəsi azalmaqdadır: 1990-cı ildə əhaliyə xidmət göstərən 115 uşaq kitabxanasından 2003-cü ildə yalnız 106-sı fəaliyyət göstərməkdədir. Son 8-10 ildə çətin ki məktəb kitabxanaları təzə kitablar alıblar.

Hesabat dövrü ərzində maliyyə problemləri və iqtisadi böhran səbəbindən latın əlifbası ilə daha az kitab çap edilib. 2004-cü ildə Prezidentin verdiyi fərman yeni kitabların nəşrini və latın əlifbasından istifadə edərək kiril qrafikasında yazılmış köhnə kitabların yenidən nəşrini nəzərdə tutur. Lakin, təəsüf ki, bu, uşaqlar üçün kitab nəşrini tam ödəmir. Sovet dövrü ilə müqayisədə Azərbaycanda kitab oxuyan əhalinin sayı da 4 dəfə azalıb.

Cədvəl 5: Mədəniyyət Nazirliyi nəzdindəki Uşaq Kitabxanalarının sayı⁴⁵

	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Uşaq kitabxanalarının sayı	115	116	116	114	111	112	105	106
Kitab və jurnalların sayı, milyon nüsxə	3,3	2,9	2,9	2,9	2,8	2,7	2,6	3,4
Oxucuların sayı, 1000 nəfərlə	305	329	311	397	311	338	232	296

⁴⁵ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2003 (bax: Təhsil, elm və mədəniyyət)

Cədvəl 6: İctimai kitabxanaların iş göstəriciləri⁴⁶

	1995			2002		
	Cəmi	O cümlədən		Cəmi	O cümlədən	
Kitab və jurnalların sayı, milyon nüsxə		Şəhər	Kənd		Şəhər	Kənd
Oxucuların sayı	3	1,5	1,5	2,6	1,3	1,3
Oxunan kitablar və jurnallar, milyon nüsxə	57,3	26,9	30,4	48,1	22,5	25,6

Bu cədvələ baxarkən çox acınacaqlı nəticəyə gəlmək olar. Son 5 ildə uşaq kitabxanalarının sayı təxminən 10% azalıb. Uşaq oxucuların sayı son 10 ildə 15% aşağı düşərək 1995-ci ildə 3 milyon olduğu halda 2002-də 2,6 milyon olmuşdur.

Cədvəl 7: Mədəniyyət Nazirliyi nəzdindəki uşaq kitabxanaları binalarının texniki vəziyyəti⁴⁷

İllər	Ayrı-ayrı binalarda işləyən ictimai kitabxanalar			
	Əsaslı təmirə ehtiyacı olan		Qəza vəziyyətində	
	Kitabxanaların sayı	Kitabxanaların cəmi sayı faizlərdə	Kitabxanaların sayı	Kitabxanaların cəmi sayı faizlərdə
1990	40	35,7	5	3,3
1995	38	33,6	-	-
1997	38	33,6	6	5,3
1998	41	36,6	4	3,6
1999	44	40,7	4	3,7
2000	30	27,5	3	2,8
2001	34	33,3	2	2,0
2002	30	29,1	3	2,9

⁴⁶ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2003 (bax: Təhsil, elm və mədəniyyət)

⁴⁷ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2003 (bax: Təhsil, elm və mədəniyyət)

Cədvəl 8. İctimai kitabxanalar

	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002
İctimai kitabxanaların sayı: Cəmi	4605	4794	4608	4522	4382	4374	4152	4131
O cümlədən:								
Şəhər	708	735	715	710	658	660	639	657
Kənd	3897	4059	3893	3812	3724	3714	3513	3474

Yuxardakı cədvəldən görüldüyü kimi, kitabxanaların sayı 15% azalaraq 4605-dən 4131-yə enib. Belə nəticəyə şəhər və kənd yerlərində kitabxanaların kütləvi bağlanaraq özəl mağazalara, marketlərə verilməsi və ya ofislər tərəfindən kirayələnməsi səbəb olub. Məktəblərdəki kitabxanalar digər əsas narahatlıq doğuran məsələdir, belə ki, burada kitabların və digər informasiya materiallarının sayı çox azdır və kitab fondunun təzələnməsi və/və ya köhnə kitabların dəyişdirilməsi son vaxtlar nadir hallarda baş verir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır dövrü mətbu jurnal və materiallara məktəb kitabxanalarında çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Bu da məktəblərin və ümumiyyətlə təhsil sisteminin maliyyə bazasının zəif olmasından irəli gəlir. Məktəblərin bir hissəsi kitabxanadan dərslük götürə bilmirlər və onlar dərslükleri mağazadan almağa məcbur olurlar, baxmayaraq ki, belə kitablar uşaqlara pulsuz verilməlidir. İnternet və ixtisaslaşmış məktəb uşaqları daha çox əziyyət çəkirlər, belə ki, burada normal kitabxanalar yoxdur və bir çox baş çəkilmən müəssisələrdə yalnız bir neçə kitabın olduğu aydın oldu. Dərslüklerin qiyməti bahadır (2-10 ABŞ dolları). Yeni nəşr olunan kitablar çox vaxt valideynlərin, müəllimlərin və müvafiq sahələrin mütəxəssislərinin tənqidiyə məruz qalır.

Məktəbdən kənar şərait, klublar, yaradıcılıq mərkəzləri və digərlərinin səviyyəsi və açıq fəaliyyəti də lazımı dərəcədə deyil. Onların sayı kəskin surətdə azalmışdır, belə ki, onların çoxu maliyyə çətinlikləri səbəbindən bağlanıb. Belə müəssisələrin əksəriyyəti yerli qurumların büdcəsindən maliyyələşirlər, bu qurumlarsa məktəbdən kənar yaradıcılıq mərkəzlərinin inkişafında elə də maraqlı deyillər və eləcə də bu sahəyə maliyyə ayırmaları etmirlər. Buna görə də məktəbdən kənar fəaliyyətlə yalnız 330 000 uşaq məşğul olur ki, bu da ümumi uşaqların 20%-ni

taşkil edir (nəzərinizə çatdıraraq ki, bütün Azərbaycan üzrə ümumiyyətlə, gündəlik məktəblərdə 1 600 000 uşaq qeydiyyatdadır). Lakin ölkə ərazisində yeni məktəblərin tikilməsi və bəzilərinin təmirini müsbət irəliləyiş hesab etmək olar, xüsusilə Azərbaycanın kond yerlərində yeni binaların tikilməsinə böyük diqqət verilir. Bu program Prezident Formasına əsasən Təhsil Nazirliyi tərəfindən icra olunur. Eyni zamanda bir çox beynəlxalq təşkilatlar, H.Əliyev Fondu, səfirliklər bu sahədə Azərbaycan hökumətinə kömək göstərirlər.

B. Təhsilin Məqsədləri

Təhsil konsepsiyası bəyan edir ki, təhsil uşağın şəxsiyyəti və istedadının inkişafına, uşağı yaşlıların fəal həyatına hazırlamağa, fundamental insan hüquqlarına və uşağın öz və digər insanların mədəni və milli dəyərlərinə hörmət bəslənməsinə yönəlməlidir.

Halbuki, münasiblik baxımından təhsildə müvafiqlik aşağıdır, çünki təhsil sistemi uşaqlar və gənclərin inkişaf, informasiya üçün şəxsi ehtiyacları, onlar üçün həyat vərdişlərinin aşılanması təlimləri ilə əlaqədar müasir tələblərə cavab vermir. Bu da əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə və maddi resurs bazasının zəif olmasından irəli gəlir. Aydın ki, yeni metodikalar və texnologiyalar böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərini tələb edir. Lakin dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan maliyyə bu işlərin tam şəkildə görülməsinə imkan vermir. Nəticədə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə standartlar əsasən akademik bacarıq və biliyyə əsaslanır. Məktəb tədris proqramı şəxsi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək və yaşatmaq üçün mübarizədə vacib biliklərin əldə edilməsi məsələlərini tam şəkildə nəzərə almır. Son illər küçə uşaqlarının və məktəbdən aralanan uşaqların sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artıb. Küçə uşaqlarının əksəriyyəti indi paytaxt Bakıda və Azərbaycanın digər iki böyük şəhərində – Gəncə və Sumqayıtda cəmləşiblər. Əlil uşaqların çoxu təhsildən kənar qalırlar, çünki onların yaşadığı ərazilərdə əlverişli təhsil sinifləri və yaxud ixtisaslaşmış məktəblər yoxdur. Azərbaycanda 40.000 artıq əlil uşaq olduğu halda, rəsmi olaraq təhsilə (ümumtəhsil məktəbləri və ixtisaslaşmış internat müəssisələri də daxil olmaqla) 6.000-ə yaxın uşaq cəlb edilmişdir. Respublikanın bütün rayonlarında rəsmi qeydiyyatda kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar var. Lakin bu uşaqların təhsili üçün Bakıda fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış məktəbdə 280 kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaq və Naxçıvanda Gözdən Əlillər Cəmiyyəti nəzdində 8 uşaqdan ibarət bir

sinif fəaliyyət göstərir. Burada sual yaranır ki, bəs digər uşaqlar neçə və harada təhsil alırlar?

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2003-cü ildə illik müayinədən keçən kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqların sayı 12.900 nəfərdir, bu rəqəm 1998-ci ildə 11.600 idi. Halbuki, bu rəqəm həqiqətdən çox uzadır, belə ki, uşaqların böyük əksəriyyəti (sorgu götürülən valideynlərin 40%-i bu faktı təsdiqləyib) xüsusilə kənd ərazilərində profilaktik yoxlamadan keçmirlər, bu da hər hansı xəstəlikləri olan uşaqların həqiqi sayını müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Maraqlıdır ki, rəsmi statistikaya görə sayı 12.900-a çatan kor və görmə qabiliyyəti zəif uşaqların yalnız 300 nəfəri Bakı və Naxçıvan ərazilərində təhsilə cəlb olunub. Ölkə üzrə qalan 12.600 uşağın taleyi məlum deyil. Əsas narahatlıq doğuran həmçinin məktəbəqədər, bağça və ibtidai təhsil müəssisələridir. Əlil uşaqlar məktəbəqədər bağçaya getmirlər, belə ki, Azərbaycanın rayonlarında və paytaxt Bakıda kar, kor, lal və digər xəstəlikli uşaqları təmin edə biləcək xüsusi bağçalar aşkar olunmamışdır. Aydın məsələdir ki, əlil uşaqlar, xüsusilə kor və görməni qismən itirmiş uşaqlar nəzərə alınmalıdır, çünki bütün ölkə ərazisində bu cür uşaqların sayı çoxdur. Gözdən Əlillər Cəmiyyətin məlumatlarına görə, yoxlama aparılan 15 Azərbaycan rayonunun hər birində azı 30-50 görməsi qüsurlu uşaqlar qeydə alınmışdır. Daha çox sayda əlil uşaqlar digər böyük 7 şəhərdə, o cümlədən Bakıda aşkar olunaraq Cəmiyyət tərəfindən siyahıya alınıb. Beləliklə, bu uşaqların təməmlə təhsil və inkişafından xaric edildiyi aydın şəkildə görünməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yalnız bir xəstəlik kateqoriyası üzrə verilən məlumat və təhlildir. Lakin bu cür xəstəlik kateqoriyaları çoxdur və bu kateqoriyalara aid edilən və əsasən rayon yerlərində yaşayan uşaqlar təhsildən kənar qalmaqdadır.

Ucaq regionlarda və kəndlərdə elə hallar baş verir ki, qəfil korluq və ya görmənin zəifləməsi kimi əlillik simptomları dərhal diaqnoz və müalicə edilməsi müşkülə çevrilir. Bunun da səbəbləri xəstəxanaların uzaqda olması, orta səviyyəli kəndli üçün müalicənin bahalıq dərəcəsi və böyük şəhər və rayon mərkəzlərinə nisbətən az maaş alan bir feldşerin fəaliyyət göstərməsidir. Kənd və rayonlardakı poliklinika və xəstəxanalar həkimlərin, əsasən də ixtisaslaşmış həkimlərin sayına və avadanlıq təchizatına görə şəhər tibb müəssisələrindən geri qalır. Məhz bunların hamısı rayon yerlərinə əlil uşaqların sayının artmasına və ayırışçılıq, bərabərsizliyin yaranmasına gətirib çıxarır.

İncəsənət, idman və texniki təhsil kimi proqramdan kənar təhsil komponentlərindən faydalanmaq imkanları son bir neçə il ərzində nəzərəcarpaçaq dərəcədə azalıb və bu fenomen asasen kond və ehtiyacı olan ailələrə daha çox təsir göstərir. Uşaqlar üçün xüsusi «maraq mərkəzləri», o cümlədən pioner və texniki klublar maliyyə problemi və dövlətin onların işini dəstəkləmək imkanının olmaması səbəbindən bağlanır və ya tam güclə işləyə bilmirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət agentlikləri dövlət büdcəsinin və digər özəl bəy-nəlxalq donorların yardımı ilə uşaqlar üçün bir sıra fəaliyyətlər (tədbirlər) təşkil etmişdir. Lakin bu tədbirlər müvəqqəti və epizodik xarakterlidir. Onlar hazırkı ictimai və ya dövlət nəzdindəki uşaq mərkəzlərinin fəaliyyətini bərpa etmir, yalnız uşaqların həvəsləndirilməsinə yönəldilmişlər.

2002-ci ildən başlayaraq UNICEF Təhsil Nazirliyi ilə əməkdaşlıqda əksəriyyətində qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşadığı 18 Azərbaycan rayonunda 24 Gənclərin Resurs Mərkəzi yaradılıb. Halbuki 2003-cü ildə QHT-lərinin araşdırılması nəticəsində məlum olub ki, bu mərkəzlərin göstərdiyi xidmətlər effektiv deyil və onların işi UNICEF və ya Təhsil Nazirliyindən texniki yardımın göstərilməməsi üzündən dayandırılıb. Bu mərkəzlərin vəziyyəti hələ də naməlumdur, halbuki orada uşaqların mədəni, idman və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaları üçün əlverişli imkanlar əldə edə bilərlər⁴⁸. Bu mərkəzlərin fəaliyyətini tənzimləmək və onlara dövlət qayğısını təmin etmək məqsədilə Təhsil Nazirliyində xüsusi komissiya yaradılmışdır.

Onu da qeyd etmək ki, mədəni, idman və digər əyləncə mərkəzlərinin əksəriyyəti, o cümlədən pioner və uşaq düşərgələri ya bağlanıb, ya qaçqın və məcburi köçkünlər tərəfindən məskunlaşıb ki, bu da uşaqların idman, asudə vaxt və əyləncə fəaliyyəti ilə məşğul olmasına əngəl törədir. Hal-hazırda uşaqların ixtiyarına verilən iki yaxşı tanınan uşaq düşərgəsi vardır ki, onlar da Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən təqdim olunur. Hər bir uşağın oraya getmək arzusunə baxmayaraq, iki və ya daha artıq həftənin qiyməti heç də hamının ödəyəcəyi dərəcədə deyil. QHT-lərin müvəqqəti olaraq təmin etdiyi bir neçə düşərgə seçilmiş uşaq qrupları, o cümlədən riskli ailələr, internat məktəbləri, küçə uşaqları, qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarını cəlb edir. Lakin bu, uşaq əhalisinin 5%-dən çoxunu təşkil etmir. Bakıdan fərqli olaraq kənd ərazilərində və şəhərlərdə uşaqların düşərgələrdən istifadə imkanları məhduddur.

Təvsiyələr:

1. *Məktəblərdə uşaqların özünüidarə mexanizmlərinin (valideyn-müəllim-şagird assosiasiyaları, şagird fəaliyyət komitələri, debat mərkəzləri, uşaq ombudsmanları, şagird parlamenti və s.) geniş tətbiqi və inkişafı vasitəsi ilə məktəbli uşaqların sosiallaşmasına təkan vermək, onlarda sosial bacarıqları, təşəbbüskarlığı və məsuliyyətin inkişaf etdirilməsi;*
2. *Bazar iqtisadiyyatı qanunları və ümumiyyətlə, iqtisadi biliklər bütün fənlərin və ictimai fəaliyyət vasitəsilə öyrədilməsi;*
3. *Məktəbdə hal-hazırda səmərəsiz fəaliyyət göstərən psixoloji yardım xidmətinin ləğv edilməsi və məktəbdən kənar Pedaqoji-Sosial-Psixoloji Yardım Mərkəzinin yaradılması. Bu mərkəzin yaradılmasına psixoloqlarla yanaşı məktəbdə səmərəsiz fəaliyyət göstərən məktəbdən kənar və sinifdən kənar təşkilatçı müəllimlərin cəlb edilməsi;*
4. *Dövlət məktəbə qədər təhsilə olan mövcud münasibətini dəyişməsi və bununla bağlı xüsusi dövlət siyasətini hazırlanması və həyata keçirilməsi;*
5. *Dövlət uşaqların asudə vaxtının və mədəni-maarif tədbirlərinin keçirilməsi ilə bağlı götürüldüyü öhdəlikləri yerinə yetirməli və bununla əlaqədar uşaqların əlindən alınmış uşaq parklarını, istirahət zonalarını geri qaytarılması və ya onların əvəzinə yeniləri tikilməsi;*
6. *Məktəb və məktəbə qədər uşaqlara Uşaq Hüquqları Konvensiyasının öyrədilməsi ilə bağlı dövlət xüsusi metodik vasitələr və yeni texnologiyalar əsasında qurulmuş tədris proqramlarının hazırlanması;*
7. *Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra itirilmiş valideyn məsuliyyətini bərpa edilməsi məqsədilə dövlətin mədəni-maarif tədbirləri həyata keçirməsi və valideynləri öz vəzifələrini tam yerinə yetirməyə çağırması.*
8. *Uşaq hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə məktəblərdə Uşaq Ombudsmanları yaradılması. Bununla da məktəblərdə uşaq müdafiə sisteminin təşkili üçün zəminin yaradılması.*
9. *Dövlətin təhsil müəssisələrində məktəblilərin səhiyyə xidmətinin inkişaf etdirilməsinə və uşaqların səhətinin monitorinqinə daha çox diqqət yetirməsi.*
10. *Dövlət tərəfindən məktəblərdə könüllülük mədəniyyəti təbliğ edilməsi və dəstəklənməsi.*
11. *Dövlətin küçə uşaqları problemini həll etmək üçün problemin kökünü araşdırması və yerlərdə (əsasən də, rayon və kənd yerlərindən şəhərlərə uşaqların axınına dayandırmaq məqsədilə) uşaq müdafiə sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində xüsusi dövlət proqramını hazırlanaraq həyata keçirilməsi.*

⁴⁸ Azərbaycandakı Gənclər Resurs Mərkəzlərinin araşdırılması və onların problem və ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatı ilə UNICEF-in birgə əməkdaşlığı, 2003

VIII. XÜSUSİ MÜDAFİƏ TƏDBİRLƏRİ

A. Fövqaladə Hallardakı Uşaqlar

1. Qaçqın uşaqlar (maddə 22)

Hazırda Azərbaycan Respublikası 1951-ci il Qaçqınların Statusu üzrə Konvensiyaya və onun 1967-ci il protokoluna qoşulduğunu qanunla təsdiq edib. Bu Konvensiyaya qoşulmaqla Azərbaycan beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, üzərinə qaçqınların müdafiəsi ilə bağlı öhdəlik götürüb.

2005-ci il, yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın 16% ərazisini işğal etməsi nəticəsində öz evlərindən və yurd-yuvalarından didərgin düşmüş 576.000 məcburi köçkün hazırda müxtəlif növlü düşərgələrdə yaşamaqla ölkənin müxtəlif rayonlarına səpələniblər. Həmçinin, hazırda ölkədə 310.000-dən artıq qaçqın var ki, onların da əksəriyyəti Ermənistandan (təqribən 300.000), Çeçenistandan (8600, o cümlədən 3391⁴⁹ uşaq), Əfqanıstandan (300), İraq (30), İran (600) və digər ölkələrdən UNHCR-in müdafiə mandatı əsasında ölkədə məskunlaşdırılıblar⁵⁰. Qaçqın və məcburi köçkünlərin 35%-i uşaqlardır və onların əksəriyyəti çox ağır vəziyyətdə, elementar sanitariya və gigiyenik normaların olmadığı, təhsil və səhiyyə ləvazimatlarının çatışmadığı, içməli su mənbələrinin olmadığı şəraitdə yaşayır və müxtəlif hüquq pozuntuları ilə üzləşirlər⁵¹. Ombudsman aparatının verdiyi məlumata görə, son 10 il ərzində qaçqın və məcburi köçkün əhəri arasında 200.000 uşaq doğulub ki, onlar və onların ailələri çox böyük çətinliklərlə üzləşir və demək olar ki, hər sahədə problemləri mövcuddur. Yalnız 2003-cü ildən başlayaraq, hökumət məcburi köçkünlər üçün xüsusi yaşayış binalarının tikilməsi proqramının icrasına başlayıb. Prezident Fərmanına görə məcburi köçkünlərin məskunlaşmaları üçün evlərin tikilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Neft Fondundan maliyyə vəsaitinin ayrılması nəzərdə tutulub. Bununla yanaşı, qeyd etmək vacibdir ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin psixoloji və sosial reabilitasiyası və reintegrasiyasına həsr olunmuş və davamlı şəkildə işləyən xüsusi dəstək proqramı yoxdur. Bu cür proqramlar bir

⁴⁹ UNHCR-in hesabatı, yanvar 2005

⁵⁰ Helsinki Vətəndaş Assambleyası, 2005 və UNHCR-in hesabatı

⁵¹ UNICEF-in Azərbaycanda uşaq müdafiə sisteminin vəziyyəti üzrə hesabatı, 2005
Azərbaycan İnsan Haqları Mərkəzi, FIDH, Azərbaycan Respublikası tərəfindən İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Mütəvəllimlərin icrası üzrə Alternativ Hesabat, Bakı, Noyabr 2004

ərə QHT-lər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılsada onların davamlılığı obyektiv səbəblərdən həmişə təmin edilmir. Eyni zamanda, qanunlar üçün dövlət yardımını inkişaf etdirə biləcək sahibkarlıq və təsərrüfat işlərinin tədrisi ilə bağlı, uşaqlar və onların ailələri üçün xüsusi bacarıq və qabiliyyətləri inkişaf etdirə biləcək işlək proqram da zəif inkişaf etmişdir. Beynəlxalq cəmiyyətlər tərəfindən göstərilən humanitar yardımın həcmi də ilbəil azalır və minlərlə qaçqın və məcburi köçkün ailəsinin gələcək taleyini təhlükələr gözləyir.

B. Yuvenal Ədliyyə Sisteminə Cəlb Edilmiş Uşaqlar

1. Yetkinlik Yaşına Çatmayanların Qanunla Mühakiməsi (maddə 40)

1997-ci ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi tərəfindən təqdim edilmiş tövsiyələrin uşaqların qanunla mühakiməsi sahəsində Azərbaycanda bir çox işlər görülmüşdür. 1999-2000-ci illərdə yuvenal ədliyyə idarəçiliyi və məhkəmə sistemi ilə bağlı Azərbaycanın qanunvericiliyində xeyli dəyişiklik edilib, Cinayət və Cinayət Prosesual Məcəllə qəbul edilib. Buna baxmayaraq, BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin yuvenal ədliyyə idarəçiliyi ilə bağlı tövsiyələri qismən yerinə yetirilib.

Azərbaycanın yuvenal ədliyyə sahəsindəki problemləri çoxtərəfli və adətən kompleksdir və uşaq hüquqları baxımından onların hamısı vacibdir. Ər-Riyad bələdçiləri, Pekin qaydaları və BMT UHK (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası) kimi beynəlxalq qayda və bələdçilər əsas şort kimi mühakimə olunan uşaqlarla rəftarda ilk növbədə onların cəmiyyətə qovuşmasını və həmin mühitdə onun konstruktiv rol oynamağa rühlandırılmasını irəli sürürlər. Azərbaycanın cinayət və yuvenal ədliyyə sisteminə isə belə yanaşma qanunvericilikdə olmasına baxmayaraq realıqda hələ çatışmır⁵². Günahlandırılan və ya cinayət əməlinə təqsirləndirilən uşaqların hüquqlarının qorunması üçün bir sıra qanun və Konstitusiyaya təminatı olmasına baxmayaraq, əslində onlara nadir hallarda yardım göstərilir. Həbsdən dərhal sonra və polis nəzarətində olarkən, polis məntəqəsində zəif uşaq etiraf əldə etmək istəyən polislər tərəfindən icdidir. Onlara bir çox hallarda vəkil və qohumları ilə görüşmək qadağan edilir və onlar yaşlılarla bir yerdə saxlanılırlar. Həbsxanada olarkən uşaqlar tez-tez təhqirə və qeyri-insani cəzalara məruz qalırlar. Həbsxanalarda onlar

⁵² Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansının ATƏT-in Bakı Ofisinin və Böyük Britaniya səfirliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilmiş Azərbaycanda yuvenal ədliyyə sisteminin vəziyyəti, problemləri və çağırışları üzrə araşdırma və təhlilləri.

həddən ziyadə insanın olması, qida çatışmazlığı, fiziki, əqli və cinsi alqaldılma, tibbi qayğı və hüquqi məsləhətin olmaması kimi problemlərlə üzləşirlər. Çox vaxt, ittiham oxunarkən, hökmlər verildikdən yuvenal adliyyənin əsas prinsipləri – reabilitasiya və uşağın varlığının öndə olması pozulur. Əksər uşaqlar hətta polis istintaqı zamanı da pis rəftara məruz qalırlar.

Məhkəmədən əvvəlki saxlama geniş istifadə olunur. Əksər hallarda məhkəmədən öncəki saxlama digər səbəblər araşdırılmadan uşağın hüquqpozmasının ağırlığına görə təyin edilir (onun istintaqdan qaçması, digər cinayətlər törətməsi bəhanə edilərək). Ailənin yaşayış yeri olmadıqda məhkəmədən öncəki saxlama hətta ən xırda cinayətlərə görə də tətbiq edilir ki, uşaq aradan çıxa bilər⁵³.

Cəza seçimi çox məhduddur və azadlıqdan məhrum etmə ən çox istifadə olunan cəzadır. Proporsionallıq prinsipinə uyğun gəlməyən uzun hökmlərdən geniş istifadə olunur. Cinayət ədliyyəsi sistemi azyaşlılara qarşı xüsusilə amansızdır. Uşaqlara 10 illik həbs cəzası verilə bilər (düzdür, bir sıra müttəxəssislərin qənaətinə görə bu humanist yanaşmadır). Oğurluq ağır cinayət hesab olunur və məhkəmə uşağın ilk dəfə bunu edib-etməsinə nəzərə almayaraq, onun barəsində hökm çıxarır. Oğurluq (ərzaq, siqaret elektron avadanlıq və s.) üstündə uşaqların azadlıqdan məhrum edilmələri geniş yayılıb. Oğurluq üstündə həbsin orta müddəti 3-5 ildir. Uşaqlar maşın qaçırılması, narkotik vasitələrin daşınması və bu cinayətdə iştiraka görə uzun müddətli cəzalara məruz qalırlar.

Hazırda polis məntəqələrində olan məhbusların dəqiq sayını bilmək mümkün deyildir, o cümlədən türmədə və ya «polis kamerasında» (müvəqqəti, yaxud sonrakı təhqiqat üçün) sadəcə, ona görə ki, bu say dəyişkəndir, məhbuslardan bəziləri azad olunur, digərləri isə içəriyə salınır. Bununla belə, 2002-ci ildə Azərbaycandakı türmə və müvəqqəti saxlama yerlərində 432 uşaq olub (polis məntəqələrində olan uşaqların sayı dəqiq məlum deyil). 2003-cü ilin ilk 3 ayı ərzində Azərbaycanda yeniyetmələrlə bağlı 230 iş qeydə olunub. 2002-ci ildə məhkəmələr tərəfindən ittiham olunan uşaqların sayı təqribən 400 nəfər olub. Onlardan təqribən 150-i qapalı tipli təhsil müəssisələrinə göndərilib, 80 uşaq müxtəlif müddətə uşaqlar üçün həbsxanaya salınıb. Təəssüf ki, bu uşaqların cəmiyyətdə, icma və məktəbdə reabilitasiya və reintegrasiya

⁵³ Azərbaycanda yuvenal ədliyyə sistemi üzrə Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansının araşdırması, 2005
Prison Watch Azerbaijan, 2005 və göstərilmiş layihə çərçivəsində keçirilmiş dəyirmi masa.

mexanizmləri barədə, eləcə də onların gələcəkdə işlə təmin olunmaları, sosial rifah məsələləri psixoloji və sosial məsləhətlər alması barədə məlumat əldə etmək mümkün deyil.

Cədvəl 1: Yaşlar üzrə törədilmiş cinayətlər⁵⁴

İllər	2002	2003	2004
Yaşlar üzrə törədilmiş cinayətlər			
14-15 yaş	54	71	70
16-17 yaş	318	341	421
17-18 yaş	?	?	?
18-24 yaş	2344	2398	2764

Cədvəl 2: Təqsirləndirmənin tərkibi (faizlə)⁵⁵

Cinayətlər	2002	2003	2004
Cəmi	100	100	100
Hansı yaşda			
14-17 yaş	2,5	2,3	2,4
18 yaş	?	?	?

Bərpa olunmaqdan daha çox məhbus uşaqların bir qismi bəzən çox təhlükəli olan yaşlı məhbuslarla uzun müddət bir yerdə olduqlarından özləri də təhlükəli cinayətkarlara çevrilirlər. Üzün müddətli həbs cəzasına məhkum edilmiş, 18 yaşlı həbsxanada tamam olarsa, daha da pis gələcək gözləyən bu uşaqlar sonradan böyüklər üçün nəzərdə tutulmuş həbsxanalara keçirilirlər ki, burada da ciddi cinayət əməllərində suçlanan, bəzən isə hətta residivist olan yaşlı məhbuslarla yanaşı yaşamaq olurlar.

Hər il Azərbaycanda yüzlərlə yeniyetmə həbs olunur və böyüklərin məhkəmə sistemində cəlb olunurlar. Azərbaycanda cinayət məsuliyyəti yaşı 14-dür, uşaq ədliyyə (məhkəmə) sisteminin təyinatına görə 14-18 yaşlı uşaqlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər. Ümumilikdə, Azərbaycandakı yuvenal ədliyyə sistemi islahədicidən daha çox cəzalandırıcıdır. Yuvenal Ədliyyə idarəçiliyi prosesi ümu-

⁵⁴ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2003 (bax: Cinayətlər bölməsi)

⁵⁵ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2003 (bax: Cinayətlər bölməsi)

milikdə, polis istintaqından başlayır, məhkəmə öncəsi, məhkəmə, müvəqqəti saxlama yerləri, təcridxana, yaxud KPZ-lər, bunlar hamısı daha çox cəzalanmaya gətirir, nəinki islahedici rəftara. Uşaqların yuvenal ədliyyə sisteminin müxtəlif səviyyələrdə olduqları zaman onların qorunması üçün heç bir məxsusi tədbir, yaxud tədbirlər kompleksi dövlət tərəfindən təmin olunmur.

Uşaqların işləri ilə məşğul olan polis rəsmiləri, hakimlər, həbsxana və SİZO məmurları prokuror və hüquqşünaslar üçün heç bir məxsusi qayda və nizamlayıcılar (Cinayət Məcəlləsi və Cinayət Prosesual Məcəlləsində olanlardan başqa) təmin edilmir.

Milli ekspertlər hesab edirlər ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün xüsusi ixtisaslaşmış məhkəmələr yaratmaq, yaxud, yetkinlik yaşına çatmayanların cəlb edildikləri işləri bu sahədə ixtisaslaşmış və tədris/təlimdən keçmiş hakimlərə həvalə etmək lazımdır. Yuvenal hüquq-pozmalar üçün olan bu məhkəmələrin vəzifələrindən biri də cəza tədbirlərini alternativ qərarlarla əvəzləməkdir.

Məhkəmə, polis, vəkillər, prokurorlar, tərbiyəçilər və penitensiar müəssisələrinin heyətlərinin fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı praktik tövsiyələr:

- *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yetkinlik Yaşına Çatmamışların Hüquqpozmalarının Önlənməsi üçün Bələdçilərin (Ər-Riyad Bələdçiləri) 57-ci maddəsinə əsasən Baş Asambleyanın 14 dekabr 1990-cı ildə qəbul etdiyi və təsdiqlədiyi 45/112-ci qətnaməyə görə gənclərin statusunu, hüquqlarını və maraqlarını təmin edəcək və mümkün xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərə biləcək. Ombudsman, yaxud buna bənzər müstəqil orqanın yaradılmasına diqqət yetirilməlidir. Ombudsman və ya digər orqan həmçinin Ər-Riyad Bələdçilərinin, Pekin Qaydalarının, yaxud Azadlıqdan Məhrum Edilmiş yeniyetmələrin Hüquqlarının Müdafiəsi Qaydalarının həyata keçməsinə nəzarət edəcək. Ombudsman və ya digər orqan müntəzəm zaman intervalında əldə edilmiş tərəqqi və vasitələrin həyata keçirilməsinə mane olan çətinliklərlə bağlı hesabat nəşr etdirəcək. Uşaq müdafiə xidmətləri də qurulmalıdır.*
- *Mövcud qanunvericiliyin nəzərdən keçirilməsi vasitəsilə hazırkı qanunvericiliyin qüsurları, müəyyən edilmiş təcrübəsi və tədbirləri nəzərə alınmaqla Yeniyetmələr İşlərinə dair Cinayət Məcəlləsinin qəbulunun təmin edilməsi;*

- *Yuvenal ədliyyə idarəçiliyinin mühim mexanizmi kimi Azərbaycanın bir neçə kənd və şəhər regionlarında pilot yuvenal məhkəmələrinin yaradılması;*
- *Yuvenal ədliyyənin bütün aspektlərinə dair Ədliyyə Nazirliyinin, Daxili İşlər Nazirliyini, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Təhsil Nazirliyinin nümayəndələri, hakim və prokurorluq işçiləri, sosial işçilər, QHT-lər, Yeniyetmələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyalarının nümayəndələri üçün təhsil və tədris proqramlarının təmin edilməsi;*
- *Azərbaycanda Yuvenal Məhkəmələrinin yaradılmasının təmin edilməsi üçün qanun layihəsinin hazırlanması və/və ya mövcud qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi;*
- *Böyüklərə müqayisədə uşaqların təcridxanalarda (SİZO-larda) saxlanması müddətinin azaldılması;*
- *Uşaqların təcridxanalarda (SİZO-larda) saxlanması müddətində onların təhsil alma və davam etdirmə hüququnun təmin edilməsi;*
- *Qanunun lazımı müddəalarının və nəzarətə imkan verən bələdçilərin təmin olunması, yaxud cinayət törətməkdə şübhəli bilinən uşaqlar üçün həbs və təcridxanalarda, yaxud müvəqqəti saxlanma yerlərində yerləşdirməyə alternativ kimi ev həbslərinin tətbiqi;*
- *Cinayət törətməkdə şübhəli bilinən uşaqların yerləşdirilməsi institutları üzrə qanunun lazımı müddəaların və bələdçilərin təmin edilməsi, uşağın təcridxanada yerləşdirilməsi əvəzinə borsalda (müəllimlərin, psixoloqların və valideyn və qanuni təmsilçilərin giriş imkanı olan təcridxana tipli müəssisə) yerləşdirilməsinin təmin edilməsi;*
- *Vəkillərin fəaliyyətinin monitorinq edilməsinin və uşaqların hüquqlarının və «Vəkillər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun müddəalarının pozulması fəaliyyətləri üzərində lazımı araşdırılmaların təmin edilməsi;*
- *Polis məntəqələri və müəssisələrdə uşaqlar və valideynlər üçün yararlı formada müxtəlif liflet və plakatlar vasitəsilə məlumatın təmin olunması;*
- *Müəssisələrdəki uşaqların öz hüquqları, müəssisənin nizamnaməsi və müəssisə rəhbərliyi və işçilərinin hüquq və səlahiyyətlərinin*

- hədləri barədə məlumatlıqlarının artırılması üçün səylərinin göstərilməsi;
- Polis in ifadə əldə etmək üçün işgəncədən istifadəsini istisna edən fəaliyyət formasının yaradılmasının təmin edilməsi;
- Müəssisələrdə xüsusilə, tibb müəssisələrində, məktəb və məhkəmələrdə uşaqların özlərini ifadə etmələri üçün təqdirəlayiq mexanizmlərin yaradılması;
- Uşaqların təşkilatlanması və ya təşkilat və birliklərin yaratmaqlarında mənelərin aradan qaldırılması məqsədilə qanunvericiliyə dəyişikliklər edilməməsi;
- Yuvenal ədliyyə idarəçiliyinin bütün səviyyələrində dövlət idarələrinin nümayəndələrinin törətmiş olduqları işgəncə və qeyri-insani rəftar hallarının aşdırılması və belə məmurların məhkəmə vasitəsilə cəzalandırılması və belə halların qurbət olmuş uşaqların maddi kompensasiya və lazımı reabilitasiya almalarının təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasındakı bütün növ müəssisələrdə vətəndaş hüquq və azadlıqlarının inkişaf etdirilməsi, qeyri-qanuni senzuralarının ləğv edilməsi, gündəlik iş rejimlərinin elə təftiş edilməsi ki, bu uşaqların şəxsi hüququnu təmin edə bilsin;
- Məhkəmə zamanı uşaqlardan ifadə alarkən bu ifadədə məhkəmədən əvvəlki mərhələlərdə uşağa qarşı işgəncə tətbiq edildiyi göstərilərsə, həmin mərhələlərin hərtərəfli aşdırılmasının təmin edilməsi;
- Cinayət aşdırmasının bütün mərhələlərində, xüsusilə, hər hansı formada azadlıq məhdudlaşdırılsa, vəkilə çıxış və ailə ilə əlaqələrin təmin edilməsi;
- Vəkillərin etik davranışlarının, onların fəaliyyətində, yaxud uşağın hüquqlarının qorunması üçün məhkəmədən əvvəl və uşaq polis məntəqəsində olarkən hər hansı çatışmazlığın olmasının hərtərəfli aşdırılmasının təmin edilməsi;
- Müvəqqəti saxlama yerlərində və digər həbs yerlərində uşaqların yaşına uyğun qida və müvafiq sanitariya şəraitin yaxşılaşdırılması və onların vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən monitorinq imkanlarının təmin edilməsi;

- Psixiatrik xəstəxanalarda səbrliliyin göstərilməsinin təcili aşdırılması və psixiatrik xəstəxanalarda təmkinli davranış üçün bələdçilərin yaradılması;
- Müxtəlif müəssisələrdə istifadə olunan cəzalar üzərində təftiş və nəzarətin təmin edilməsi;
- Uşaqların vətəndaş və siyasi hüquqlarının pozulması hallarından səmərəli şikayət prosedurlarının yaradılması.

3. Həbs, saxlama, yaxud həbs etmənin hər hansı formasında azadlıqdan məhrum edilmiş uşaqlar (maddə 37 (b)-(d))

Yeniyetmənin təqsirli olduğu sübut olunduqdan sonra, Azərbaycanda yenidən tərbiyələndirmənin nadir növü, azadlıqdan məhrum etmə tətbiq edilir. Yayınma davranışı sərgiləyən yeniyetmələrin təhsili, yaxud onlara nəzarət üçün heç bir sınaq, yaxud ictimai yardım sistemi yoxdur. Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansının apardığı xüsusi aşdırma zamanı o qədər problemlər, o cümlədən həbs zamanı, uşaq polis məntəqəsi və istintaq təcrüdəsində olarkən və məhkəmə dinləməsi zamanı uşaqların hüquqlarının çoxsaylı pozuntuları müəyyən edilmişdir.

Polis idarəsində polis kameraları var ki, (KPZ) onlar cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin istintaq dövründə müvəqqəti saxlanması üçün nəzərdə tutulub. Uşaqlar da otfar dünyadan təcrid edilərkən bu polis kameralarında saxlanılır. Maksimal saxlanma müddəti 48 saat nəzərdə tutulur. Polis kameraları cəza tətbiqində, yaxud hüquq pozmadakı şübhəli bilinən şəxslərin saxlanması üçün nəzərdə tutulan 2 və daha çox adamın salındığı kiçik otaqlardır. Polis kameralarında uşaqlar üçün heç bir xüsusi otaq yoxdur və uşaqların saxlanması üçün olan şərait böyükölçüdə eynidir. Uşaqlar adətən böyükölçüdə ayrı saxlanılmır, bəzi yerlərdə uşaqların ayrıca otaqlarda saxlanması baxmayaraq, həmin otaqlar böyükölçüdə saxlandığı otaqların yanında olur. Heç bir xüsusi şərait, o cümlədən xüsusi qida, yaxud yeməklər, yaxşı istilik sistemi (adətən polis kameraları çox soyuq olur) yoxdur, saxlanılanlara baxan demək olar ki, bütün polis məmurları kişidir. Bu məmurlar uşaqlara, yaxud yetkinlik yaşına çatmamış hüquq pozucularına lazımı dəstək, yaxud yardım göstərməklə bağlı heç bir təlim keçməyiblər. Uşaqlarla adətən böyükölçüdə davranılan kimi davranılır. Yeniyetmələrin saxlama mərkəzində (koloniyada)

saxlanılan uşaqlarla aparılmış sorğu və müsahibələr aşkarladı ki, mühakimənin bütün səviyyələrində uşaqların əksəriyyəti pis rəftara məruz qalıb, onların çoxu döyülüb, alçaldılıb, işgəncəyə və qeyri-insanlara məruz qoyulublar.

Qanun tələb edir ki, polis kamerasına salınmış uşaq vəkillə təmin edilməli, valideynləri və azyaşlılarla iş və uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar təcili olaraq məlumatlandırılmalı və polis idarəsinə dəvət edilməlidirlər. Təəssüf ki, həm uşaqlarla aparılmış sorğu və müsahibələr, həm də polis idarələrinin özlərini verdikləri məlumatlar göstərir ki, valideynlər adətən ya ümumiyyətlə məlumatlandırılmır, ya da çox gec məlumatlandırılırlar. Komissiyalara məlumatın verilməsi ilə bağlı vəziyyət də eynidir. Dövlətin uşağı vəkillə təmin etməli olması baxmayaraq, hazırda saxlama yerlərində saxlanılan uşaqların heç birini vəkil görməyiblər. Bu, qismən onunla izah oluna bilər ki, uşaqların işi üçün vəkillərə cüzi miqdarda maliyyə vəsaiti verilir. Bunu müsahibə götürülən vəkillərin özləri də etiraf ediblər.

Uşaqların əksəriyyəti bildiriblər ki, onlar polis kameralarında 48 saatdan artıq saxlanılıblar ki, bu da birbaşa qanunun pozulmasıdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, uşaqların həbsdən sonra və polis və/və ya komissiyalar tərəfindən ilkin istintaq aparılarkən valideynlərinin və/və ya qanuni təmsilçilərinin himayəsinə verilməsi (onların hansı cinayəti törətməkdə şübhəli bilinmələrindən asılı olaraq) qanun və digər aktlarla tənzimlənsə də⁵⁶, belə bir təcrübədən nadir hallarda istifadə olunur.

Yuvenal ədliyyə idarçiliyi sisteminin digər sahələrində heyətin tərkibi ilə bağlı problem də ən vacib məsələlərdən biridir. Polis bölmələrində fəaliyyət göstərən uşaq müfəttişləri vəzifəsinə təyin edilmiş və uşaqlarla işləyən şəxslər hər hansı praktik təlimə, təhsilə, bələdçiyə malik deyil və uşaqlarla işləmək üçün xüsusi qabiliyyətlər almayıblar. Digər bir problem odur ki, polis idarələrindəki uşaq müfəttişlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti kişilərdir. Bu da uşağın bu sistemə düşdükdə rifahına və vəziyyətinə təsir göstərir. Polis məmurları ilə müsahibələr göstərir ki, hər vaxt nəşə soruşan, nəşə lazım olan, yaxud xüsusi diqqət və qayğı tələb edən azyaşlı ilə münasibətdə olmaq xeyli çətinlik törədir ki, qadınlar bu işlərin öhdəsindən asanlıqla gələ bilərlər.

Cinayət Prosesual Məcəlləsinin ixtisaslaşmış orqanların azyaşlıların işlərini araşdırmaları üçün lazımı baza və tənzimləmə yaratmasına

⁵⁶ Cinayət Məcəlləsinin 87.2 maddəsi: Nəzarətə götürmə valideynlərin və ya onları övz edən şəxslərin, yaxud müvafiq icra orqanı üzərində yetkinlik yaşına çatmayan tərbiyəvi təsir göstərmək və onun davranışına nəzarət etmək vəzifəsinin qoyulmasından ibarətdir 132.

baxmayaraq⁵⁷, reallıqda istintaq proseslərinə cəlb edilmiş şəxslər bu sahədə lazımı qədər istisaslaşmayıblar. Yeniyyətələrin işlərinin araşdırılması ilə məşğul olan şəxslərin əksəriyyəti uşaq hüquqları və uşaq məsələləri ilə bağlı hər hansı xüsusi bacarıq, təhsil və təlim görməyib.

Ölkə üzrə universal məlumat bazasının olmaması polis məmurları və polis kameraları üzərində nəzarət və monitorinqin keçirilməsinə və həmçinin vəziyyətin dəyişməsi üçün proqramların həyata keçirilməsinə, eləcə də uşaqlara yardım göstərilməsinə imkan vermir.

Ölkə üzrə 670 uşaq⁵⁸ üzərində (bir dəfə hüquqpozmaya yol vermiş, yaxud azadlığa buraxılmış, təhlükəli uşaqlar adlandırılan) daimi polis nəzarəti mövcuddur. Onlar uşaqların davranışına nəzarət edir, əgər uşaq özünü pis apararsa, o, ya saxlama yerinə, ya internata göndərilir, yaxud digər tədbirlər görülür. Halbuki, uşağın rifahı üzərində nəzarət yoxdur, yaxud onun pis davranışının qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görülmür. Hazırda bu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmaları və onların psixo-sosial reabilitasiyaları üçün heç bir iş görülmür. Baxmayaraq ki, Yeniyyətələrin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi Üzrə Komissiyaların vəzifəsi önləyici tədbirlər və reabilitasiya fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsidir, təəssüf ki, Komissiyalar və polis müfəttişləri tərəfindən xəbərdarlıq almalardan savayı, heç bir uşaq nəzərdən keçirilmir və önləyici, reabilitasiya və müdafiə tədbirləri həyata keçirilmir.

4. Uşağın Bərpası və Sosial Reinteqrasiyası

Dövlət uşaqlar üçün müvafiq rəftarın təmin edilməsi, o cümlədən, Yuvenal Ədliyyə sisteminə təmin edilməsinə yönəlik müdafiə, nəzarət, bələdçilik, sınaq və ailə himayəsi xidmətləri, yaxud ümumi və peşə təhsili proqramlarını həyata keçirmir.

Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqpozmasına nəzarət üçün qanuni qurumların yaradılması, ona yardım edəcək bütün sosial reinteqrasiya formalarının inkişaf etdirilməsi vacibdir. Belə kateqoriyadan olan uşaqların sosiallaşma fəaliyyəti uşaq və gənclərə həsr edilmiş ixtisaslı müdafiə xidmətlərinə məxsus sosial işçilər və tərbiyəçilərin yaranmasına səbəb olacaq ki, onlar da hüquq-mühafizə orqanlarının

⁵⁷ Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 432.1 maddəsi: yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində ibtidai istintaq imkan dairəsində müvafiq ibtidai istintaq orqanlarının xüsusi bölmələri və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə müvafiq iş təcrübəsinə malik olan şəxslər tərəfindən aparılmalıdır.

⁵⁸ Daxili İşlər Nazirliyinin İctimai təhlükəsizlik üzrə bölməsi, uşaq və yeniyyətələr birliyinin məlumatı, 2005

işçilərinin (polis) layiqincə həyata keçirə bilmədiyi vəzifələri icra edəcək.

Yuvenal hüquqpozma sahəsində sosial siyasət layihələrinin hazırlanması və fəaliyyətin həyata keçirilməsi də vacibdir. Belə tədbirlər ilk növbədə yeniyetmələr arasında anti-ictimai meyli nümayiş etdirən şəraitləri yaradan amillərə qarşı mübarizə aparmaq, onların haqqında məlumat vermək, qiymətləndirmək, izah etmək və ikincisi isə belə fenomenin qarşısını ala bilən və pozucu davranış sərgiləyən uşaqların sosial reabilitasiya fəaliyyətlərini həyata keçirməkdir.

Dövlətin uşaqlar üçün müvafiq rəftarın təmin edilməsi, o cümlədən yuvenal ədliyyə sistemində nəzarət, bələdçilik, sınaq və ailə himayəsi xidmətlərinə, yaxud ümumi peşə təhsili proqramlarının təmin edilməsinə yönəlik qayğı və bərpa ilə bağlı silsilə təklifləri yoxdur. Azərbaycan Respublikasının yetkinlik yaşına çatmayanlarının hüquqpozmalarına nəzarət üçün hüquqi çərçivəsini genişləndirmək lazımdır, belə ki, inteqrasiya formaları onlara tətbiq edilsin. Bu kateqoriyadan olan uşaqların təhsili uşaq sosial müdafiə xidmətinə məxsus sosial işçilər və tərbiyəçilərin sosial vəzifəsinə çevrilsin – elə bir təsisat yaradılсын ki, hazırda mövcud deyil, onun vəzifələri hal-hazırda olduğu kimi, polisə öhdəliyinə düşməsin.

Bu sahədə vəziyyəti düzəltmək üçün aşağıda göstərilən bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir:

➤ Yeniyetmənin hüquqpozmasına qarşı tətbiq edilən cəzalandırma tipindən uzaqlaşma vasitəsilə, yeniyetməni azadlıqdan məhrum etməyən sanksiyaların artırılması məqsədilə qanunun təkmilləşdirilməsi;

➤ Yeniyetmə hüquqpozucusunun cəlb olduğu hallarda məhkəmə, ədliyyə və prokurorluq orqanlarının ixtisaslaşdırılması;

➤ Yeniyetmələrin işləri və Hüquqların Müdafiəsi Üzrə Komissiyalar sistemi daxilində xüsusi sosial işçilər xidməti yaradılmalıdır;

➤ BMT və Avropa standartlarına riayət edən yuvenal ədliyyə sisteminin yaradılması;

Azərbaycanda yuvenal ədliyyə idarəçiliyində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün praktik tövsiyələr

Bütün yuvenal ədliyyə sisteminin əsas problemi odur ki, hazırkı sistem bərpəediciyə daha çox cəzalandırıcıdır. Yuvenal Ədliyyə sistemindeki dəyişikliklər uşaqlara yönəlik bərpəedici ədliyyəni təmin edəcək

idarəçiliyin qurulmasıdır. Təklif olunur ki, Azərbaycanda xüsusi yuvenal ədliyyə orqanının, yaxud Yuvenal və ya Ailə Məhkəməsinin yaradılması işinə başlanılsın. Bu məhkəmələr yuvenal ədliyyə idarəçiliyi üzrə Beynəlxalq İdarəetmə Qaydaları barədə xüsusi təlim, təhsil və biliklərə malik və tamamilə fərqli davranış tərzinə malik uşaqlarla dil tapmaq üçün lazımı qabiliyyət və təcrübəyə malik hakimlər tərəfindən idarə olunmalıdır.

İctimai həyatın bu sferasındakı islahatda mümkün addımlardan biri də yuvenal ədliyyə haqqında qanun və yuvenal ədliyyə orqanı və bu orqanın idarəçiliyi haqqında qanun qəbul etməkdir. Azyaşlıların işinə fərqli yanaşmanı təyin etmək üçün və həbs qabağı, həbs zamanı, istintaq zamanı, məhkəmə zamanı, həbsxanada olarkən və azadlığa çıxarkən bütün bu prosedurları müəyyənləşdirmək üçün ayrıca qanun qəbul etmək lazımdır ki, bu da monitoring nəzarəti və qanunun həyata keçirilməsi və baş verən zorakılıqları müşahidə etmək üçün əlverişli zəmin yarada bilər.

Yuvenal Ədliyyə üzrə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının və digər beynəlxalq sənədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı praktik tövsiyələr:

➤ *Uşaq Hüquqları Konvensiyasının bütün uyğun dövlət icraçıları tərəfindən həyata keçirilməsinə monitoring sayələrinin artırılması;*

➤ *UHK-nin icrasına monitoringin QHT-lər tərəfindən aparılmasının təqdir edilməsi. QHT-lər bu təsisatların qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir: Daxili İşlər Nazirliyinin müvəqqəti saxlama yerləri, Ədliyyə Nazirliyinin məhkəmədən öncəsi saxlama yerləri, (SIZO) həbsxana və digər saxlama yerləri, xüsusi tərbiyə məktəbləri, psixiatrik xəstəxanalar və internatlar;*

➤ *Uşaq həyatının müxtəlif aspektləri üzrə razılaşdırılmamış məlumatın toplanması. Uşaqlarla bağlı vəziyyətə, o cümlədən həbsxanada saxlanılan uşaqlarla bağlı vəziyyətə dair informasiyaya ictimai çıxışın təmin edilməsi. Lazım gələrsə, qanuna müvafiq təftiş aparılması;*

➤ *Uşaqların və həmçinin onların vəkillərinin və qanuni təmsilçilərinin uşaqların hüquqlarını müdafiə etmək üçün istifadə edə biləcəkləri şikayət mexanizmlərinin səmərəliliyinin və əlverişliliyinin təmin edilməsi;*

➤ *Bakı Dövlət Universitetində, Naxçıvan Dövlət Universitetində yuvenal ədliyyə idarəçiliyi üzrə xüsusi təhsil proqramının və Ədliyyə Nazirliyinin və Polis Akademiyasının təlim və tədris mərkəzlərində və digər özəl ali məktəblərdə xüsusi tədris proqramlarının yaradılması;*

➤ Məhkəmə hökmü icra olunarkən və azadlığa buraxıldıqdan dərhal sonra, məhkumluq davam edərkən, islah, reabilitasiya və psixoloji məsləhətlər və sosial reintegrasiya prosesləri üzərində nəzarət üçün diqqətin cəmləndirilməsi;

➤ Uşaqların ən yaxşı maraqları naminə cəzalandırmanı müşahidə etmək ki, bu cəzalandırma yalnız cəzalandırma xarakterinə deyil, uşağın inkişafı naminə olsun.

➤ Cinayətin təkrar olmasının qarşısının alınmasını səmərəli inkişaf etdirmək üçün uşaqlarla fərdi iş aparılması xidmətlərinin sınaqdan keçirilməsinin məhkəmələrə təqdim edilməsi;

➤ İnsan və uşaq hüquqlarının davamlı olaraq gözlənilməsinin yolu ilə həbsəmə və ya güc tətbiq etmə tədbirləri metodlarının humanistləşdirilməsi;

➤ Yeniyyətlərin hüquqpozmalarının dərin köklərini araşdırmaq üçün, obyektiv istintaq və qiymətləndirmə xidmətlərinin yaradılması və bunun üzərində səmərəli dövlət siyasətinin qurulması;

➤ Ayrıca yuvenal və ya ailə məhkəmələrinin yaradılması, yaxud adı məhkəmələrin nəzdində hakimlərin ixtisaslaşdırılması;

➤ Uşaqların xüsusi tərbiyə müəssisələrinə və azyaşlılar üçün reabilitasiya və uyğunlaşma mərkəzlərinə göndərilməsi səlahiyyətinin genişləndirilməsi məhkəmələrə verilməsi;

➤ Xüsusi tərbiyə məktəblərinin beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərən açıq və yarıaçıq müəssisələrə çevrilməsi islahatının aparılması;

➤ Həbsdən dərhal sonra və məhkəməyə təqdim edilərkən əsas hüquqlara ehtiramın təmin edilməsi və Uşaqlar üçün Qəbul Tranzit Mərkəzlərinə və xüsusi məktəblərə yerləşdirilən uşaqlarla əlaqəli hüquqların təmin edilməsi;

➤ Məhkəmədən əvvəlki saxlamanın yalnız istisna hallarda istifadəsinin təmin edilməsi;

➤ Yalnız uşağın törətdiyi cinayətin ağırlığına görə təqsirləndirilməsi onun məhkəmədən öncə saxlanması üçün səbəb ola bilməz;

➤ Əvvəlcə digər tədbirlər də nəzərdən keçirilməlidir və onlar nəyə görə tətbiq oluna bilər/bilməz sualına cavab yazılı formada müstəntiq, prokuror və hakim tərəfindən izah edilməlidir;

➤ Vəkilin bütün mərhələlərə çıxışının təmin edilməsi və reallıqda və təcrübədə müdafiə vəkillərinin fəaliyyətlərini müstəntiqin qərarlarından asılı olaraq bütün əngəllərin aradan qaldırılması;

➤ Təcili olaraq həbsdən əvvəlki saxlama yerlərinin, o cümlədən Daxili İşlər Nazirliyinin Müvəqqəti Saxlama Yerlərinin (KPZ) şəraitinin yaxşılaşdırılması;

➤ Məhkəmədən əvvəlki saxlama yerlərinin müddətlərinin qısa və uşaqların böyüklərdən bütün mərhələlərdə ayrı olmasının təmin edilməsi;

➤ Yaşları 18-25 arasında olan gənc hüquq pozucularını yerləşdirmək üçün mahiyyətə ayrı olan xüsusi gənclər həbsxanası qurulmalıdır;

➤ Hal-hazırda fəaliyyətdə olan uşaqlar üçün tərbiyə müəssisəsində (uşaq koloniyası) 18 yaşına (yetkinlik yaşına) çatmış uşaqlar yaşlıların həbsxanasına köçürülməməli və heç bir digər cəzalandırma yerlərində yaşlılarla birgə yerləşdirilməməlidirlər. Bundan əlavə, bu uşaqlar xüsusi reabilitasiya və islah tədbirlərinə yönəldilməli və gənc hüquq pozucuları üçün xüsusi cəzaçəkmə müəssisələrinə yerləşdirilməlidirlər.

Yuvenal, yaxud ailə məsələləri ilə məşğul olan məhkəmələrinin yaradılması prosesi:

➤ Yeniyyətlərin Ali Məhkəmə və yerli məhkəmələr tərəfindən cəlb edildikləri işlərin yoxlanılması ilə bağlı tövsiyələrin icrasının müntəzəm, səmərəli monitorinqinin təmin edilməsi;

➤ Uşağın nümayəndələrinin (valideynləri, pedaqoq, psixoloq) onların statusundan asılı olaraq (şahid, təqsirləndirilən şəxs, qurban qismində) azyaşlının istintaqı zamanı iştirakını təmin etmək üçün Cinayət Prosesual Məcəlləsinə lazımı dəyişikliklərin edilməsi;

➤ Təcili olaraq azyaşlılara tətbiq edilən mümkün cəzaların siyahısının təftiş edilməsi və yaşı 14-16 arasında olan uşaqlar üçün digər cəza imkanlarını (azadlıqdan məhrum etmə istisna olmaqla) təqdim edilməsi;

➤ Azyaşlılara tətbiq olunması mümkün olan cəza kimi mümkün olan cəza kimi həbsəmənin istisna edilməsi, yaxud həbsəmənin mahiyyətini dəyişərək, ətraf əlaqə ilə əlaqə kimi əsas hüquqlara hörmət göstərilməsinin təmin edilməsi;

➤ Cinayət qanunvericiliyinin təftiş edilərək humanistləşdirilməsi: təcili olaraq azyaşlılar üçün həbs müddətinin, xüsusilə oğurluq və maşın qaçırma üstündə olan həbs müddətinin azaldılması;

➤ Ədalətli mühakimə və qəti məhkəmə qərarları prinsiplərinə ehtiramın təmin edilməsi;

➤ Cinayət prosesual qanunvericiliyinə hörmətin və ilkin istintaqdan əvvəl açıqlamaların verilməsi praktikasının ləğvinin təmin edilməsi;

➤ Məhkəmə otağı mühitinin, o cümlədən təqsirləndirilən uşağın məhkəmə dinləməsi zamanı barmaqlıqlar arasında yerləşdirilməsinin dəyişdirilməsi;

➤ Lazım gəldikdə istintaqın bütün mərhələlərində uşaqların aydın tərcümə və aydınlaşdırma xidmətlərinə çıxışının təmin edilməsi;

Azərbaycanda Ədliyyə Sistemi ilə Əlaqədar:

- Məhkəməyə namizədlərin seçilməsi prosesinin təftişi;
- Yuvenal hakim olmaq istəyənlərin imtahanına Uşaq Hüquqları Konvensiyası və Yuvenal Ədliyyə üzrə BMT-nin Beynəlxalq Standartları (Pekin qaydaları), Tokio Qaydaları və Ər-Riyad prinsipləri kimi standartlar daxil edilməlidir;
- Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipini pozan əlavə araşdırma praktikası aradan qaldırılmalıdır;
- Bütün azadlıqdan məhrumetmə yerlərində və səmərəli şikayət mexanizmləri üzərində ictimai nəzarətin təqdir edilməsi;
- Vəkillər, gələcək hakimlər, polis rəsmiləri və komissiyaların üzvlərinin onların ali təhsillərənin bir hissəsi kimi yuvenal ədliyyə sahəsində təkmilləşdirmə kursları vasitəsilə xüsusi təhsil almalarının təmin edilməsi;

Yeniyyətənlərin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyaların fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı praktik tövsiyələr:

- Təcili olaraq Yeniyyətənlərin İşləri və Hüquqların Müdafiəsi üzrə Komissiyaların və polis bölmələrindəki Azyaşlıların İşləri üzrə Müfəttişliklərin yenidən qurulması və onların əlverişsiz şəraitdə olan, yəni təhlükədə olan uşaqların və ailələrin praktik cəhətdən dəstəklənilməsinə yönəlik fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- Komissiyalar müstəqil orqanlar kimi fəaliyyət göstərməli, hər rübdə 1 dəfə merə (icra hakimiyyəti başçısına), bələdiyyələrə, Nazirlər Kabinetinə hesabat verməli, və məlumatları icma ilə, eləcə də uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə müstəqil monitoring orqanı kimi yaradılması vacib olan Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsmanla bölüşməlidir;
- Komissiyaların heyəti peşəkarlardan ibarət olmalı, təlim görmüş uşaqlarla və uşaqlar üçün işləmək qabiliyyətinə malik yalnız cəza vermək xatirinə olmamalıdır;
- Qərar qəbul etmə səlahiyyəti komissiyalardan alınıb Yuvenal Məhkəmələrə verilməlidir ki, peşəkar hakimlər konkret halda uşaqla nə etmək qərarına gələ bilsinlər, yəni komissiyalar yalnız psixoloq və kA-tibdən ibarət olduqda onlar uşağın internat məktəbə göndərilməsi qərarına gətilir ki, bu məktəblər də aradan qadriilməli və bütövlükdə ləğv edilməlidir;

➤ Komissiyaların apardıqları və əldə etdikləri bütün mövcud informasiyalarla bağlı xüsusi məlumat bazası yaradılmalıdır. Bu məlumat bazalarında komissiyalarla işi olmuş uşaqların sayı, törədilmiş hüquqpozma tipləri, qəbul olunmuş qərarlar, uşaqların yaşayış məntəqələrinə yönləndirilməsi üçün, həyata keçirilmiş xidmətlər, övladlığa qəbul etmə yaxud qəyyumluq, sosial, yaxud icma işləri, təkrarlanan hüquqpozmaların dərəcəsi və digər başqa göstəricilər qeyd edilməlidir;

➤ Dövlət Statistika Komitəsindən, icra hakimiyyətlərinin toplanmış olduqları formalar istənilməli, komissiyalar tərəfindən uşaqlarla bağlı işlər üzrə daha ətraflı və tamamlanmış informasiyalar yaradılmış xüsusi elektron məlumat bazasına daxil edilməlidir. Bu, vəziyyətin monitoring edilməsinə və mənzərənin aydınlaşdırılmasına və bəzən gizli qalmış, yaxud aşkarlanmamış, xüsusilə, rayonlardakı problemlərin aşkarlanmasına və lazımi önləyici və yardımçı tədbirlərin təmin edilməsinə kömək edəcək. Bu, eləcə də, komissiyaların özlərinin işlərinin səmərəliliyinin monitoring edilməsinə və komissiyalar arasında şəbəkənin yaradılmasında təcrübə mübadiləsinə yardım göstərəcək;

➤ Nazirlər Kabinetinin təyin etdiyi xüsusi monitoring orqanı/ Uşaq və Ailə Problemləri Üzrə Dövlət Komitəsi, yaxud Uşaq Hüquqları üzrə Ombudsman müstəqil olaraq rayonlardakı komissiyaların işini uşaqlarla, onların valideynləri, məktəblər, polis rəsmiləri və digər maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqələr əsasında monitoring etmək imkanına malik olmalıdır.

➤ Komissiyaların hazırlanacaq rüblük hesabatlarının hazırlanması qaydalarını əks etdirən xüsusi bələdçilər hazırlanmalı və onlar komissiya üzvlərində vəziyyətin təhlil edilməsi və yaxşılığa doğru dəyişdirilməsinə nəzərdə tutan lazımi tədbirlərin hazırlanmasına tələb etməlidir.

C. İstismar olunan uşaqlar

1. Uşaqların iqtisadi istismarı və uşaq əməyi

QHT Alyansının keçirdiyi sorğuya görə hazırda Azərbaycandakı uşaqların 55%-dən çoxu müxtəlif işlər yerinə yetirirlər. Bu uşaqların 50%-dən çoxu gündə 4 saatdan artıq işləyirlər⁵⁹. Kənd yerlərində vəziyyət daha da pisdir. Ailələrin əksəriyyəti öz uşaqlarını fermada və kənd təsərrüfatı sahələrində çalışdırmağa təhrik edir. Qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarının 10 yaşdan yuxarı olanlarının 80%-i müxtəlif növ işlərə cəlb

⁵⁹ BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinə Alternativ QHT Hesabatının hazırlanmasının tərkib hissəsi olan araşdırmaların materialları, 2005 (araşdırma 20 regiondan 10.000 uşaq, 3.000 valideyn, 2.000 müəllim cəlb edilib)

edilə bilər. Eləcə də qaçqın və məcburi köçkün uşaqların əksər hissəsini ya vəziyyət məcbur edib, ya da valideynləri tərəfindən öz yaşadıqları qaçqın və məcburi köçkün yaşayış yerlərini və düşərgələrini tərk edərək paytaxt Bakıya qazanc əldə edərək özlərini və ailələrini saxlamağa təhrik ediblər. Kəndlərdə və kənd yerlərindəki məktəblilər kənd təsərrüfatı mövsümlərində gündəlik işə cəlb edilir, xüsusən uşaqlar məhsul toplamaqda işləyir və iş günü bəzən hər hansı əməyin müdafiə tədbirləri olmadan qızmar günəş altında və ya soyuq qış aylarında bir neçə saat davam edir, uşaqlar güncürmədən və ya donmadan müdafiə olunmaq üçün lazımı vasitələrdən və yay aylarında ilan çalmasına qarşı tədbirlərdən istifadə etmirlər.

Küçə uşaqlarının sayı getdikcə artmaqdadır, xüsusilə, böyük şəhərlərdə və əsasən Bakıda bu tendensiya hiss olunandır. Küçə uşaqları müxtəlif növlü çoxsaylı işlərə cəlb olunurlar. Müxtəlif əşyaların daşınmasından tutmuş, ticarət yaşayış yerlərini təmizlənməsi, maşınların yuyulması, avtobus və digər nəqliyyat vasitələrində pul yığılmasına qədər. Və tez-tez bu uşaqlar onlara iş verən yaşlılar və onlardan pul tələb edən yaşlılar və hətta bəzi polis müfəttişləri tərəfindən döyülür və təhqir edilir. İşləyən uşaqlar görünür ki, məktəbə getmirlər və çox güman ki, məktəbi biryolluq tərk ediblər. Bu tendensiyaya görə onlar yoxsulluğun və ümidsizliyin girdabına düşə bilərlər.

Poils bölmələrinin, qayyumluq orqanlarının, əmək və sosial müdafiə bölmələrinin gənclərin işi üzrə bölmələrin, qadın və uşaq işləri üzrə komissiyalarının işçilərinə müəllimlər, valideynlər – məktəb şurası üzvlərinə, prokurorluq və vergi rəsmilərinə uşaqların iqtisadi istismarına qarşı metodlar üzrə təlimlər keçirilməlidir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin daxilindəki xüsusi departamentin işçiləri Azərbaycanın bütün regionlarında mövcud olan ofislər şəbəkəsi vasitəsilə uşaq istismarının önənməsi və monitorinq məsələləri üzrə təlimlərdən keçirilməlidirlər və bu məqsədlə də əmək müdafiəsi sisteminin işçiləri üçün uşaq əməyinin istismarına dair xüsusi bələdçilər hazırlanmalıdır. Müsbət əlamətdir ki, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və uşaq əməyi departamenti QHT Alyansına müraciət edərək məlumat yardımı istəmiş, bu sahədə QHT-lərin təcrübələrini öyrənməyə çalışmışdır ki, bu da yenidən yaranmış departamentin və onun heyətinin vətəndaş cəmiyyəti ilə sıx əlaqədə işləmək marağını və uşaqların istismarını ilə bağlı vəziyyətin həll edilməsi yolunda istəyini göstərir.

Yaxşı hazırlanmış monitorinq və qiymətləndirmə proqramları istismarın müəyyənəşdirilməsi və ona qarşı mübarizədə uğurun əldə ediləcəyini göstərir. Uşaqların şikayətləri və ictimaiyyət nümayəndələrindən

daxil olan məlumatlar da həmçinin, bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün istifadə edilə bilər. Özəl biznes və sahibkarlar tərəfindən uşaqlara iş verilməsinə nəzarət sistemi də inkişaf etdirilməlidir.

2. Cinsi İstismar və Cinsi Sui İstifadə

Hazırda Azərbaycanda uşaqların cinsi istismarı ilə bağlı həqiqətə uyğun araşdırmalar və statistikalar yoxdur. Ancaq müxtəlif bərbəşə və dolay məlumatlar var ki, ölkədə həm də ölkə kənarında insan alveri ilə bağlı fenomenin mövcudluğu təsdiq edir.

Uşaqları cinsi sui-istifadənin hər bir formasından qorumaq üçün xüsusi qanunvericilik müddəaları lazımdır ki, uşaqlardan pornoqrafik materialların yayılmasında, eləcə də onlardan seks turizm şəbəkələrində kommersiya məqsədləri ilə istifadəsinin cəzalandırılması üçün əsas rolunu oynaya bilsin. Cinayət prosedurları da cinsi sui-istifadənin qurbanı olan uşaqların müdafiəsini təmin edə biləcək xüsusi nornların əlavə edilməsi vasitəsilə təkmilləşdirilməlidir. Təəssüf ki, dövlət cinsi istismar və uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı heç bir fəaliyyət təşəbbüslərində bulunmur, yaxud heç bir siyasət qəbul etmir. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, hazırkı, qanunvericilik bu sahədəki iş üçün əlverişli zəmin yaradır. Uşaq pornoqrafiyası ilə əlaqədar fəaliyyətləri qeyri-qanuni hesab edən şərtlər Əlavə Protokolun uşaqların satışı, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyasını əks etdirən 3-cü maddəsinin 1-ci (c) abzasında göstərilir. "Uşaq pornoqrafiyasının istehsalı, yayılması, idxalı, ixracı, təklif olunması, satılması, yaxud əldə edilməsi" qeyri-qanuni hesab olunur. Milli qanunlar həmin qeyri-qanuni fəaliyyətlərin siyahısına istinad edir. Hüququn da eyni hədəfləri var. Orada aydınca göstərilir ki, hər bir qeyri-qanuni fəaliyyət deyəndə nə nəzərdə tutulur. Burada biz diqqəti cinsi sui-istifadə və cinsi istismarla məşğul olan şəxslərin cəzalandırılmasına yönəltmək və bu zorakılıq aktlarının qurbanlarına dəstək vermək istədik. Azərbaycan qanunvericiliyi məxsusi olaraq uşaq pornoqrafiyasını aydınlaşdırır. Bununla yanaşı, uşaq və gənclərin cinsi istismarı "arzuolunmaz" və qeyri-qanuni hesab olunur. Uşaqları cinsi istismara cəlb edilmək məqsədi ilə bir sıra arzuolunmaz materiallardan istifadə olunur. Cizgi filmləri, uydurma mətnlər və gənclər kimi geyinən yaşlılar arzuolunmaz hesab oluna bilər. Hüquq müəyyən edir ki, seksual pozada çəkilmiş lüt uşağın şəkili arzuolunmaz hesab oluna bilər (uşaq erotikası), baxmayaraq ki, burada heç bir cinsi fəaliyyət yoxdur. Qanunlar uşaq pornoqrafiyası materiallarının "baxılması", surətinin çıxarılmasını, saxlanılmasını, CD-ROM, disket və digər mü-

vəqəti və yaxud birdəfəlik saxlama yerində hər hansı qeyri-qanuni spesifik fəaliyyətləri özündə əks etdirmir.

Uşaqlar tez-tez öz valideynləri tərəfindən sui-istifadə edirlər. Uşaqların valideynləri tərəfindən cinsi sui-istifadə hallarının Azərbaycanda artması müşahidə olunur. Hətta rayonlarda ictimai əlaqələrin möhkəm olduğu yerlərdə uşaqların cinsi sui-istifadə hallarının artması ilə bağlı məlumatlar var.

Öz qızını zorlayan ata

Ağır Cinayətlərə dair İşlər üzrə Məhkəmədə 16 yaşlı qızın zorlanması ilə bağlı cinayət işinə qəbulub. Məhkəmə atanı 15 illik həbs ilə cəzalandırıb. Zorlanmaya məruz qalıb X-in atası onu hələ 12 yaş olarkən zorlayıb və son 4 ildə bu qız həftədə 2-3 dəfə zorlanmaya məruz qalır.

1996-cı ildən X-in anası vəfat etdikdən sonra o, bir müddət babasının yanında yaşayıb. Bir qədər sonra X və onun qardaşı babasının yanında götürülərək atasının yeni evinə köçürüldülər. Atasına 2000-ci ildən məktəbə getməyi qadağan edib, ilin ortalarında o ilk dəfə zorlanmaya məruz qalıb. Atasını qorxudurmuş ki, əgər kimə isə bu barədə xəbər versə, onu öldürəcək. Bu iş daha uzun müddətə davam edə bilirdi, əgər uşaqlar evdən qaçarsa öz nənə-babasının yanına getməyidilər. Baba polisə zəng edir və atanı həbs edirlər. İndi ona 15 il müddətində heç kimi baş çəkməyəcək və onu orada ciddi problemlər gözləyir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin uşaq zorlama maddəsi ilə ittiham olunan şəxsləri həbsxanada da problemlər gözləyir.⁶⁰

Qisas

Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Məhkəmə 17 yaşlı qızın zorlanması (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 109.1 maddəsi) və ölümü üzrə (maddə 120.1 işi üzrə) Bakı sakini S.B.-nin cinayət işinə baxdı.

Qız atasının düşməni tərəfindən törədilmiş qisasın qurbanı olub. Təqsirləndirilən şəxs onların qonşusudur. Məhkəmə bu şəxsə 14 illik həbs cəzası təyin edib.⁶¹

Qəzetlərin təhlili göstərir ki, uşaqların qarşı cinsi zoraklıq və cinsi sui-istifadə, o cümlədən də valideynlər tərəfindən törədilmiş hadisələr ayda 3-5 dəfə baş verir. Bu işlərin əksəriyyəti bir neçə ay, yaxud il davam edən hadisələr tamamilə təsadüf nəticəsində aşkarlanıb. Halbuki, düşünmək olar ki, bu rəqəmlər realıqdan bir neçə dəfə azdır. Görünür ki, bir valideyn atasıyla və qohumunun qəyyumluğunda yaşayan

⁶⁰ «Zerkalo» qəzeti, №86, 7 may 2005

⁶¹ «Yejednevniye novosti» qəzeti, №18, 6 may 2005

uşaqlar cinsi sui-istifadə və istismar təhlükəsində yaşayırlar və təəssüf ki, Yeniyyətmələrin işləri və Hüquqların müdafiəsi üzrə Komissiyalar bu kimi işlərin aşkarlanmasında və xüsusilə qarşısının alınmasında lazımı rol oynaya bilmirlər. Cinsi istismar və cinsi sui-istifadə hallarının artması Yeniyyətmələrin işləri və Hüquqların müdafiəsi üzrə Komissiyaların, eləcə də Qəyyumluq və Övladlığa götürmə Komissiyalarının fəaliyyətində mütəmadi və müntəzəm monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin olmaması nəticəsidir.

Uşaqların seksual fəaliyyətlər üçün tovlanmasında yeni bir fenomenin - "internet tərbiyəsi, yaxud tələsi"nin vüsət alması barədə həyəcan təbili çalmanın vaxtidir. Azərbaycanın paytaxtı Bakıda aparılan araşdırmalar bu problemin qorxulu miqyasında artıdığını göstərir. Aparılmış araşdırmaya görə internet xidmətlərindən istifadə edən məktəbli uşaqlar və gənclər 82% təşkil edir. Onlardan 75%-i şəbəkədən kənar görüş barədə təkliflər alıblar və 25%-i bu müraciəti göndərən, tanımadığı adamlarla görüşür. Bu uşaqların 38%-i arzuolunmaz seksual söhbətlərə cəlb edilib, bu söhbətlərin 10%-i pornoqrafik şəkillərin göndərilməsi ilə, 76%-i şəkillərin göndərilməsi tələbi ilə, 79%-i isə görüş təklifi ilə müşayiət olunur. Azərbaycanın internet xidmətlərinin fəaliyyətinin nişanlayan qanunvericilik yoxdur⁶².

İnternet xidməti provayderləri uşaq pornoqrafiyasına qarşı mübarizədə əhəmiyyətli rol oynaya bilərlər. Bunun tutarlı sübutu odur ki, internet xidməti provayderlərinin internetdəki tovlayıcı və ya sui-istifadə üçün yararlı olan şəkillərin qarşısını almaq üçün mənavi məsuliyyətlər var. Bir çox internet xidməti provayderləri uşaqların onların xidmətlərindən istifadə etmələri üçün müəyyən işlər görüblər (yəni, xidmət bələdçilərinin nəşr edilməsi vasitəsilə, filtirdən keçirmə və uşaq pornoqrafiyası və digər təhlükəli saytların istifadəsi və baxılmasını qadağan etməklə). Bununla belə, internetin özünü tənzimləməsi uşaqlara qarşı internetlə bağlı cinayətlərin qarşısını almaq üçün yetərli deyil.

İnandırıcıdır ki, vətəndaş cəmiyyəti, xüsusi bölmələr uşaq pornoqrafiyası aleyhinə mübarizəyə cəlb edilməlidirlər. Uşaqların internetlə bağlı cinayətlərdən və sui-istifadədən müdafiəsi üçün bir çox təşəbbüslər göstərilməlidir. Onların əksəriyyəti uşaqların internetdən istifadə etdikləri vaxt müdafiə olunmaları üzərində cəmlənməlidir. Qaynar xətlərlə məlumatlandırma kampaniyasından tutmuş, uşaqları və onların ailələrini sui-istifadə riskinə qarşı bacarıqla təchiz etmək,

⁶² Azərbaycanca internet xidmətləri üzrə sorğu, QHT Alyansı, 2004

yaxud, sui-istifadə tərkibli web-saytlar barədə xüsusi dövlət orqanlarına məlumat verməyə qədər geniş silsiləvi fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir.

Qanunvericiliklə bağlı aşağıdakılar tövsiyə olunur:

- (a) Əlavə protokolun 3-cü maddəsinin 1-ci (c) bəndinə uyğun olaraq, uşaq pornoqrafiyasının istehsalından ödənilməsinə qədər hər bir mərhələsində iştirakın cinayətlər sırasına daxil edilməsi;
- (b) «İnternet şirnikləndirməsi və ya tovlamasını» cinayət elan edən qanunvericiliyin təqdim edilməsi;
- (c) İnternet xidmətləri provayderlərinə yalnız onların məlumatlarının olduğu qeyri-qanuni materialların çıxarılması və ya çıxışın önlənməsi ilə bağlı öhdəliklərin qoyulmasını nəzərdə tutan deyil, eləcə də nəzarətlərindəki şəbəkədə uşaq pornoqrafiyasını önləmək üçün minimum monitorinq öhdəliyinin qoyulması;
- (d) Uşaq erotikası üzrə qanunvericiliyin qəbulunun nəzərdən keçirilməsi;
- (e) Uşaq pornoqrafiyası üzrə qanunvericiliyin 18 yaşından aşağı olan, onların yaşının cinsi fəaliyyətə imkan verib-verməməsindən asılı olmayaraq, bütün uşaqların müdafiəsini təmin etməsi. 18 yaşından aşağı olan uşağın pornoqrafiya, fahişəlik və qanunsuz satılmaya (traffikinq) məruz qalmasının mümkünlüyü istisna edilməlidir; Hüquq mühafizə orqanlarının tərkibində internetlə bağlı cinayətlərlə məşğul olan ixtisaslaşmış birliklərin yaradılması vacibdir. Bu birliklər müvafiq olaraq təkcə texnoloji vasitələrlə təchiz edilməli deyil, həm də uşaq hüquqları sahəsində səriştəli heyətlə təmin edilməlidir. Hüquq mühafizə orqanları qaynar xətlərlə və internet xidmətləri provayderləri ilə araşdırmalarda və yeni texnologiyaların gətirə biləcəyi gələcək problemlərin müəyyənləşməsində əməkdaşlıq etməlidirlər. Uşaq pornoqrafiyasının qurbanlarının qorunması problemi məsul olanların nəzərindən qaçmamalıdır. Aşağıdakı məsələlər üçün daha sox səy və əlaqələndirmə lazımdır:

- (a) Sui-istifadənin qurbanlarının müəyyənləşdirilməsi;
 - (b) Onların reabilitasiya proqramları və müvafiq kompensasiyalarla təmi olunmaları;
- Məlumatlandırma təşəbbüsləri həm uşaqları, həm də böyükləri əhatə etməlidir. Xüsusilə bu sahədə bərabər maarifləndirmə fəaliyyətləri həyata keçirilməlidir.

KİV-dən yaradıcı istifadə məlumatlarını hamını əhatə etməsi də həlledicidir. Məlumatlandırma kampaniyaları: jurnalistlərin təlimləndi-

rilması və həssaslığının artırılması; ismarıcların çətdirilməsində qeyri-ənənəvi metodlardan istifadəni (məsələn, hava limanlarında və təy-yarələrdə reklam roliklərinin istifadəsi və s.) nəzərdə tutmalıdır. Özal sektor bu mübarizənin ayrılmaz hissəsidir. Özünü tənzimləmə təşəbbüsləri təqdir edilməlidir. İnternetdə uşaq pornoqrafiyası biznesinin dayandırılmasında kredit-kart şirkətlərinin rolu xüsusilə böyükdür. Azərkart kampaniyasını uşaq pornoqrafiyası veb saytlarına çıxış üçün ödəmələrin ləğvi yolunda bütün mümkün səyləri qoymağa çağırılmalıdır.

Ailə və cinsi zorakılıq qurbanı olan uşaqları uzun müddətə toplaya biləcək və onlara səriştəli psixoloq terapiya xidmət göstərə biləcək ixtisaslaşmış böhran mərkəzlərinin yaradılması lazımdır. «Uşaq Hüquqları haqqında» Qanuna cinsi və fiziki zorakılıq qurbanı olan uşaqlara yardım göstərilməsi prosedurlarını əks etdirən əlavələr edilməlidir. Bu prosedurlar özündə böhran mərkəzlərinin və bu mərkəzlərin və reabilitasiya və yardım proqramlarının illik maliyyələşdirilməsini tənzimləməlidir.

3. Satışlar, Traffikinq və Uşaq Oğurluğu

Son illər ərzində Azərbaycan insanların qanunsuz satışı üzrə yaxşı təşkil edilmiş və genişlənməkdə olan beynəlxalq şəbəkəyə daxil edilib və insan alverinin daha çox qurbanları fahişəliyə cəlb edilmiş qadınlardır.

Qadın alveri ilə yanaşı, uşaq alveri problemi də ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməkdədir. Belə ki, 1997-ci ildə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları bu ictimai və cinayət tərkibli problem sahəsində fəaliyyət göstərməyə başlayıblar. 1998-ci ildən məhkəmə 13 uşağın İsrailə satılması üstündə bir neçə Azərbaycan vətəndaşını (bir neçə klinikanın tibbi heyətini) təqsirləndirdi. Araşdırmaların uşaq satışı faktını təsdiqləməsinə baxmayaraq, bu səhiyyə işçiləri yalnız işdən azad edildilər və heç bir cəza almadılar. 13 uşaqdan 7-sinin taleyi məlum olmasa da, onlardan 6-sının İsrailə göndərildiyi aşkarlandı. Amma onların da sonrakı həyatı və yaşayış şəraitləri barədə heç bir məlumat müəyyənləşdirilmədi⁶³. Uşaqların yoxa çıxmaları və satılmaları barədə hər il QHT hesabatları verilsə də, dövlət uşaq satışının qarşısını alınması və Azərbaycanda mövcud olan cinayət şəbəkəsinin aşkarlanması istiqamətində heç bir lazımi fəaliyyət həyata keçirmir. «Uşaqlar hələ də Azərbaycanda satış

⁶³ Helsinki Vətəndaş Assambleyası, Tibb və Uşaqlar Komissiyası, «Zerkalo» qəzeti №27, 2004

obyektidirlər. 2000-2001-ci illər ərzində Səhiyyə Narliyinin üç institutu arasında (uşaq evi, ana və uşağa qayğı müəssisəsi və A.Qarayev adına uşaq xəstəxanası) qeyb olmuş 121 uşağın taleyi namalum olaraq qalmaqdadır. Biz bu üç uşaq müəssisəsini bermud üçbucağı adlandırırıq, çünki uşaqlar burada yoxa çıxırlar. Qeyb olmuş bu uşaqlar uşaq evindən adı çəkilən müəssisələrə göndərilir və bir daha geri qayıtmırlar. Bir çox dövlət idarələrinə, o cümlədən Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət etməyimizə baxmayaraq, onlardan heç biri bu uşaqların haraya yoxa çıxmaları barədə narahat olmayıb»⁶⁴. İctimai təşkilatlar tərəfindən aşkarlanan və problemin ictimaiyyətin nəzərini cəlb etməsi faktlarına görə dövlət hüquq mühafizə orqanları da trafficking və uşaq satışı ilə bağlı işlərin paralel araşdırılmasına təşəbbüs göstərir.

2004-cü ildə Bakı Baş Polis İdarəsi 14 yaşlı bacısı qızını 3000 ABŞ dolları satmağa cəhd göstərən qadını həbs edib. 2002-ci ildə Respublika Baş Prokurorluğu və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi Azərbaycan qanunvericiliyinin qəbulundakı pozuntularla 2002-ci ildən bəri fiziki qüsurlu uşaqları övladlığa götürmək istəyən bir neçə ABŞ vətəndaşının şikayətləri əsasında araşdırmalara başlayıb. Azərbaycanda baş verən uşaq satışı, trafficking hallarının başqa bir forması həbsxanada uşaq dünyaya gətirmiş qadınların uşaqları ilə bağlıdır. Doğuşdan sonra uşaq klinikaya göndərilir və oradan yoxa çıxır. Klinikadan uşağın dəfn edildiyi qəbirin yerini göstərməyi tələb etdikdə klinika rəsmiləri bunu etməkdən imtina ediblər⁶⁵.

«Təmiş Dünya» İctimai Birliyinin apardığı sorğular göstərib ki, son bir neçə ildə 500 qadın və onlarla birgə 11 uşaq traffickingin qurbanlarına çevriliblər⁶⁶. Onların 87%-i BƏƏ və Türkiyəyə aparılaraq satılıblar.

⁶⁴ Helsinki Vətəndaş Assambleyası, Tibb və Uşaqlar Komissiyası, «Azadlıq» qəzeti 25 fevral, 2004

⁶⁵ Helsinki Vətəndaş Assambleyası, 2004

⁶⁶ Vətəndaş Hüquqları Uğrunda «Təmiş Dünya» İctimai Birliyinin Con Hopkins institutunun yardımı ilə traffickingin qurbanları üzrə keçirdiyi sorğu əsasında hazırlanmış qısa hesabat, Bakı-Azərbaycan, 2005

«Sorğuya küçədə dilənən 11 uşaq cəlb edilmişdi. Onlardan 8-i oğlan 3-ü isə qız idi. Onlar 11-13 yaşlarında idilər. Uşaqlardan 6-sı azəri, 2-si talış, 2-si rus və 1-i ləzgi azlığının nümayəndəsi idi. Burada Bərdədəki qaçqın düşərgəsindən 5 uşaq var idi ki, onlardan da biri yetim idi. Qaçqın uşaqlar öz qonşuları tərəfindən 200 ABŞ dollarına satılmışdılar. Onlardan biri öz anası tərəfindən 5 butulka arəğa, digəri isə bir torba arəğa satılmışdı. Bütün bu uşaqlar başqa adamlara 150 ABŞ dollarına satılmışdılar. İki uşaq (bacı və qardaş) öz ataları tərəfindən 25 qram narkotik maddəyə satılmışdı. Uşaqların bəziləri qeyd edirdilər ki, onlar zorla qaçırılıblar. Qurbanlar bildirirdilər ki, onlar düyülür, ac saxlanılır, bağlı otağa salınır və küçələrdə dilənməyə məcbur edirlər... Oğlanlardan bəzisi, qızların isə hamısı deyirdilər ki, onlar zorlanırlar.»⁶⁷

Qəzetlərdə dərc edilmiş məlumatlar əsasında, polis orqanları, QHT-lər və digər müstəqil mənbələrin təqdim etdiklər məlumatlar əsasında trafficking, qaçırılma, satılma və sui-istifadə hallarını araşdıran «Təmiş Dünya» İctimai Birliyi aşağıdakı mənzərəni təqdim edir⁶⁸:

Nö	Yaş qrupları	Sayı
1.	12-13 yaş	17 uşaq
2.	Yeniyyətə	24 uşaq
3.	1-10 yaş	19 uşaq

Bununla belə, müstəqil ekspertlər deyirlər ki, rəqəmlər daha yüksək olmalıdır, sadəcə olaraq gizlədilir.

Azərbaycanın hazırkı qanunvericilikdə bu əsasında heç bir cəza növü nəzərdə tutulmur. Azərbaycan üçün hazırda ən vacib məsələlərdən biri «İnsan alveri və Trafficking haqqında» qanun layihəsinin hazırlanması, ardınca isə cinayətin önlənməsi, qurbanların müdafiəsi və qorunması, cinayətkarın cəzalandırılması üçün qanunun icrası mexanizmlərinin yaradılmasıdır. Qanun 2005-ci ilin aprelində parlamentdə müzakirə olunub, ekspertlər və parlament deputatları tərəfindən bir çox böşluqlərin olduğu bildirilir. Qanun insan alveri və traffickingin cinayət fəaliyyəti hesab olunması üçün zəmin yaradacaq və bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə lazımı dəyişikliklər və

⁶⁷ «Təmiş Dünya» İctimai Birliyinin hesabatı, 2004

⁶⁸ «Təmiş Dünya» İctimai Birliyinin hesabatı, 2004

əlavələr ediləcək⁶⁹. Qeyri-Hökumət Təşkilatları ATƏT-in Bakı Ofisinin dəstəyi ilə Azərbaycanda qadın və uşaqların trafficking məsələlərinin azaldılmasını və ləğvini nəzərdə tutan bir sıra fəaliyyətlər təklif ediblər. Daxili İşlər Nazirliyinin nəzdində xüsusi mərkəz yaradılmış və Prezident Fərmanı ilə xüsusi milli Fəaliyyət Planı qüvvəyə minmişdir. Traffikinq və İnsan Alveri əleyhinə Milli Fəaliyyət Planı ötən il yaradılsa da, onun əlaqələndiricisi hələ də təyin olunmayıb. Bundan başqa, Daxili İşlər Nazirliyi 2004-2005-ci illər üçün bu sahədə aşkarlanmış cinayət işlərinin sayının artdığını qeyd edib ki, bu da müsbət əlamət hesab oluna bilər. Traffikinqin nəticəsi kimi 2004-cü ildə 150 qurban uşaq müalicəyə göndərilib və 33 trafficking epizodu aşkarlanıb ki, onun da nəticəsində istintaq orqanları tərəfindən 48 nəfər mühakimə edilib. Digər müsbət hal isə son 4 ilin rəsmi məlumatlarına görə uşaqların cinsi sui-istifadəsinə görə təqsirləndirilən yaşlı insanların sayının artmasıdır: əgər 2000-ci ildə uşaq traffickinginə görə 1 nəfər ittiham edilmişdirsə, 2002-ci ildə bu rəqəm 6-ya çatıb⁷⁰.

Bir çox ölkələrdə tanınmış beynəlxalq mənbələrin (Human Rights Watch, ABŞ Dövlət Departamenti, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı⁷¹) Azərbaycandakı qadın alveri ilə əlaqəli heç bir ümidverici məlumat yoxdur. Təəssüf ki, əməliyyatların gizli keçməsi səbəbindən trafficking qurbanları və fəaliyyətlərin dəqiq sayını söyləmək çətindir. Azərbaycanda traffickinglə bağlı tam mənzərə müəyyən edilməyib. 2004-cü ildə "Qadın Böhran Mərkəzi" və bir sıra QHT-lər bu problemin öyrənilməsi üçün bir sıra xüsusi araşdırmalar aparıblar. Bakı, Gəncə, Şəmkir və Mingəçevirdə aparılmış araşdırmalar nəticəsində insan alverinin 110 qurbanı aşkarlanıb ki, onlardan 73-ü 18-53 yaşlı qadınlar, 7-si 12-13 yaşlı uşaqlar, 20-si 14-17 yaşlı yeniyetmələr və 10-u 30-40 yaşlı kişilər olub. Traffikinqin qurbanları daha çox qadınlar olub ki, onlar da tez-tez zorlanmaya məruz qalıb, o cümlədən iş yerlərinə ərizə ilə müraciət etmiş, seksual qurban olub biabırçılıqla üzləşmiş qızlar və öz ailələrini, o cümlədən öz valideynləri və uşaqlarını təmin edən tənha qadınlar⁷².

⁶⁹ «Ayna» qəzeti, №80(1022), 29.04.05

⁷⁰ BMT-nin Baş katibinə Zorakılığın Araşdırılması ilə bağlı Azərbaycan Dövlət Hesabatı,

⁷¹ www.iom.org, www.hrw.org

⁷² Vətəndaş Hüquqları Uğrunda «Təmiz Dünya» İctimai Birliyinin Con Hopkins institutunun yardımı ilə traffickingin qurbanları üzrə keçirdiyi sorğu əsasında hazırlanmış qısa hesabat, Bakı-Azərbaycan, 2005

«Təmiz Dünya» İctimai Birliyi bu yaxınlarda ATƏT-in dəstəyi ilə Traffikinq üzrə ictimai məlumatlandırma ilə bağlı xüsusi araşdırma və fəaliyyətlər keçirib və eləcə də, sorğu həyata keçirib ki, onun da nəticəsində aşağıdakı məlumatlar əldə edilib: insan alverinin 309 qurbanı, o cümlədən 11 uşaqdır.⁷³ Sorğuya cəlb edilmiş uşaqların 10-13 yaşları var ki, onlar da küçədə dilənirlər. Bu uşaqların əksəriyyəti valideynləri, qohumları yaxud qonşuları tərəfindən satılmış olur. Onların yarısı qaçaqındır. Onların əksəriyyəti narkotik qəbul etməyə məcbur edilir, qızların hamısı və oğlanlardan bəzisi bildirir ki, onlar zorlanmaya məruz qalıb.

Cinayət və mülki qanunvericiliyin müddəaları da qeyri-müvafiqdir. Uşaq traffickingi üzrə geniş araşdırma aparmağa ehtiyac duyulur. Traffikinq qurbanlarının statusu qanunvericiliklə müəyyənəndirilməlidir. Qurbanın müəyyənəndirilməsi proseduru qanunvericiliklə tənzimlənməlidir. Standartlar və təcrübələr inkişaf etdirilməli və qanunun müddəaları tərəfindən dəstəklənməlidir. Hökumət QHT-lərlə birgə alver qurbanı olmuş insanlara, xüsusən uşaqlara, qanuni və digər növ yardımların göstərilməsi üzrə milli standartları inkişaf etdirməlidir. Hazırki, şəraitdə hüquq mühafizə və məhkəmə sistemi bu tip cinayətlərə qarşı səmərəli mübarizə aparmağa hazır deyil. Hökumət ekspertləri seks ticarətinə qarşı mübarizə aparma, seks cinayətlərinin araşdırılması və insan alverini himayə edən təşkilatların aşkarlanması üzrə təlimlərə cəlb etməlidir. QHT-lər bu mütəxəssislərə trafficking qurbanları ilə işləməkdə yardım göstərməlidir. Göründüyü kimi, trafficking və oğurluq qurbanı olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi naminə hazırki cinayət qanunvericiliyi və «Uşaq Hüquqları haqqında» Qanun qadağanedicisi və məhkəmələndirici tədbirləri əhatə etməlidir. QHT-lərin qaynar xətt təcrübəsi hökumətin qeyri-qanuni miqrantlara və trafficking qurbanları üçün məxsusi qaynar xətt açarkən faydalı ola bilər.

D. Milli azlıqların və digər yerli əhalinin uşaqları

Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 30-cu maddəsi etnik, dini və dil cəhətdən azlıqlara məxsus uşaqların müdafiəsinə həsr edilib. «Azlıqlara və ya yerli əhaliyə məxsus olan uşaq öz qrupunun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətindən bəhrələnmək, öz dininə etiqad bəsləmək və onun ayinlərini yerinə yetirmək, habelə ana dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum oluna bilməz». Bu maddənin mahiyyəti ölkənin

⁷³ Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiə sistemi üzrə UNICEF-in hesabatı, 2005

əsas qanunlarında öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası kimi "Təhsil haqqında" Qanunda, "Uşaq Hüquqları haqqında" Qanunda bütün uşaqlara, o cümlədən milli azlıqlara məxsus uşaqlara bərabər təhsil hüququ verir. Azərbaycan Dövləti milliyyətindən asılı olmayaraq bütün uşaqların həm ana dilində, həm də rəsmi dildə təhsil almaları üçün bərabər hüquqları təmin edir. Müxtəlif mədəni proqramlar və təcrübə mübadilələrindən ötrü uşaqların öz ana dillərinin milli dil olduğu ölkələrdə vaxtları keçirmək imkanları və öz tarix və dillərini öyrənmək bütün imkanları var. Azlıqların daha çox məskunlaşdığı yerlərdə dövlət tərəfindən dəstəklənən çoxsaylı mədəniyyət evləri var. Bəzi azlıqların yerli əhali arasında yayılan qəzetləri də var.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayonda – Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindəki uşaqların vəziyyəti

Müxtəlif mənbələrin verdikləri məlumatlara görə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən olan, həmçinin işğal altında olan digər iki Azərbaycan rayonu – Kəlbəcər və Laçında yaşayan uşaqların sayı 22.000-dir. Baxmayaraq ki, rəsmi məlumat da dəqiq deyil və fərqlilik onu apararlardan, yəni Xankəndində/Stepanakertdə yerləşən Dağlıq Qarabağ hakimiyyəti rayon mərkəzlərindəki yerli hakimiyyətlər, yaxud kəndlərdəki rəhbərlərin necə apamasından asılıdır. Məskunlaşma ilə bağlı rəqəmlər ATƏT-in Fakt Araşdırıcı Missiyasının (FAM) hazırladığı hesabatda da müzakirə olunur, 2005-ci ildə qiymətləndirilən rəqəmlər Dağlıq Qarabağ hakimiyyəti tərəfindən təqdim olunanlarla tam üst-üstə düşmür. FAM-ın müsahibə götürdüyü, saydığı, yaxud birbaşa müşahidə etdiyi əhalinin rayonlarda yerləşdirilməsi aşağıdakı kimidir: Kəlbəcər rayonunda təqribən 1500, Ağdam rayonunda 800-dən 1000-ə qədər, Füzuli rayonunda 10-dan az, Cəbrayıl rayonunda 100, Zəngilan rayonunda 700-dən 1000-ə qədər və Qubadlı rayonunda 1000-dən 1500-ə qədər insan yaşayır. Beləliklə, FAM-ın məskunlaşanların sayı ilə bağlı nəticələri yerli hakimiyyətlərin təqdim etdikləri əhalinin sayı ilə üst-üstə düşmür⁷⁴.

Bu uşaqlar minalanmış ərazilər də daxil olmaqla münafişənin yaratdığı sosial, səhiyyə, təhsil və digər problemin təhlükəsi altındadırlar. Minalanmış ərazilər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş digər regionlarda uşaqların

⁷⁴ Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarına ATƏT-in Fakt Araşdırıcı Missiyası, 2005

həyatı və inkişafı üçün əsas problemdir. 1995-ci ildə Dağlıq Qarabağda minalanmış ərazilərdə xəbərdarlıq və minalardan təmizləmə proqramı üzrə işləyən HALO İnamın hazırladığı hesabatda görə Əsgəran, Mardakert, Martuni və Hadrut rayon mərkəzləri daha çox təhlükədədirlər, ancaq bunlar yalnız hakimiyyət nümayəndələrinin bildikləri yerlərdir. "Qarabağda 15 000 hektardan artıq minalanmış sahə var." – deyər mərkəz Stepanakertin mərkəzi meydanına özünün xaraba qalmış hökumət binasından baxan Akopçyan bildirir. "Yalnız 500 hektar təmizlənib. Minaların harada olduğunu tapmaq çox çətindir" – deyər o, davam edir "Baxmayaraq ki, Şuşa ətrafı yerlər təmizlənməsi hesab edilirdi, bu yaxınlarda bir maşın tank əleyhinə mina partlaması nəticəsində sıradan çıxdı". «Amma 2002-ci ilin əvvəlində cəmi bir neçə ay ərzində təşkilat 250-dən artıq minanı sıradan çıxara bilib» – deyər, HALO İnamın Qarabağdakı proqram rəhbəri Şeyn Pritçard bildirir. Minalar heç də hər yerdə deyil, amma yaddan çıxarmayaraq ki, müharibə gedən yerlərin çoxunda onların olması mümkündür. HALO İnamın həyatı keçirdiyi böyük təmizləmə işi, eləcə də, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin informasiya kampaniyası nəticəsində torpağa basdırılmış minalar və partlamamış sursatların törədə biləcəkləri hadisələr xeyli azalıb.

1995-ci ildə, atəşkəs razılaşmasından bir qədər sonra, 64 mina partlaması hadisəsi qeydə alınıb. 1999-cu ildə 30 adam – onların yarısından çoxu uşaqlardır – şikəst olub, ölüb. 2001-ci ildə hadisələr bir qədər də azalıb. 19 xəsarətəlmə və 4 ölümlə, onlardan heç biri uşaq deyil. "Bizim təhsil proqramı 228 məktəbə yönəlib ki, orada da Qarabağ və onun ətrafındakı Laçın və Kəlbəcərdə yaşayan 22.000 uşaq təhsil aldığı Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Xankəndindəki/Stepanakertdəki ofisinin başçısı Kristofer Mehli bildirir". "Sülh sazişi bir gün imzalanacaq" Dağlıq Qarabağdakı HALO İnamın keçmiş proqram rəhbəri Simon Peter əlavə edir ki, «biz vəziyyəti düzəltmək üçün, problemi aradan qaldırmaq üçün fəaliyyət göstəririk. Yoxsa kənd adamları öz torpaqlarını becərmək istəyərkən, yaxud qaçqın və məcburi köçkünlər öz evlərinə qayıdarkən çox böyük problemlər yarana bilər.⁷⁵»

Müharibənin Ermənistan tərəfindən başlanmasının nəticəsidir ki, Dağlıq Qarabağdakı əhali, xüsusilə uşaqlar böyük təhlükə altında yaşayırlar. Maliyyə vəsaitlərinin çatışmaması və iqtisadi inkişafın

⁷⁵ Minaların Qadağan edilməsi üzrə Beynəlxalq Kampaniya, Dağlıq Qarabağ üzrə Minaların Monitorinqi üzrə Hesabat 2002.

səviyyəsinin aşağı olması, uşaqların sosial və səhiyyə xidmətlərinin yaxşılaşdırılması yolunda əsas problem olaraq qalır. LINKS təşkilatının dəstəyi ilə gürcü kinomatoqrafçıları tərəfindən 2004-cü ildə çəkilmiş film göstərir ki, uşaqların bütün hüquqları pozulmaya məruz qalırlar. Burada küçə uşaqlarının, kimsəsiz uşaqların və hazırda Dağlıq Qarabağ regionunda olan kimsəsiz uşaqların daqıq sayı göstərilməyə də, ailələrin vəziyyətləri çox pisdir. Elementar gigiyenik materialların çatmaması, evlərin məktəblərin, poliklinikaya və klinikaların əksəriyyətinin dağılması və s. 1994-cü ildə atəşdən əldə edildikdən sonra ABŞ Konqresi, ABŞ BIA-nın, dünyadakı erməni diasporunun və erməni işğalı altında olan bu kiçik beynəlxalq donorların çox böyük məbləğdə maliyyə ayrımına baxmayaraq (qeyd etmək vacibdir ki, Dağlıq Qarabağa etdiyi maliyyə yardımı Azərbaycana veriləndən artıqdır), qondarma Qarabağ Hökuməti əhalinin və xüsusən də vəziyyətin yaxşılaşdırılması yolunda heç nə etmir. Yuxarıda adı çəkilən film çərçivəsində Gürcüstan jurnalistlərinin müsahibələri göstərir ki, Dağlıq Qarabağ əhalisi üzrə «Qarabağ Hökuməti» ilə Ermənistan və dünyanın digər ölkələrindən buraya köçürülən ermənilər arasında fikir ayrılıqları yaxud ziddiyyətlər böyükdür. Şəhər və kəndlərin əksəriyyətində bir neçə ailə yaşayır ki, onların da tibbi qayğı və sosial xidmətlərə heç bir çıxışları yoxdur. Film əhalinin hər birini, "hökumətə" sosial qayğı və tibbi və səhiyyə xidmətlərinin olmaması, sanitariya, təhsil və suyun çatışmaması və yoxsulluğun baş alıb getməsi səbəbindən dözümsüzlüyünün nümayiş etdirir. Səhiyyə və sosial xidmət, təhsil və regiondakı uşaqların inkişafı sahəsində mövcud təhdidədiçi və xəbərdarədiçi problemlərin olduğunu qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının təhsil və elm naziri Hamlet Qriqoryan da təsdiq edir. Üzünü UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatlara tutaraq, əksəriyyətinin dözülməz halda olan problemlərin həllində yardım göstərmələrini xahiş edir⁷⁶.

Hazırda Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionundakı Xankəndi şəhərində (keçmiş Stepanakert) 6 küçə var və bu küçələrdə uşaqlar dilonirlər. Yerli hakimiyyətlərin verdikləri rəsmi informasiyaya görə 2000-ci ildə müqayisədə küçə uşaqları 7 nəfər azalıb. Baxmayaraq ki, şəhərin Daxili İşlər Departamenti tərəfindən 56 uşaq qeydə alınıb ki, onlardan 20-si cinayət törətmiş, 26-sı azyaşlı hüquq pozucusu kimi, 10-u isə dilənçi və küçə uşağı kimi qeydiyyatdan keçib. Dağlıq Qarabağın yerli hakimiyyətinin bütün region üzrə küçə uşaqlarının azaldılması ilə

bağlı proqram qəbul etməsinə baxmayaraq, bu proqram tam həyata keçirilməyib. Hazırda regionda, xüsusən də Xankəndində fəaliyyət göstərən reabilitasiya və reintegrasiya xidmətlərinin işi uşaqları internatlara və hərbi məktəblərə göndərilməkdən ibarətdir.

Atəşkəsdən sonra təhsil sistemi tam əhatə olunma bilməyib. Məktəblərin əksəriyyəti dağıdılıb və yalnız Xankəndindəki məktəblərdən bəzisi bərpa edilib. Kitablara puluz deyillər və valideynlər onlar üçün pul ödəməyə məcbur edilib, halbuki, kitabların imkansız ailələrə puluz paylanması nəzərdə tutulur. Müəllimlər Azərbaycanın digər rayonlarında olduğu kimi eyni səviyyəli məvacib alırlar, təqribən 60 dollar. Və bu məbləğ bir ay ərzində həttə bir adamın da dolanması üçün yetərli deyil. Müəllimlərin böyük faizi imkanlı ailələrdə özəl müəllimlər kimi fəaliyyət göstərir və onların özlərini dolandırmaları üçün əsas gəlir mənbələri budur. Mühəribə Dağlıq Qarabağ regionundakı təhsil sisteminə dağıdıcı təsir göstərmişdir. Mühəribə ərzində, xüsusilə, cəbhə xəttinin yaxınlığında yerləşənlər də daxil olmaqla, 49 məktəb dağılıb. Əsas ziyan məktəb mebeli və avadanlıqlarına dəyib. Bütövlükdə 46 məktəb, 66 mədəniyyət mərkəzi və 158 yeni gimnaziyanın qurulması lazımdır. 67 məktəb, 104 mədəniyyət mərkəzi, 8 gimnaziya bərpa edilməli, mebel və təhsil avadanlıqları ilə təhciz edilməlidir.

Əhaliyə və onların problemlərinə iki mühüm aspektdən yanaşıla bilər ki, bunların da gələcəkdə həlli üçün müxtəlif yanaşmalar tələb olunur. Hazırda bu regionda yaşayan yerli əhalinin əksəriyyəti mühəribəyə qədər burada yaşayınlardı. Təqribən 3000 nəfər isə Azərbaycanın digər regionlarından məcburi köçkün qismində buraya köçürülənlərdir. Hazırda təqribən 3000 məcburi köçkün digər regionlardan və əvvəllər bu regionda yaşamış 6300 yerli aliə mühəribə ərzində öz evlərini itirərək, daimi yaşayış yeri, yaxud ev tələb edirlər. Eyni zamanda 4541 özəl evin, 68 çox-mənzilli binanın yenidən qurulması tələb olunur.

ATƏT-in fakt araşdırıcı missiyasının Azərbaycan tərəfinin istəyi və tələbi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionuna missiyası işğal olunmuş ərazilərdə vəziyyətlə bağlı məlumatın təmin edilməsi üçün idi. Kəlbəcər rayonu: Stepanakertdəki/Xankəndindəki məskunlaşdırma üzrə sahəyönlülərin verdikləri məlumata görə bu rayonda təqribən 2700 insan məskunlaşdırılıb. Bu FAM-in təqribi qiymətləndirdiyi müsahibə və digər müşahidələrə əsasən təqribən 1500 sakinə xeyli çoxdur. Hesablanmayan evlərin əksəriyyəti dağılımış və bütün ərazidə təqribən evlərin 10%-i və bir qədər çoxu yenidən qurulub və hazırda istifadədədir. Kəlbəcər hakimiyyəti əsas sosial xidmətləri təmin edir. Kəlb-

⁷⁶ *Кавказский узел/Новости*, 23/4/2002, Arminfo xəbər agentliyinin məlumatları əsasında

bəcərdə 80-100 şagirdin təhsil aldığı məktəb, əsas tibbi vasitələr, 2 həkim və tibb bacısı var.

Bəzilərinin dediyinə görə, tezliklə diasporanın pulları hesabına burada uşaq baxçası da tikiləcək. Orada poçt binaları yox idi və evlər nömrələnməmişdi. Yalnız ictimai nəqliyyat var idi və ara-sıra Dağlıq Qarabağa gedən avtobus gözə dəyirdi. Əhalinin əksəriyyəti deyirdi ki, onlar rəsmilərdən heç bir yardım almayıblar. Bu mövzuda müəyyən məsələlər aydınlaşdırılmalıdır. Onlar deyirdilər ki, onlar heç bir vergi ödəmirlər və onların elektriklə təminatı tamamilə dövlət hesabınadır, buna baxmayaraq onlar bunu sakinlər üçün elə də cəlbədicə hesab etmirlər. İnfrastruktur layihələri üçün pul əsasən diasporadan gələn pullar, yaxud administrasiya tərəfindən süzgəcdən keçirilən, sakinlərə qohumları tərəfindən göndərilən pullardır. Məsələn, Kəlbəcər və Çaykənddəki məktəblər İran və Rusiyada yaşayan varlı ermənilər tərəfindən maliyyələşdirilir. Dağlıq Qarabağ hakimiyyətinin müəllimlərin məvəciblərini vermələrinə baxmayaraq, əsas səhiyyə xidmətləri və elektrikin bütün Dağlıq Qarabağ əhatə etməsi zəif görünür. Bu da var ki, FAM Dağlıq Qarabağ rəsmilərinə yalnız son 5 ildə olanlar barədə məlumat ala bilib⁷⁷.

Boyahnəddidə 4 nəfərlik ailəsi olan bir kişi deyir ki, o, buraya 3 il əvvəl gəlib. Azərbaycandan köçdükdən sonra bir müddət Stepanakert/Xankəndində yaşayıb. Onun dediyinə görə, kənddə 67 nəfər, o cümlədən 27 uşaq yaşayır. O, bu yeri öz evi hesab edir, amma imkan olsaydı öz doğma kəndinə qayırdı.

Ağdərə rayonunda FAM iki il əvvəl donorların pulu hesabına tikilmiş (Rusiyadakı xeyriyyəçi və qohumları burada yaşayan ermənilər) şəhərin mərkəzindəki 2 mərətibəli məktəb aşkarlayıb. 8-ci sinifdən yuxarı 35 uşağa burada 5 müəllim tərəfindən dərs keçirilir. FAM öyrənib ki, müəllimlərin məvəcibləri Stepanakert/Xankəndi tərəfindən deyil, könüllü yardımlar hesabına ödənilir. Məktəb çox geniş idi və ətrafında çox gözəl tikilmiş, və çirkli saxlanılan futbol meydançası var idi. Məktəbin çoxlu otaqları var idi ki, onları kənd uşaqları ilə doldurmağa ehtiyac duyulurdu.

Zəngiləndəki məktəbə 60-a qədər uşaq oxuyur, Laçında isə müəllimlərə son bir neçə ildir ki, maaş verilir. Laçında həmçinin, yerlilərə tibb xidməti göstərən kiçik tibb klinikası da yenidən bərpa edilib.

⁷⁷ Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarına ATƏT-in Fakt Araşdırıcı Missiyası, 2005

Müəhibə götürülənlərdən biri deyib ki, klinikanın 6 böyük otağı və ofisi var və burada ən çoxu 15 adam işləyir. 2 tibb işçisi deyib ki, onlar bura Ermənistandan iş axtarmağa gəliblər, onların orada daha yaxşı evləri və torpaqları var imiş. Onlardan biri 9 il əvvəl Yerevandan, digəri isə 5 il əvvəl Gümrükdən gəlib. Klinikaya təsadüfi hallarda diasporadan yardım və tibb ləvazimatları alır, deyər onlar bildirib.

Əsirlər, Girov və İtkin Düşmüş İnsanlar, o cümlədən Uşaqlar

Azərbaycan Respublikasının Əsirlər, Girovlar və İtkin Düşmüşlərin işi üzrə Dövlət Komissiyası Azərbaycan Respublikasının 4841 vətəndaşının itkin düşdüyünü qeydə alıb. Onlardan 54-ü uşaq, 321-i qadın, 409-u isə ahl adamlardır. (01.04.2005-ci ilə olan məlumat) Təqribən 1368 Azərbaycan vətəndaşı 1988-2005-ci illər ərzində erməni əsirliyindən azad edilib. Onlardan arasında 169-u uşaq, 338 qadın və 286 qoca olub. (01.04.2005-ci ilə olan məlumat) Bu insanların siyahısı erməni əsirliyindən azad edilmişlərin ifadəsi əsasında tərtib edilib. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi Əsirlərin, Girov və İtkin Düşmüş şəxslərin azad edilməsi üzrə işçi qrupu kimi beynəlxalq təşkilatlar Almaniyaya, Rusiyaya və Gürcüstandan olan insan haqları aktivistləri təsdiq edirlər ki, əsirliklə və bu insanların bir qisminin taleyi ilə bağlı məlumatlar örtbasdır edilir⁷⁸.

⁷⁸ Əsirlər, Girov və İtkin Düşmüşlərin işi üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Komitəsi, 2005

АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ ОТЧЕТ

По Конвенции ООН против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания

Подготовлен Правозащитным Центром Азербайджана совместно с Международной Лигой Прав Человека и Всемирной Организацией Против Пыток

АННОТАЦИЯ

Рекомендации Комитета против пыток ООН от 17 ноября 1999 г.⁷⁹ и Специального докладчика по пыткам от 14 ноября 2000 г.⁸⁰ были в основном выполнены правительством Азербайджана лишь в части, касающейся изменения законодательства.

Так, при принятии в 2000 г. нового уголовного законодательства в него было введено понятие пытки как уголовного наказуемого деяния. Комиссии по помилованию было дано распоряжение о неприменении к истязателям помилования. Была изменена процедура назначения судей, перераспределены полномочия между судом и прокуратурой в части санкционирования ареста, уменьшено время несанкционированного содержания под стражей, часть следственных тюрем была передана Министерству Юстиции, были ликвидированы некоторые структуры прокуратуры.

Однако даже эти, по большей части формальные, меры явились половинчатыми, что делает их неэффективными на практике. Так, определение пытки в законодательстве отличается от того, которое дано в Конвенции. Действия истязателей квалифицируются таким образом, чтобы они не попадали под определение пытки и влекли минимальное наказание. Многие лица, публично обвиняемые подсудимыми и правозащитниками в применении пыток, до сих пор работают в правоохранительных органах. Сотрудники прокуратуры, публично обвиняемые в злоупотреблениях, были уволены по сокращению штатов и перешли на работу в суды. Одна из следственных

⁷⁹ Conclusions and recommendations of the Committee against Torture. Azerbaijan. 17/11/99. CAT/C/23/5.

⁸⁰ Report of the Special Rapporteur, Sir Nigel Rodley, submitted pursuant to Commission on Human Rights resolution 2000/43. Visit to Azerbaijan. E/CN.4/2001/66/Add.1, 14 November 2000

тюрем осталась в подчинении Министерства национальной безопасности.

На практике даже эти законодательные акты не вызвали существенного изменения практики.

Так, арест как мера пресечения в уголовно-процессуальной практике Азербайджана практикуется неоправданно широко. По сообщениям прессы и публичным заявлениям подсудимых, практикуется подбрасывание наркотиков, оружия и боеприпасов, чем автоматически гарантируется санкция на арест. В ряде случаев, чтобы незаконно продлить срок его содержания без санкции судьи, применяется административный арест за «сопротивление полиции».

По-прежнему изоляторы временного содержания (ИВС) продолжают использоваться в качестве следственных тюрем, и время содержания в ИВС многократно превышает положенное по закону. Жалобы заключенных на применение к ним в этих изоляторах пыток продолжаются, но открыто игнорируются судами. Создаются препятствия в доступе адвокатов к арестованным подзащитным.

Открыто дискриминируются политические заключенные. Если по случаям пыток в обычных уголовных делах иногда принимаются меры, то ни по одному публичному заявлению о пытках, сделанных политическими заключенными, никогда не проводилось серьезное расследование и никто не был наказан. Более того, заявления о пытках, сделанные политическими заключенными, игнорируются даже тогда, когда предполагаемый истязатель наказывается за использование недозволенных методов следствия в других, неполитических делах. Это можно расценить как негласную установку на сокрытие пыток в интересах сохранения политической стабильности.

Самое наличие в стране политических заключенных, установленное в октябре 2001 г. экспертами Совета Европы, назначенными Генеральным Секретарем этой организации⁸¹, ставит под сомнение заверения правительства о совершенстве и беспристрастности правоохранительных и судебных органов.

В альтернативном отчете в качестве примеров использованы лишь те случаи, которые получили широкий резонанс и привлекли внимание международных организаций. Хотя в марте 2000 г. Президент страны и дал распоряжение расследовать все заявления о пытках, содер-

⁸¹ SG/Inf(2001)34 / 24 October 2001. Cases of alleged political prisoners in Armenia and Azerbaijan. Information provided by the Secretary General

жались в отчетах таких международных организаций, как Amnesty International и Human Rights Watch, но оно не было выполнено.

Остается несовершенной и процедура экстрадиции, не включающая судебных процедур и проверки как мотивов эмиграции, так и возможного применения пыток к выданному. Это касается экстрадиций как из Азербайджана, так и в Азербайджан, если речь идет о странах СНГ, связанных взаимными договорами о правовой помощи. Ситуация еще более усугубилась с началом всемирной антитеррористической кампании, когда иностранцы, подозреваемые в терроризме, в условиях секретности стали выдаваться в арабские страны, практикующие пытки, несправедливые судебные процедуры и сохраняющие смертную казнь.

Пенигентарная реформа сдерживается тяжелой социально-экономической обстановкой в стране. Несмотря на провозглашенный в 2000 г. курс на общеевропейские стандарты содержания заключенных, они пока еще не достигнуты. Отсутствие ряда подзаконных актов сдерживает эффективное участие в процессе реформ гражданского общества. Тюремная цензура корреспонденции заключенных, неограниченная какими-либо инструкциями, делает практически невозможными открытую подачу жалоб на действия администрации.

Вышеописанная практика, приводящая к фактической безнаказанности истязателей, делает бесполезными законодательные нормы о возмещении ущерба, причиненного физическим лицам в результате незаконных действий органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры, суда или тюремной администрации.

Информация о практике применения Конвенции, в порядке следования статей

Статья 1

В национальном праве определение пытки⁸² появилось с введением 1 сентября 2000 г. нового Уголовного Кодекса.

Так, в статье 113 «Применение пыток» говорится о «причинении физической боли или психических страданий лицам, подвергшимся задержанию или иному ограничению свободы».

В статье 133 «Пытка» (Истязание) говорится о «причинении физических или психических страданий путем систематического нанесения

побоев либо иными насильственными действиями, если это не повлекло последствий, указанных в статьях 126 и 127 настоящего Кодекса», т.е. умышленного нанесения тяжкого или менее тяжкого вреда здоровью. Разновидностью истязаний, по ст.133.3, является совершение их «должностным лицом с использованием своего служебного положения или при его подстрекательстве в целях получения от лица информации или принуждения его к признанию, либо с целью наказания за деяние, совершенное или в совершении которого подозревается данное лицо».

Понятие пытка используется и в разделе воинских преступлений, в статье 331.3 «Оскорбление, нанесение побоев или пытка военнослужащего»: «Нанесение побоев или истязания начальником подчиненного во время исполнения или в связи с исполнением обязанностей по военной службе».

Таким образом, определение «пытки» в национальном законодательстве существенно отличается от определения, даваемого в ст.1 Конвенции, а именно:

- 1) В Уголовном законодательстве нет наказания за пытку, совершенную «с ведома или молчаливого согласия должностного лица» (должностные лица наказываются лишь за прямое участие в акте пытки или подстрекательство);
- 2) если в результате пытки был нанесен тяжкий или менее тяжкий вред здоровью, то она классифицируется уже по другим статьям УК, не упоминаям пытку;
- 3) не предусмотрено наказание за пытку, если она является наказанием за действия третьего лица или средством запугивания третьего лица;
- 4) не упоминается пытка на основе дискриминации любого характера (например, по этническому признаку, из-за сексуальной ориентации и т.п.).

В результате ряд ситуаций, подпадающих под определение «пытки» по Конвенции, не наказуем уголовно.

Уголовно-процессуальный Кодекс в ст.15, не давая определения пытки, вместе с тем перечисляет специфические ситуации пытки. Это единственная статья законодательства, где упоминается запрет на жестокое, бесчеловечное или унижающее достоинство обращение и наказание», без конкретного объяснение, чем такое обращение и наказание отличается от пытки.

⁸² Азерб. «ishghendje» - пытка, истязание

Изменение уголовного и уголовно-процессуального законодательства в сентябре 2000 г укрепило ряд формальных превентивных мер.

Так, согласно ст.ст. 148.4, 157.3 УПК орган задержания может содержать задержанного до 48 часов до получения санкции судьи на арест, а затем, в случае избрания ареста в качестве меры пресечения, в течение 24 часов перевести его в следственный изолятор.

Однако повседневной практикой является содержание задержанных сверх указанного срока без перевода в следственный изолятор в т.н. Изоляторах временного содержания (ИВС) городских отделений полиции и Главного Управления по Борьбе с Организованной Преступностью МВД (ГУБОП).

По одному из широко известных дел о массовых беспорядках в пос.Нардаран 3 июня 2002 г., подследственный Сейфулла Ализаде провел в Главном Городском Управлении Полиции г.Баку 19 суток., Мехман Гасымов, там же – 20 дней, Агагусейн Аскеров – около 20 дней, Гаджибаба Ахмедов – 22 дня, Хафиз Атакишиев – 56 дней. Джебраила Ализаде продержали в ИВС ГУБОП 11 дней. Несмотря на широкую известность этих процедурных нарушений, никто из виновных не понес за них наказания.

Несмотря на запрет содержания под стражей без права коммуникаций (incommunicado), практикуется неинформирование членов семьи о месте нахождения задержанных, в результате чего они разыскивают задержанного самостоятельно.

Арестованное лицо имеет право на контакт с юристом, в том числе на участие юриста в допросе и конфиденциальное с ним общение. Однако на практике содержание задержанных в ИВС делает возможным проведение ночных допросов даже без их официальной регистрации, так как кабинеты следователей находятся в одном здании с камерами, а ИВС подчиняется тому же органу, что и следователи.

Чтобы формально соблюсти процедуры, часто органы следствия препятствуют доступу адвокатов, нанятых членами семьи, в то же время навязывая «дежурных» адвокатов, оплачиваемых государством и часто находящихся в сговоре со следователем. В этом случае, несмотря на отсутствие правовой помощи, следствие обеспечивает наличие в деле отметок об участии в допросах или процедурах адвоката.

По уже упомянутому «Нардаранскому делу» только 4 из 15 подследственных имели адвоката, нанятого семьей.

Медицинское освидетельствование арестованного возможно только по постановлению органа следствия назначенной государством комиссией. Часто власти затягивают решение о проведении обследования даже в очевидных случаях, чтобы прошли пытки, либо же судебно-медицинская экспертиза приходит к заключению, противоположному тому, которое дано гражданскими врачами.

Например, арестованный по «Нардаранскому делу» Аликрам Аллахвердиев, которому еще в 1984 г. был поставлен пожизненный диагноз «острый дебилизм», был арестован в июне 2002 г. Несмотря на требования адвоката и самого подследственного, провести судебно-психиатрическое обследование, оно было проведено спустя 5 месяцев. Заключение экспертизы было, что он страдает не острой, а мягкой формой дебилизма, причем экспертиза ссылалась на заключение 1984 г., которое было противоположным по содержанию. Несмотря на очевидный подлог, психически больной продолжал содержаться в заключении.

Служебная субординация тюремных врачей, а также полицейских, выступающих в качестве свидетелей, очевидным образом влияет на объективность их показаний. Неисполнение же приказа начальника является деянием, уголовно наказуемым по статьям 328 и 329 УК.

Принимаемые в стране законы, направленные на создание законодательных ограничений злоупотреблениям силовых структур, не проходят экспертизы местных независимых юристов и неправительственных организаций. В результате парламенту приходится постоянно их пересматривать в свете рекомендаций Совета Европы. Так, например, в настоящее время дорабатываются прошедшие однажды экспертизу СЕ (но не местных экспертов) Закон «Об адвокатах и адвокатской деятельности», а также Уголовно-процессуальный кодекс.

В августе 2002 г. путем референдума было внесено изменение в Конституцию, позволяющее гражданам индивидуально обращаться в Конституционный Суд. Однако до сих пор не внесено изменение в Закон «О Конституционном Суде», в результате чего жалобы не рассматриваются.

Тот же референдум внес в Конституцию изменения, касающиеся создания в стране института Омбудсмана. Омбудсман имеет право вмешиваться в ситуации, касающиеся нарушений прав человека. В

частности, в декабре 2002 - феврале 2003 гт. омбудсман посетила несколько тюрем и встретила там с осужденными.

Двухступенчатые выборы судей на основе Указа Президента Азербайджанской Республики от 17 января 2000 года «О совершенствовании правил выборов кандидатов в судьи в Азербайджанской Республике» оставляют возможность злоупотреблений в вопросе отбора кандидатов в судьи. Если тестовые экзамены были достаточно прозрачными и объективными, то устные собеседования внесли в экзамены субъективный момент, и на этом этапе, как сообщалось, были отсеяны неугодные кандидаты.

В законе «О судах и судьях», принятом 10 июня 1997 г., среди оснований для досрочного прекращения полномочий судьи, отсутствует вынесение им заведомо неправосудных приговора, решения, определения или постановления. Это деяние согласно ст.295 УК является уголовно наказуемым преступлением и наказывается лишением свободы сроком от 5 до 8 лет. Такая практика делает статью 295 УК недействующей, а судей освобождает от ответственности за недобросовестность.

Разрекламированное «существенное обновление» судейского корпуса было достигнуто за счет приема бывших сотрудников органов прокуратуры, попавших под сокращение в результате судебного-правовой реформы. В результате в составе судов остались юристы, зарекомендовавшие себя в прошлом нарушениями прав человека.

Проблемы существуют и в деятельности адвокатов по защите лиц под арестом. Так, до вступления в силу 28 декабря 1999 г. «Закона об адвокатах и адвокатской деятельности» любой дипломированный юрист мог обеспечивать защиту интересов граждан как по гражданским, так и по уголовным делам. На сегодня защитой по уголовным делам могут заниматься лишь члены Коллегии Адвокатов, количества которых явно недостаточно. При фактической монополии Коллегии Адвокатов ее члены не прошли квалификационных экзаменов, требуемых согласно ст.13 этого Закона. Не осуществляется и прием в Коллегию новых членов.

Такая ситуация привела к удорожанию услуг платных адвокатов. В то же время бесплатные адвокаты, предоставляемые государством, получают низкие гонорары, около 30 американских центов в час, что делает их работу непристойной и уязвимой к коррупции. В первые дни задержания или ареста, пользуясь правовой неграмотностью граждан, недобросовестные дознаватели (следователи) пытаются

склонить задержанного или подследственного либо к отказу от защитника (например, заставляя его силой либо убеждая в дороговизне услуг адвоката), либо старается связать своих знакомых «дежурных» бесплатных адвокатов, которые практически действуют на стороне обвинения.

В ходе пенитенциарной реформы Указом Президента от 9 октября 1999 года в подчинение Министерства Юстиции были переданы все три следственных изолятора Министерства Внутренних Дел. Однако по непонятной причине в ведение МЮ не передан следственный изолятор Министерства Национальной Безопасности, где содержатся граждане в случаях, следствие по которым ведет Министерство национальной безопасности (МНБ). Это тюремное учреждение находится в ведение того же министерства, которое ведет дознание и следствие, и располагается в одном здании с кабинетами следователей. Рекомендация Специального докладчика по пыткам Комиссии по правам человека ООН Найджела Родли по итогам его визита в Азербайджан 7-15 мая 2000 г. о прекращении использования этой тюрьмы, так и не была выполнена.

Новый Кодекс Исполнения Наказаний, вступивший в силу с 1 сентября 2000 г., содержит множество неясных мест или ссылок на так и не принятые подзаконные акты. Например, до сих пор не установлен порядок доступа в пенитенциарные учреждения неправительственных организаций, гарантированный ст.20 КИН, а также не расшифрованы принципы цензуры переписки заключенных (ст.88 КИН). Это создает определенные проблемы в регулярном посещения их правозащитниками и возможности свободной посылки жалоб заключенными.

Несмотря на то, что в соответствии со статьей 66 Конституции и со статьями 95, 96.4 Уголовно-процессуального кодекса никто не может принудить свидетеля дать показания либо представить материалы и информацию как против себя, так и против своих близких, такое давление все еще практикуется.

Так, по уже упомянутому «Нардаранскому делу» после ареста 20 сентября 2002 г. Джебраила Ализаде, на следующий день были административно арестованы трое его родственников, включая его сына Надира Ализаде, которые пришли в ГУБОП, чтобы передать ему задержанному. На пресс-конференции 30 сентября Н.Ализаде заявил, что его избивали, после чего его заставили подписать бумагу с показаниями против старейшин поселка Нардаран и против отца.

Однако по заявлению Н.Ализаде не было проведено соответствующее служебное расследование.

В целом, ни по одному публичному заявлению о пытках, сделанных политическими заключенными, никогда не проводилось расследование и наказание виновных, несмотря на то, что в марте 2000 г. президент страны и дал распоряжение расследовать все заявления о пытках, содержащиеся в отчетах ряда международных организаций. Более того, заявления о пытках, сделанные политическими заключенными, игнорируются даже тогда, когда предполагаемый истязатель наказывается за использование недозволенных методов следствия в других, неполитических делах. Это можно расценить как негласную установку на сокрытие пыток в интересах сохранения политической стабильности.

Статья 3

Решения об экстрадиции принимаются не судебным органом, а прокуратурой, а с июня 2001 г. – Министерством юстиции, на основе запроса из страны гражданства подозреваемого и, теоретически, анализа другой информации. Однако, специфика дел о терроре такова, что Азербайджан может получить лишь одностороннюю информацию по самому делу. Что касается принятия решения о том, что в той или иной стране применяются пытки и по этой причине невозможна экстрадиция, то практика показывает, что властями Азербайджана игнорируются обоснованные сообщения международных организаций о пытках в Египте и Турции и практика отказов в выдачах граждан этих стран из государств-членов Совета Европы.

При этом, согласно закону от 15 мая 2001 года «О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступления», в выдаче лица отказывается по ряду причин, в частности:

- Если являющееся основанием для выдачи действие, совершенное лицом, выдача которого запрашивается, признано Азербайджанской Республикой преступлением политического характера;

- Если за преступление, являющееся основанием для выдачи лица, законодательством запрашивающего иностранного государства предусмотрена смертная казнь;

- При наличии достаточных оснований для предположения, что в результате выдачи запрашиваемое лицо будет подвергнуто в запрашивающем государстве пыткам или жестокому, нечеловеческому

обращению или наказанию, либо обращению или наказанию, унижающему достоинство;

- При наличии достаточных оснований для предположения, что в результате выдачи запрашиваемое лицо будет подвергнуто преследованию в связи с расой, национальностью, языком, религией, гражданством, политическими взглядами или полом;

- Если преступление, являющееся основанием для выдачи лица, совершено за пределами территории запрашивающего иностранного государства и за данное преступление согласно законодательству Азербайджанской Республики уголовного преследования не предусматривается.

Однако на практике процедуры выдачи лиц, подозреваемых в совершении преступлений, из Азербайджана и в Азербайджан, не соответствуют международным стандартам, особенно в делах, связанных с обвинениями в терроризме. Так, Фуад Алескеров, заведующий отделом по работе с правоохранительными органами Исполнительного Аппарата Президента, заявил 22 октября 2002 г., что после событий 11 сентября 2001 г. спецслужбы Азербайджана арестовали и экстрадировали более 30 иностранцев, обвиняющихся в связях с террористическими организациями.

Например, 8 из них, обвинявшихся в членстве в международных террористических организациях "Al-Kaida", "Al-Jamaat-ul-Islam", "Al-Va'ad" и "Jihad", были выданы в Египет, где сохраняется смертная казнь и часты обвинения в пытках. Все аресты и экстрадиции были проведены в обстановке строгой секретности, без каких-либо судебных процедур проверки обвинений и без сообщений в прессе даже имен экстрадированных. 9 сентября 2002 г. один из выданных египтян - Абдель Рахман Фахри - египтянин, имеющий канадское гражданство, был осужден египетским военным судом к 3 годам лишения свободы по делу 94 членов группировки "Аль-Ва'ад" ("Обещание"). Приговор военного суда, по египетским законам, опротестовать невозможно. Решение отменить или пересмотреть может только президент.

В июне 2002 г., Министерство национальной безопасности Азербайджана заявила, что в последние годы в стране были арестованы 33 члена Курдской Рабочей Партии (ПКК). Из них, по данным Правозащитного Центра Азербайджана, находятся в тюрьмах страны всего 15 членов ПКК, включая 2 азербайджанских граждан. Остальные, вероятней всего, выданы в страны гражданства, включая Турцию, которая проиграла несколько дел в Европейском Суде по правам

человека в связи с пытками и др. нарушениями в отношении членов ПКК.

В прессе Азербайджана, со ссылкой на американские источники, утверждалось в июне 2002 г., что в Баку задержаны и переданы Соединенным Штатам члены международных террористических групп, обвиняемых в финансировании террористических организаций и имеющие различное гражданство. США в свою очередь якобы вывезли их в третьи страны.

В целом применяющиеся в Азербайджане процедуры экстрадиции лиц, обвиняющихся по политически чувствительным делам, практически исключают возможность эффективной правовой помощи и защиты, обжалования и пересмотра.

Благодаря системе двусторонних и международных договоров, юрисдикция властей Азербайджана распространяется и на граждан страны, совершивших преступления в Азербайджане и скрывающихся в других странах. При этом в странах СНГ приоритет дается двусторонним договорам и игнорируются возможные политические мотивы преследований, а также возможное применение пыток. При этом Азербайджан мотивирует необходимость выдачи этих лиц в связи с якобы совершенными этими эмигрантами общеуголовными преступлениями.

Так, например, в Азербайджан на основании упрощенной процедуры были в 1996-1997 гг. выданы лица, впоследствии признанные в 2001 г. экспертами Совета Европы политическими заключенными. Среди них экс-министр Рагим Газыев, заочно приговоренный к смертной казни (шлотное дело №3), экс-премьер Сурет Гусейнов (дело №17), экс-советник президента Адиль Гаджиев (дело №8). При выдаче из Турции в 2000 г. полковника полиции Натига Эфендиева (дело №7) правительство Азербайджана дезинформировало Интерпол, не включив в справку о нем политические обвинения, на основании которых он был приговорен в 2001 г. к пожизненному заключению. Такие случаи отмечались и после указанного периода. Есть основания считать, что по меньшей мере некоторые из этих лиц подверглись пыткам.

Статья 4

Несмотря на наличие положений уголовного и уголовно-процессуального законодательства, имеющих отношение к предотвращению и наказанию пыток, практика их осуществления и общий подход властей к расследованию сообщений о пытках характеризуется непоследовательностью, двойственностью стандартов, стремлением сохранить положительный имидж правоохранительных органов в ущерб справедливости.

Так, в последние годы произошло несколько случаев насильственных смертей в заключении, которые имели признаки пыток или доведения до самоубийства. Однако следствие по всем этим случаям велось таким образом, что вывело из-под ответственности возможных виновников.

Так, 19 января 2001 г. в Гяндже был задержан по подозрению в нелегальном хранении наркотиков 30-летний Айдын Гасанов (Aydin Hasanov), которого поместили в камеру местного отдела по борьбе с организованной преступностью. Через пять дней, его физическое состояние резко ухудшилось, он был срочно освобожден и умер через 2 дня. До сих пор нет информации о том, кто понес за это ответственность.

В ночь на 13 мая 2001 г. Ильгар Джавадов (Ilqar Djavadov), 28-летний инженер Отдела внешнеэкономических связей Государственной Нефтяной Компании АР был задержан полицией, когда громко разговаривал с женой на улице, ожидая такси. Ввиду того, что у него не оказалось при себе удостоверения личности, он был доставлен в 9 отделение полиции Сабаильского Районного Управления Полиции г.Баку. Уже в процессе усаживания в автомашину, полицейские оскорбляли и избивали его. Жене было предложено принести взятку в отделение полиции. Однако, когда друг И.Джавадова зашел в отделение полиции, тот был уже мертв, причём у него были сломаны 4 ребра, шея, череп и правая рука. Полиция заявила, что И.Джавадов якобы, попросившись в туалет, хотел сбежать через окно, но не рассчитал и упал с высоты 2 этажа.

Трое полицейских, которые доставили И.Джавадова в полицию, были привлечены к уголовной ответственности за превышение власти с использованием силы (Статья 309.2 УК). Впоследствии их освободили, и они продолжают работать в полиции. Было возбуждено дело против бывшего дежурного 9-го отделения, майора полиции

Фархада Мамедова, которого обвинили по статье УК 314.2 (халатность). Вскоре он был уволен из органов полиции. В 2002 г. дело пытались закрыть несколько раз. По сообщению адвоката семьи Джавадовых, уже в 2003 г. Ф.Мамедов был осужден к 2 годам лишения свободы. Семья подала апелляционную жалобу, результаты которой на момент составления отчета не были известны.

Менеджер музыкальной группы Бейляр Гулиев был приглашен 18 апреля 2002 г. в следственную группу прокуратуры республики, созданную для расследования убийства начальника отдела криминалистики прокуратуры республики Ровшана Алиева. Однако вместо допроса его отвели в полицию и в отношении него Сабаильский суд вынес административное наказание в виде лишения свободы сроком на 10 суток. По возвращении в прокуратуру его начали допрашивать, но вскоре он выпал из окна здания и умер. Уголовное дело, возбужденное 20 апреля года по статье 125 УК (доведение до самоубийства), было, прекращено 20 июня за отсутствием события преступления.

42-летний Умуреддин Алимов был доставлен 24 ноября 2002 г. в 19-е отделение полиции Насиминского Районного Управления Полиции г.Баку в качестве подозреваемого в преступлении. Через 3 часа была зафиксирована его смерть в камере, официально – из-за повешения на собственных брюках. Полиция представила случай как самоубийство. До сих пор нет информации о наказании виновных.

Во всех случаях с известным результатом, несмотря на очевидные признаки физических или моральных истязаний и на тяжесть последствий, не было возбуждено уголовное дело по предполагаемому факту пыток.

Согласно ст.206 Уголовно-процессуального кодекса, сообщения средств массовой информации о совершенном преступлении могут быть использованы как повод к возбуждению уголовного дела. После отмены цензуры СМИ в августе 1998 г. информация такого рода стала часто публиковаться, однако, как правило, она не используется прокуратурой.

Так, в августе 2002 г. подследственный по делу о массовых беспорядках в пос. Нардаран 3 июня 2002 г. Сейфулла Ализаде попал в больницу с сердечным приступом и едва не умер. Будучи освобожденным 22 августа, он на пресс-конференции заявил, что его подвергали моральным пыткам. Изолированному от семьи и прессы, не имеющему адвоката старику заявили, что якобы во время лик-

видации беспорядков были убиты многие жители поселка, включая его семью, что он, как старейшина, несет за это моральную ответственность и потому должен признаться, что это он организовал беспорядки. Несмотря на то, что моральная пытка едва не привела к смерти заключенного, по этому публичному заявлению не было возбуждено уголовное дело, и виновные не были наказаны.

В ноябре 2002 г. в прессе было опубликован отчет Независимой Общественной Комиссии по расследованию Нардаранских событий, в котором содержались заключения о многочисленных злоупотреблениях со стороны сотрудников полиции, включая жестокое обращение и пытки. Необходимость в независимом расследовании диктовалась предвзятым подходом следственных органов. Однако еще до публикации этих материалов, прокуратура заявила, что не примет их во внимание, так как доказательства собраны не ею.

В январе-феврале 2003 г. заявления о пытках в органах полиции были сделаны некоторыми нардаранцами во время начавшегося судебного процесса. Например, Мирзага Мовламов, арестованный после получения им ранения, заявил, что подвергся пыткам во время содержания в полиции, чтобы добиться самооговора и ложных показаний, что он был ранен не пулей, выпущенной полицейскими, а камнем, брошенным другими нардаранцами.

В 2000-2003 гг. в прессе появились многочисленные публикации о пытках и жестоком обращении (помещение в опасность заражения, отказ в медицинской помощи, плохое качество пищи и т.п.) в отношении заключенных, содержавшихся в 1994-98 гг. в корпусе смертников Баилловской тюрьмы. В камерах, рассчитанных на 2 места, содержались по 5-8 человек. В результате в этот период умерли по меньшей мере 72 смертника, имена которых известны Правозащитному Центру Азербайджана, в то время как по официальной статистике скончались 20 смертников. Однако эти заявления так и не были расследованы.

После многих разгонов полицией оппозиционных митингов и демонстраций, сопровождавшихся чрезмерным использованием силовых методов, а также истязаниями задержанных, оппозиция проводит пресс-конференции, демонстрируя явные следы истязаний, и печатает соответствующие статьи. Например, 16 февраля 2002 г. несколько сот членов молодежной организации Демократической партии предприняли попытку проведения несанкционированного митинга в центре Баку. Полиция разогнала участников акции, применив дубинки.

При этом трое участников акции получили серьезные травмы в результате избиений полицейскими. Один из них, Сохбат Кяльбалиев, председатель Сумгайтской организации, получил тяжелую травму головы и был доставлен в больницу.

Перед оппозиционной демонстрацией 23 марта 2002 г. и во время нее полицией была задержана группа участников акции. В частности, сотрудниками 4 отделения Бинагадинского Районного Управления Полиции г.Баку 22 марта был задержан Закир Бейдулла. Спустя 9 дней, 31 марта он был доставлен в больницу в тяжелом состоянии. По его словам, его дважды избивали в отделении полиции, после чего у него произошел разрыв мускулов на животе. Избиение не могло быть объяснено разгоном демонстрации, т.к. оппозиционер был арестован за день до нее. Несмотря на жалобы, ему отказывали в медицинской помощи. Только после объявленной голодовки появился доктор, который определил, что ему нужна срочная хирургическая операция. Полицейские, навестив З.Бейдулла в больнице, угрожали ему и советовали ему не делать заявлений. Однако даже после публичных заявлений с именем предполагаемого истязателя, уголовное дело так и не было начато.

Более того, часто врачи из опасений попасть под давление полиции отказываются фиксировать следы пыток и ранений. В массовом порядке с таким явлением столкнулись участники упомянутых Нардаранских событий, когда после оказания первой помощи им отказывали в выдаче документов, фиксирующих огнестрельные ранения и тяжесть полученных телесных повреждений.

Особенно безнадежным делом являются попытки жалоб на пытки и плохое обращение со стороны политических заключенных.

Известен ряд отстранения с должности и арестов высокопоставленных сотрудников следственных органов в связи с различными служебными злоупотреблениями, в том числе и тех, на кого бывшие подследственные указывали как на истязателей. Однако они получали небольшие сроки по сравнительно «легким» статьям и очень быстро выходили на свободу.

Характерно в этой связи высказывание президента по поводу требований отставки министра внутренних дел Рамиля Усубова, когда президент отметил его роль в стабилизации общественно-политической обстановки и выдаче преступников из России: «До тех пор,

пока есть я, будет и Рамиль Усубов... Я ему доверяю и впредь буду доверять»⁸³.

Статья 5

Двусторонние договоры о взаимной правовой помощи используются для выдачи в Азербайджан возможных истязателей, хотя такие случаи единичны.

Так, используя двусторонний договор с Россией, власти Азербайджана в 2000 г. добились ареста в г.Санкт-Петербург и выдачи в Азербайджан бывшего сотрудника прокуратуры, скрывавшегося там с 1995 г. после случая пыток в 17-го отделения полиции Наримановского районного управления полиции, которые закончились смертью Джамала Алиева, подозреваемого в попытке покушения на убийство. Характерно, что после смерти задержанного на этого чиновника 8 месяцев не возбуждали уголовное дело, а две проведенные официальные экспертизы пришли к заключению о смерти не от пыток, а от сердечного приступа. В мае 1998 г. по этому делу уже были приговорены 4 сотрудников полиции, которых обвинили в нанесении тяжелых телесных повреждений. Однако до сих пор никто не наказан в уголовном порядке за фальсификацию результатов экспертизы и сокрытие преступления.

В деле с арестом и экстрадицией из Турции бывшего начальника полиции г.Гянджа полковника Натига Эфендиева информация о причастности его к пыткам в городском управлении полиции была использована в качестве стимула для его поиска и ареста Интерполом. Будучи вызванным 24 декабря 1997 г. к министру внутренних дел, он испугался и сбежал в Турцию, где занялся оппозиционной деятельностью. Однако после ареста к его уголовным обвинениям добавили политические (участие в подготовке государственного переворота), а пытки в числе обвинений против него на суде уже не рассматривались, хотя существует большое количество публичных заявлений политических заключенных о применении к ним пыток после массовых арестов в 1994 г. в бытность его начальником городской полиции. Следует отметить, что при присоединении к ряду международных договоров, прежде всего Европейских конвенций, Азербайджан сделал оговорку о том, что до освобождения территорий, оккупированных Арменией, страна не берет на себя обеспечение там соответствующих

⁸³ «Зеркало», 11 мая 2000 г.

прав и свобод. Около 20% территории де-факто находятся вне юрисдикции властей Азербайджана, там применяется другое законодательство, в основном базирующееся на советских стандартах. Международные правозащитные организации отмечают в Карабахе случаи пыток и жестокого обращения с задержанными и осужденными. Однако возможностей воздействовать на ситуацию со стороны властей Азербайджана нет, а местные правозащитники и журналисты в случае критики этой практики подвергаются обвинениям в "непатриотичности".

Статья 6

Арест как мера пресечения в уголовно-процессуальной практике Азербайджана практикуется неоправданно широко. Так, ввиду того, что в соответствии со статьей 155.3 Уголовно-Процессуального Кодекса арест применяется в отношении лица, которому за совершенное преступление по закону может быть назначено наказание в виде лишения свободы свыше двух лет, практикуется подбрасывание наркотиков, оружия и боеприпасов. Таким образом автоматически гарантируется санкция на арест по мотивам общественной опасности предполагаемого преступления. Для реалий Азербайджана типична угроза «подбросить наркотик» тем, кто собирается пожаловаться на действия полиции или с кого полиция требует взятку.

Другим типичным приемом, позволяющим не только арестовать человека, но и незаконно продлить срок его содержания без санкции судьи, является административный арест на срок до 15 суток за «сопротивление полиции». Пока человек отбывает формально административное наказание, на самом деле проводятся уголовно-процессуальные действия: предъявление свидетелям для опознания, допросы и т.п. При этом в качестве свидетелей, как правило, выступают сами полицейские.

Например, при проведении 3 июня 2002 г. арестов по т.н. «Нардаранскому Делу» из 8 задержанных Сабунчинской районной прокуратурой граждан лишь на 3 из 8 задержанных имелась санкция судьи на арест. Остальные были арестованы в административном порядке, хотя их преклонный возраст и хорошая репутация исключали возможность нарушения ими правонарушений в здании прокуратуры, куда их вызвали якобы для проведения переговоров. Впоследствии

большинство «административно-задержанных» без освобождения были арестованы уже в уголовном порядке.

Активистка оппозиционной Азербайджанской Демократической Партии Фарида Кунгурова была задержана 24 апреля 2002 г. накануне одного из оппозиционных митингов. На следующий день ей была изменена мера пресечения по уголовному делу о хулиганстве, заведенному еще в 2001 г., и она была арестована уже в уголовном порядке. Накануне ареста выступивший по телевидению начальник Насиминского районного управления полиции заявил, что она – этническая армянка и оскорбительно высказался по адресу ее партии. Докладчики Совета Европы настаивают на политическом характере ее ареста и на ее освобождении.

Если арест подозреваемого проведен вне дома, достаточно мало шансов того, что о нем, как и о месте содержания, будет срочно сообщено родственникам. Известны опубликованные в прессе и расследованные правозащитниками случаи, когда родственники, сами узнавшие по своим каналам о месте содержания, придя в это здание для получения информации по мотивам ареста и для передачи еды задержанному, сами подвергались административному задержанию и даже возбуждению уголовного дела.

Так, 21 сентября 2003 полиция задержала при таких обстоятельствах троих родственников и соседей арестованного по «Нардаранскому делу» Дж.Ализаде, принеся им передачу в изолятор Управления по борьбе с организованной преступностью (УБОП) МВД. При этом Ализаде Надир Джебраил оглу, Ализаде Новрузали Нурали оглу, Джебраилов Фарман Рахман оглу были осуждены к административному аресту в 10 суток. Их отпустили досрочно через 7 суток под давлением общественного мнения. Еще двоих освободили через несколько часов, и у одного из них, обследованного независимым экспертом, были зафиксированы следы избиений.

В правоприменительной практике Азербайджана, как правило, основную роль играют не Конституция с законами, а инструкции, положения и прочие подзаконные акты. Так, предварительное заключение регулируется Положением об изоляторах временного содержания (ИВС) и Инструкцией о следственных изоляторах (СИЗО). В течение периода после первого отчета Азербайджана оба документа сравнительно недавно были заменены новыми²⁴. По причине большого

²⁴ Например, новая «Инструкция о прорабах охраны и наблюдения за лицами, содержащимися в изоляторах временного содержания органов полиции» была

объема и того, что они не являются законами или указами, эти и подобные документы публикуются лишь в ведомственной печати и практически неизвестны широкой публике. Это делает возможным частое нарушение этих норм.

Так, в п.1.3 Инструкции об ИВС говорится о том, что подозреваемые и обвиняемые лица могут содержаться там до 10 дней лишь в исключительных случаях, оговоренных в Уголовно-Процессуальном Кодексе (УПК). В случае избрания судьей меры пресечения в виде ареста УПК в ст.157.3 прямо требует перевода арестованного из ИВС в СИЗО в течение 24 часов. Однако на практике в нарушение закона арестованный содержится в ИВС в течение всего 10-дневного срока дознания (ст.214 УПК), как это практиковалось до принятия в 2000 г. нового УПК. Зачастую нарушается даже эта устоявшаяся практика, и арестованный содержится в ИВС больше 10 дней (см. комментарий по ст. 2 Конвенции).

На практике при содержании задержанных в ИВС, как правило, нарушается положение ст.161 о немедленном информировании по желанию задержанного лица членов его семьи и адвокатов. Это создает ситуацию «исчезновения» людей.

Например, 8 мая 2001 г. стало известно об исчезновении трех геепроституток в Баку. Сотрудники 9-го отделения полиции Сабайльского Районного Управления Полиции под видом клиентов выманили их из домов и арестовали в административном порядке. Когда родственники обратились в полицию, их дезинформировали о месте содержания задержанных, в то время как они, подвергаясь оскорблениям по поводу их сексуальной ориентации, незаконно содержались 15 суток в ИВС Бакинского Главного Управления Полиции.

Несмотря на то, что ст.161 требует администрацию места содержания под арестом «беспрепятственно пропускать защитника» к Арестованному, на деле для этого недостаточно удостоверения личности и письма из юридической консультации. Орган задержания или следствия должен дать на это письменное разрешение. Однако в первые дни ареста, как правило, ответственное за выдачу этого разрешения лицо скрывается от адвоката.

Отметим и то, что если человек задержан или арестован Министерством национальной безопасности (МНБ), то он находится примерно в том же положении, что и задержанный в ИВС. Этот СИЗО

утверждена министром внутренних дел 6 ноября 2001 г., внесена в реестр Министерства Юстиции 15 ноября 2002 г.

располагается в одном здании с кабинетами следователей в ведении того же ведомства, которое ведет следствие. Для примера того, насколько сильна зависимость администрации СИЗО от руководства МНБ, отметим, что в сентябре 1994 г. устного распоряжения министра национальной безопасности дежурному по СИЗО было достаточно, чтобы 4 граждан, обвиняемых в совершении особо опасных преступлений, свободно выпустили из здания МНБ, где располагается СИЗО.

Статья 7-9

Правозащитному Центру Азербайджана неизвестны примеры, когда бы с территории Азербайджана выдавались иностранные граждане, виновные в использовании пыток в других странах мира, либо осуждались бы граждане Азербайджана, виновные в подобном преступлении за пределами Азербайджана. Поэтому неизвестно, насколько действенными на практике являются правовые механизмы, предусмотренные для этих случаев национальным законодательством и международными договорами.

Статья 10

В 2002 г. по линии Управления Верховного Комиссара ООН по правам человека были переведены и изданы Стамбульский протокол и стандартное учебное пособие по правам человека для сотрудников полиции. Помимо сотрудников полиции, которым были адресованы эти издания, часть тиража была передана активистам неправительственных организаций, а также в Учебный центр по подготовке и переподготовке персонала пенитенциарных учреждений и следственных изоляторов.

В сентябре 2001 г. Главное управление исполнения судебных решений (ГУИСР) Министерства Юстиции подписало протоколы о сотрудничестве с тремя неправительственными организациями (НПО): Инициативной группой «Международной Амнистии» в Азербайджане, Правозащитным Центром Азербайджана (ПЦА), Центром программы развития «Эль». Протоколы включают пункты о сотрудничестве в области образования по правам человека как заключенных, так и персонала, в области разработки программ для вышеупомянутого Учебного центра ГУИСР, а также пополнения библиотек тюрем и Учебного Центра ГУИСР.

В рамках этого соглашения, ПЦА и группой «Международной Амнистии» были переданы около тысячи единиц книг в библиотеки различных учреждений ГУИСП. В 2002 г. центром «Эль» была проведена серия семинаров для тюремных врачей.

В камерах следственных изоляторов и в библиотеки колоний для сведения заключенных помещены изданная с помощью ПЦА «Памятка заключенного», содержащая описание прав заключенных, норм свиданий и передач, а также образцы жалоб.

Статья 11

Безусловно, с момента начала тюремных реформ в начале 1997 г. произошло существенное общее улучшение условий содержания в местах лишения свободы. Новый импульс этому процессу дало сотрудничество Азербайджана с Советом Европы, особенно, начиная с 2000 г.

Однако в стране, охваченной экономической стагнацией и имеющей около 800 тыс. беженцев и вынужденных переселенцев, идея существенных инвестиций в тюремную систему пока еще не популярна. Поэтому улучшение законодательных рамок не всегда сопровождаются изменениями на практике.

Новым Кодексом исполнения наказаний (КИН), вступившим в силу 1 сентября 2000 г., вдвое увеличены нормы минимальной жилой площади для всех осужденных от двух квадратных метров до четырех. Однако на деле такое резкое улучшение санитарных норм возможно лишь при двукратном увеличении количества тюрем либо таком же уменьшении тюремного населения, что пока не произошло. Поэтому новые тюремные стандарты все еще не реализованы повсеместно и являются ориентиром для строительства новых тюрем (новые корпуса Гобустанской тюрьмы, Шувелянского следственного изолятора (СИЗО) №3, специальных колоний для больных туберкулезом, новых колоний).

В Баилловском и Гянджинском СИЗО, старых корпусах Шувелянского СИЗО, где по новому законодательству должно быть по 4 кв.м на каждого заключенного, часто не выполняется даже старая советская норма в 2,5 кв.м на человека. Однако, вследствие реформ в СИЗО теперь практически все заключенные имеют свои спальные места, улучшены освещение и условия вентиляции, разрешено пользование электроприборами.

В отношении никого из пожизненных заключенных пока еще не применяется улучшение условий содержания по отбытии 10 и более лет (таких заключенных около 10 человек). Их почти не привлекают к работе, хотя такая возможность и оговорена в КИН.

При существующем распорядке дня, где прогулки начинаются в 10.00 часов и длятся до 13.00-15.00, технически неосуществимо прогуливать пожизненных в течение положенного им 1 часа. В стандартном корпусе на 40 камер 4 прогулочных двора. Это означает, что суммарное время прогулки должно составить 10 часов, в то время как реально на это тратят времени в 2-3 раза меньше.

После попытки побега из Гобустанской тюрьмы в 1999 г., которая была предпринята в ночное время, существует распоряжение закрывать на ночь до утра двери камер. Теоретически, для открытия двери, например, в случае попытки самоубийства или острых медицинских проблем, необходимо вызвать в тюрьму представителей старшей администрации, которые живут далеко от тюрьмы, чтобы те приехали и открыли сейф с ключами от камер. На практике же двери камер просто не открывают до утра, в результате чего уже было несколько смертных случаев в ночное время.

Введение в Уголовный Кодекс новых альтернативных мер наказания, не связанных с лишением свободы, пока еще не привело к существенному изменению судебной практики. Арест неоправданно часто используется в качестве меры пресечения, а лишение свободы – в качестве меры наказания.

В свою очередь, стремление органов дознания немедленно взять под арест и изолировать подозреваемого приводит к различного рода злоупотреблениям с целью обеспечить санкцию судьи на арест. Помимо выдвигания обвинений в основном преступлении, подозреваемому подбрасываются наркотики, оружие или боеприпасы.

Разгрузка мест лишения свободы осуществляется в настоящее время путем амнистий, помилований и условно-досрочного освобождения.

Процедура помилования претерпела существенные негативные изменения в новом Положении о помиловании от 18 июля 2001 г.:

1) если раньше было возможно помилование по ходатайству родственников или общественных организаций, то теперь необходимо личное прошение. Это нововведение фактически лишило возможности

помилования тех из заключенных, например, политических⁸⁵, которые не обращаются с заявлениями о помиловании.

2) Если раньше прошение о помиловании могло быть подано сразу после вступления приговора в законную силу и регулярно подаваться снова, то сейчас заключенный может подать помилование при отбытии им от 1/3 до 1/2 срока, а осужденные к пожизненному лишению свободы – после отбытия 10 лет лишения свободы.

Например, после июля 2001 г. было отказано в принятии прошения о помиловании бывшим смертникам, которые до этого подавали такие прошения ежегодно. Ранее были известны случаи, когда бывшие смертники были помилованы даже в год вынесения приговора. Среди части правозащитников существует мнение, что такое осложнение положения пожизненников продумано специально с целью недопущения освобождения политических пожизненных заключенных, основная часть которых осуждена после 1996 г.

Как правило, к политическим заключенным не применяется также условно-досрочное освобождение. У основной их массы наказание лежит в пределах 7-12 лет, и они могли бы быть освобождены по 2/3 срока. По расчетам Правозащитного Центра Азербайджана, этой форме дискриминации подверглось более 120 политических заключенных, которые могли бы быть освобождены условно-досрочно на общих основаниях.

Политические заключенные, за исключением единичных случаев, не подпадают под амнистии. Это связано с тем, что статьи обвинения подбираются соответствующим образом, даже если по этой статье осуждены всего несколько политических заключенных.

После ратификации Азербайджаном в 2002 г. европейских конвенций, 24 ноября-6 декабря 2002 г. страну посетила миссия Европейского Комитета по предотвращению пыток и бесчеловечного или унижающего обращения или наказания (СРП). Миссия сфокусировала работу на проверке условий содержания в полиции, в следственных изоляторах, лечения заключенных от туберкулеза и психических заболеваний и условий в военных тюрьмах (гауптвахтах).

С 2000 г. правом беспрепятственного посещения мест лишения свободы обладает Международный Комитет Красного Креста. Полученная ими информация условиях содержания под стражей и обра-

щения с арестованными, задержанными или заключенными с целью улучшения положения доводится до сведения тюремной администрации.

С 2002 г. введен пост Уполномоченного по правам человека (Омбудсмана) Азербайджанской Республики. Омбудсман также имеет право посещения тюрем. В 2002-2003 гг. назначенная на этот пост Эльмира Сулейманова уже посетила несколько тюрем и встретилась с рядом заключенных, включая пожизненных и политических, приняла от них жалобы.

Что касается местных неправительственных организаций (НПО), то относительно регулярными посещениями пенитенциарных учреждений занимаются 4 НПО. Ст.20 Кодекса исполнения наказаний (КИН) предоставляет право общественным организациям "принимать участие в исправлении осужденных и осуществлять общественный контроль за деятельностью учреждений и органов, исполняющих наказания". Однако за более чем 2 года с момента вступления в силу КИН так и не была принята ведомственная инструкция, которой согласно ст.20.2 должен регламентироваться доступ этих организаций в пенитенциарные учреждения.

НПО, которые уже имеют заключили протоколы о сотрудничестве с ГУИСР, подготовили и представили в ГУИСР в 2002 г. проект положения об Общественном Совете по попечению над пенитенциарными учреждениями. На момент составления отчета проект положения находился еще на стадии рассмотрения.

Статья 12

Как правило, заключенные избегают делать заявления о пытках до завершения следствия, пока доступ к ним адвокатов и членов семьи находится под контролем следователя. Исключение составляют те случаи, когда подследственные вовремя обеспечены пользующимся доверием адвокатом, выбранным заключенным или его семьей. В некоторых случаях арестованные пересылают тайные записки о пытках в газеты.

Обычно же заявления о пытках делаются во время открытых судебных процессов. Однако на заявления о пытках судьи либо просто не реагируют, либо ограничиваются формальным приглашением в суд следователя, который отрицает применение недозволенных методов допроса.

⁸⁵ Наличие политических заключенных в Азербайджане признано в ряде документов Совета Европы, в частности, SG/Inf(2001)34 / 24 October 2001; PACE Resolution 1305 (2002)85 и др.

Формальное расследование проводится обычно лишь в случае смерти задержанного или подследственного. Но и в этом случае обычно официальная версия строится таким образом, чтобы избежать наказания или минимизировать наказание истязателей (см. комментарий к статье 4 Конвенции).

Статья 13

Основная проблема с подачей жалоб заключается в том, что вся переписка заключенного должна проходить через тюремную цензуру. И хотя предполагается, что конверты с жалобами в официальные инстанции открываться не будут, на практике и такие жалобы также проматриваются.

Посылка жалоб неофициальным путем иногда приводит к тому, что жалобу отклоняют, так как подпись заявителя не заверена печатью тюрьмы. Такой ответ получили, например, некоторые из заключенных Гобустанской тюрьмы, когда послали в ноябре 2002 г. в суд жалобы на неправомерное применение к ним пожизненного заключения, которые им не удавалось послать обычным путем, через администрацию.

Поэтому, несмотря на наличие в законе формальных процедур письменных жалоб на условия содержания и обращение персонала, заключенные предпочитают использовать другие каналы:

- 1) посылка анонимных или подписанных писем в независимые или оппозиционные средства массовой информации;
- 2) жалобы в правозащитные и международные организации;
- 3) обращение в нужные инстанции с помощью адвокатов (у кого они есть);
- 4) личный прием у высокопоставленных сотрудников центральной тюремной администрации;
- 5) индивидуальные или коллективные акции протеста (голодовки, попытки суицида и т.п.).

Несмотря на то, что, согласно статье 46.2 Уголовно-процессуального кодекса, информация, предоставляемая средствами массовой информации, может являться основанием для возбуждения уголовного дела, прокуратура никогда не делала этого по публикациям о пытках. Единственным случаем, когда власти отреагировали на публикации о пытках, является распоряжение президента от 10 марта 2000 года об мероприятиях в связи с рекомендациями по Азербайджану Комитета против пыток Организации Объединенных Наций и Международной

Амнистии». Этим Распоряжением создана Комиссия, задачей которой была проверка и принятие мер по фактам, указанным в отчете по Азербайджану организации «Международная Амнистия», подготовленном к заседанию САТ.

Однако ряд лиц, упомянутых в данном отчете⁸⁶ как жертвы пыток, до сих пор находятся в заключении на основе заявлений, сделанных ими под физическим давлением. Например, сотрудники Отряда Полиции Особого Назначения Мухтаров Фазиль Фамиль оглу (Mukhtarov Fazil Famil oglu), Рагимов Таир Шаин оглу (Rahimov Tahir Shahin oglu), Рагимов Эльшан Джаваншир оглу (Rahimov Elshan Djavanshir oglu) отбывают сроки в 12-13 лет лишения свободы. Некоторые другие лица, упомянутые в отчете, были помилованы указами президента, но, по данным ПЦА, не получили никакой компенсации.

Отметим, что более поздние публикации «Международной Амнистии» уже не вызывали такого внимания.

Одной из проблем в своевременном выявлении и пресечении пыток является продолжающееся содержание жалобщиков в том же месте, где они якобы подвергались пыткам и плохому обращению. Это особенно касается тюрем для осужденных.

Статья 14

Закон «О возмещении ущерба, причиненного физическим лицам в результате незаконных действий органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда» (29 декабря 1998 г.) является т.н. «спящей» нормой права. Он декларирует право на получение компенсации за причиненный ущерб, но никогда не применяется. Показательным в эффективности таких процедур является то, что, зная о теоретической возможности получить компенсацию, даже на фоне общей бедности населения жертвы или их родственники никогда за ней не обращаются.

Так, ни по одному из вышеприведенных случаев пыток и жестокого обращения никому из пострадавших или членов их семей не была выплачена какая-либо материальная компенсация. Все затраты на лечение, как правило, несет сама жертва и ее семья.

⁸⁶ AI-index: EUR 55/002/1999 01/10/1999. AZERBAIJAN: Torture and ill-treatment: Comments on the forthcoming review by the United Nations Committee against Torture

В 1998-2003 гг. указами о помиловании были обожжены сотни политических заключенных, многие из которых за несколько лет до этого заявляли письменно или на суде о примененных к ним пытках. До 2002 г. такие указы о помиловании включали формальное поручение Министерству труда и социальной защиты населения и Министерству здравоохранения обеспечить социальную защиту и оказание необходимой медицинской помощи помилованным и выпущенным на свободу больным, не имеющим родственников, которые могли бы взять их на свое попечение. Однако, начиная с 2002 г., этот пункт уже не включается в указы о помиловании.

Единственный известный ПЦА случай частичной компенсации жертвы жестокого обращения касается жителя поселка Нардаран Алиммамеда Азимова (Alimammed Azimov). 5 февраля 2003 г. он получил серьезные травмы в результате злоупотребления полицией силой при нападении на участников акции протеста. В результате переговоров жителей поселка с властями он был госпитализирован 9 февраля и лечился за счет государства, на что потребовалось специальное распоряжение министра здравоохранения.

Статья 15

Хотя статья 125.2.2. Уголовно-процессуального кодекса (УПК) и предусматривает недопущение использования доказательств, добытых незаконными методами, включая пытку, но она в судах не практикуется. Судьи зачастую даже формально не проверяют сделанных на процессе заявлений подсудимых.

Такая картина наблюдается, например, на суде по «Нардаранскому делу», где несколько подсудимых (в том числе двое с огнестрельными ранениями) заявили, что дали показания под пытками. По этому же делу отмечается массовая дача ложных показаний полицейскими, которые, несмотря на наличие доказательств применения оружия полицией в отношении жителей поселка Нардаран, утверждают, что пришли в поселок без оружия и, наоборот, сами были обстреляны нардаранцами. Однако судья игнорирует заявления о пытках, а также информацию, собранную по этим событиям Независимой общественной комиссией из 17 экспертов.

Проблемой является привлечение к ответственности недобросовестных судебных экспертов. Так, в 1997 и 2000 гг. по делу об убийстве в полицейском участке профсоюзного активиста были

осуждены несколько полицейских и работников прокуратуры. Однако при этом не были наказаны в уголовном порядке эксперты, дважды давшие по этому делу заведомо ложное заключение о смерти не от систематических избиений, а от сердечного приступа.

Бывший офицер, политический заключенный Назим Байрамов, арестованный в 1994 г., болен раком лимфатических узлов, что было подтверждено результатами 2 экспертиз. Когда его защита подняла вопрос об освобождении по состоянию здоровья, была проведена третья экспертиза, давшая совершенно противоположное заключение. В 1997 г., когда он уже три года был в заключении, обследование в Центральной тюремной больнице подтвердило наличие болезни, однако ему так и не дали справку об инвалидности, что помогло бы в его досрочном освобождении. В январе 2001 г. его перевели из обычной колонии в гораздо более тяжелые условия тюрьмы закрытого типа.

По состоянию здоровья обвиняемого по «Нардаранскому делу» Аликрама Аллахвердиева, который с 1984 г. является инвалидом II группы ввиду своего психического заболевания (дебилизм), эксперты также дали заведомо ложное заключение о его вменяемости. При этом они опирались на заключение врачебной комиссии от 1984 г., в котором утверждается совершенно противоположное.

Статья 16

Что касается предотвращения других актов жестокого, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания, которые не подпадают под определение пытки, то в ряде случаев они уголовно наказуемы. Например, в том случае, если повлекли существенный вред здоровью жертвы, содержат состав преступления против половой неприкосновенности личности или злоупотребления служебным положением.

Некоторые из видов жестокого обращения или наказания, не связанные с ущербом для здоровья, но базирующиеся на дискриминации, могут быть квалифицированы как нарушения равноправия граждан (ст.154 Уголовного Кодекса), возбуждение национальной, расовой или религиозной розни (ст.283). Но в стране, ведущей необъявленную войну с этническими сепаратистами, преследования за подобные преступления не практикуются (за исключением преследования СА-ских сепаратистов).

Хотя по азербайджанскому законодательству информация о нарушениях прав человека не могут являться объектом засекречивания, в доступной криминальной статистике преступления, совершаемые должностными лицами, не выделяют отдельно. Судя по правительственному отчету, такой учет все же ведется для собственной внутренней информации.

Для предотвращения жестокого обращения и пыток такую информацию о количестве наказанных злоупотреблений государственных чиновников логичней было бы, наоборот, предавать широкой огласке.

РЕКОМЕНДАЦИИ

Ввиду вышеизложенного, авторы считают необходимым рекомендовать следующие шаги по уменьшению риска пыток в Азербайджанской Республике:

А. Законодательные меры

- Привести определение пытки в национальном уголовном законодательстве в соответствие с международно принятым согласно ст.1 Конвенции.
- Привести межгосударственные договоры Азербайджана об экстрадиции и взаимной правовой помощи в соответствии с международным и национальным законодательством в части предотвращения выдачи де-факто политических эмигрантов, а также лиц, в отношении которых могут быть применены пытки и смертная казнь. В частности, необходимо гарантировать гласность таких случаев даже в случаях, затрагивающих национальную безопасность, возможность опротестования задержанным решения об экстрадиции, своевременное оказание ему эффективной правовой помощи.
- Обеспечить принятие ведомственных инструкций и других законодательных актов, облегчающих мониторинг тюрем и участие в их реформировании представителей гражданского общества.
- Увеличить гонорары адвокатов, назначаемых со стороны правительства, до среднестатистического уровня, сохраняя за арестованным возможность их выбора из нескольких кандидатур или замены.
- Разработать инструкцию по определению размера компенсаций в зависимости от вида и тяжести последствий пыток и жестокого обращения.

Б. Институциональные меры

- Закрыть либо передать в ведение Министерства юстиции следственный изолятор Министерства национальной безопасности
- Прекратить незаконное использование изоляторов временного содержания Министерства внутренних дел для содержания заключенных в период дознания и предварительного следствия и обеспечить своевременное и строгое наказание тех офицеров полиции, которые это допускают.
- Перенести все такие изоляторы за пределы зданий, в которых размещаются кабинеты следователей.
- Завершить формирование института адвокатуры путем экзаменации лиц, занимающихся оказанием помощи в уголовных делах и возобновления приема новых членов в Коллегию адвокатов. Гарантировать возможность существования объединений адвокатов, альтернативных Коллегии Адвокатов.

В. Административные меры

- Обязать следственные и судебные органы адекватно реагировать на отчеты правозащитных организаций, публикации в средствах массовой информации и публичные заявления на судебных процессах, содержащие заявления о пытках. В частности, обеспечить их полное и беспристрастное расследование и исключение из числа доказательств тех из них, которые получены с помощью пыток и жестокого обращения.
- Обеспечить наказание лиц, причастных к актам пытки до момента ее криминализации (1 сентября 2000 г.), по другим статьям старого Уголовного Кодекса (побои, нанесение телесных повреждений, принуждение к даче показаний и т.п.).
- Обеспечить эффективное наказание тех чиновников, которые игнорируют заявления о пытках.
- Передавать широкой гласности случаи наказания лиц, виновных в пытках, а также существующие процедуры жалоб на пытки.

- Исключить возможность использования в любом качестве в правоохранительных органах и системе правосудия лиц, причастных к актам пыток и жестокого обращения с лицами, лишенными свободы.
- Принять меры по обеспечению эффективного сотрудничества правительственных структур, ответственных за содержание граждан в заключении, с местными и международными правозащитными организациями, занимающимися проблемами пыток и гуманизации условий содержания.
- Обеспечить порядок обязательного направления на судебно-медицинскую экспертизу лиц, заявляющих о применении к ним пыток, и эффективное наказание тех врачей государственных структур, которые отказываются документировать следы пыток или фальсифицируют результаты экспертизы.
- При наличии убедительных доказательств применения пыток, обеспечить выплату адекватных компенсаций их жертвам.

О соблюдении Российской Федерацией Международного Пакта о гражданских и политических правах

Альтернативный доклад российских неправительственных организаций

Статья 2

1. Каждое участвующее в настоящем Пакте Государство обязуется уважать и обеспечивать всем находящимся в пределах его территории и под его юрисдикцией лицам права, признаваемые в настоящем Пакте, без какого бы то ни было различия, как-то в отношении расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических и иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иного обстоятельства.

Конституция и текущее законодательство, провозглашая равенство всех перед законом и судом, не содержат тем не менее, прямого запрета дискриминации и не предлагают действенных правовых средств защиты от дискриминации и возмещения причиненного вреда. На практике дискриминационному обращению подвергаются по признакам: 1) отсутствия документов, удостоверяющих личность, 2) места жительства (регистрации по месту жительства), 3) гражданства; а также 4) принадлежности к определенной этнической группе или 5) в общественному объединению.

Отсутствие у лица, независимо от гражданства, документов, удостоверяющих личность в пределах РФ, означает ограничение прав, защищаемых статьями 9 (1), 12 (1 и 2), 14, 16, 17, 23 (2), 24, 25 МПГПП.

Человек, не имеющий паспорта, ограничен в праве на свободу передвижения, в частности, не может, согласно Постановлению Правительства РФ № 277 от 11 марта 1999 г., приобретать железнодорожные и авиационные билеты, не имеет права получить заграничный паспорт и, соответственно, выехать из страны. Ущемляется право на выбор места жительства, поскольку отсутствует возможность получить регистрацию по месту жительства. В случае административного задержания на срок до 30 суток для "установления личности" человек теряет право на обжалование. Доступ к правосудию также существенно ограничивается, поскольку суды не принимают гражданских исков, жалоб и заявлений от лиц, не имеющих внутренних паспортов.

При отсутствии паспорта невозможно зарегистрировать брак. Лицо без документов ограничено в праве на доступ к информации: по сложившейся практике, стать пользователем публичной библиотеки при отсутствии паспорта невозможно. Также при отсутствии паспорта гражданин поражается в избирательном праве, он не может быть принят на государственную и муниципальную службу.

Из-за множества непреодолимых процедурных условий и существующего административного порядка получить паспорт при отсутствии регистрации по месту жительства где-либо на территории страны оказывается зачастую невозможным. Если же у гражданина есть где-либо постоянная регистрация, то он не может получить или восстановить паспорт иначе как по месту этой регистрации. В таком положении оказываются, например, жители Чечни, покинувшие регион, но зарегистрированные по месту жительства республике. Установленные порядки требуют их возвращения в Чечню, но даже кратковременная поездка туда представляет опасность.

В аналогичной ситуации оказываются многие граждане РФ, постоянно живущие за границей РФ, имеющие вместо общегосударственного только заграничный паспорт РФ и переехавшие на постоянное жительство в Россию. В теории, гражданин РФ, переезжающий из-за рубежа в страну, имеет возможность получить временную регистрацию и по ней оформить внутренний паспорт. На практике, поскольку заграничный паспорт РФ в пределах РФ не является документом, удостоверяющим личность, граждане России, ранее постоянно жившие за рубежом, зачастую не могут легализоваться на территории своей страны.

Совокупность региональных нормативно-правовых актов, а также сложившиеся традиции правоприменения, приводят к тому, что гражданин РФ, живущий в каком-либо регионе или даже населенном пункте РФ без регистрации именно в этом регионе или населенном пункте, обладает меньшим, объемом прав и свобод, чем такой же гражданин, имеющий местную регистрацию. Ограничения в основном касаются социально-экономических прав, но при этом затрагивают и гражданские и политические права – на вступление в брак, на неприкосновенность личной и семейной жизни, на доступ к правосудию, на участие в выборах.

Помимо установленных законом правомерных различий в правах граждан РФ и иностранцев, существует множество необоснованных правоограничений в отношении иностранных граждан и лиц без

гражданства, а также людей, произвольно не признаваемых властью в качестве граждан РФ. В основном эти ограничения касаются прав, защищаемых ст. 12 МПГПП.

С принятием нового закона о гражданстве и отменой действия паспортов 1974 г. ряд категорий граждан бывшего СССР вынуждено оказываются на нелегальном положении, хотя эти люди не могут быть гражданами никакого другого государства кроме РФ (в первую очередь, это месхетинские турки, проживающие на территории Краснодарского края).

Кроме того, власти используют произвольные критерии для определения пребывания лица в РФ как "нелегального". Отсутствие регистрации по месту жительства или пребывания, независимо от причин и наличия элемента вины, рассматривается как административное правонарушение, а вопрос об административном правонарушении подменяет собой вопрос о легальности нахождения на территории страны. Лица, не признаваемые, вопреки закону, гражданами страны, а также рассматриваемые в качестве "нелегальных иммигрантов" бывшие советские граждане, не нарушившие никаких формальных правовых требований, оказываются лишенными, помимо права на свободу передвижения и выбор места жительства, таких фундаментальных прав, как право на свободу и личную неприкосновенность, на доступ к правосудию, на неприкосновенность жилища.

В стране подвергаются систематической дискриминации, вплоть до непризнания основных прав и свобод, некоторые этнические группы. Как правило, основой дискриминационных действий является отказ в регистрации по месту жительства и следующий за этим контроль за соблюдением режима регистрации.

Дискриминация на основе принадлежности к общественным объединениям как правило заключается в различного рода преференциях в доступе к государственной службе (т. е. в отношении пользования правом, защищаемым п. 3. ст. 25 МПГПП) для представителей определенных социальных групп. Например, подобное предпочтение оказывается членам казачьих организаций. Указами Президента РФ №№ 563 и 882 1996 г. членам казачьих общин был предоставлен особый привилегированный доступ к государственной службе, а также к другим видам публичной службы. Федеральная Между тем, Конституция РФ и законодательство всех уровней предусматривает равный доступ ко всем видам службы вне зависимости от происхождения и членства в каких-либо объединениях.

2. Если это уже не предусмотрено существующими законодательными или другими мерами, каждое участвующее в настоящем Пакте Государство обязуется принять необходимые меры в соответствии со своими конституционными процедурами и положениями настоящего Пакта для принятия таких законодательных или других мер, которые могут оказаться необходимыми для осуществления прав, признаваемых в настоящем Пакте.

С принятием в 1993 г. Конституции РФ общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры Российской Федерации являются составной частью ее правовой системы, имеют преимущественную силу по отношению к федеральным законам и законам субъектов Российской Федерации (ч. 4 ст. 15 Конституции). Однако российским законодательством не предусмотрены механизмы влияния актов Комитета по правам человека на процедуры пересмотра состоявшихся судебных решений.

Конституционный Суд РФ многократно ссылался в своих постановлениях и определениях на положения Международного пакта о гражданских и политических правах. Редкие ссылки такого рода имеются также в постановлениях Пленума Высшего Арбитражного Суда РФ и Пленума Верховного Суда РФ. Тем не менее при конкуренции международных и национальных норм органы власти, суды и правоохранительные органы, как правило, отдают предпочтение положениям национальных законодательных и подзаконных актов. Дело в том, что для оценки деятельности чиновников, судей, сотрудников правоохранительных органов используются ведомственные показатели, не предусматривающие в качестве критерия оценки соблюдение прав человека. Кроме того, возможность граждан оказывать влияние на деятельность органов власти, судов и других государственных учреждений незначительна и продолжает уменьшаться из-за последовательного усиления контроля со стороны исполнительной власти за формированием и деятельностью судов¹.

3. Каждое участвующее в настоящем Пакте Государство обязуется:

- а) обеспечить любому лицу, права и свободы которого, признаваемые в настоящем Пакте, нарушены, эффективное средство правовой защиты, даже если это нарушение было совершено лицами, действовавшими в официальном качестве;
- б) обеспечить, чтобы право на правовую защиту для любого лица, требующего такой защиты, устанавливалось компетентными судебными

ми, административными или законодательными властями или любым другим компетентным органом, предусмотренным правовой системой государства, и развивать возможности судебной защиты;

с) обеспечить применение компетентными властями средств правовой защиты, когда они предоставляются.

В РФ принято большое число нормативных актов в области судопроизводства, которые должны послужить гарантией для обеспечения прав человека в России. Но, к сожалению, общая практика правоприменения, по данным различных российских правозащитных организаций, свидетельствует о частых нарушениях большинства прав, признаваемых МПГПП.

Эффективность средств правовой защиты складывается из нескольких составляющих: доступность этих средств для граждан; полномочия административных, судебных и общественных форм защиты прав человека; возможность исполнения решений административных, судебных и иных органов по защите прав и свобод человека.

Что касается доступности средств правовой защиты, то граждане РФ вправе обращаться за защитой своих прав и свобод к широкому кругу государственных органов. Но сам факт обращения не означает, что нарушенные права и свободы будут защищены. Судебная форма защиты прав бывает недостаточной в связи с низкой эффективностью исполнения судебных решений, особенно в том случае, когда должником выступает государство, которое должно выплатить компенсации или иные денежные обязательства. Примером неисполнения решения, по которому обязанной стороной выступает РФ, является дело "Бурдов против РФ", которое рассматривалось в Европейском Суде по правам человека.

Специальные механизмы и органы защиты прав человека, существующие в РФ, такие как Уполномоченный по правам человека и Комиссия по правам человека при Президенте РФ, не отвечают в полной мере критериям эффективности средств защиты прав человека. Так, обращение к этим органам не влечет пересмотра дела или каких-либо иных обязательных действий от должностных лиц. Эти органы вправе лишь просить соответствующие организации предпринять определенные действия, например, просить прокуратуру о возбуждении уголовного дела или пересмотре дела в порядке надзора. Соответственно, ответы Уполномоченного по правам человека или Комиссии по правам человека при Президенте РФ не имеют юридической силы. К

сожалению, практика правозащитных организаций по обращениям в эти органы показывает их неэффективность.

Таким образом можно говорить о недостаточной эффективности защиты прав человека в РФ как на законодательном, административном, так и на судебном уровне.

РФ приняла на себя обязательство не только подчиняться юрисдикции Комитета по правам человека, предусмотренной непосредственно в МПГПП, но также и соблюдать положения Факультативного Протокола, т. е. право своих граждан на индивидуальные обращения в Комитет по правам человека ООН и компетенцию этого органа рассматривать обращения о нарушениях Российской прав человека.

В настоящее время Комитет рассмотрел две жалобы против РФ по существу, по которым признал нарушения прав человека – дела "Гридин против РФ" и "Ланцов против РФ". В деле "Гридин против РФ" (2000 г.) было признано нарушение права на справедливое судебное разбирательство в части не обеспечения гарантий прав обвиняемого и условий беспристрастного судопроизводства. Комитет обязал РФ восстановить нарушенное право, предоставить эффективные средства правовой защиты, а также незамедлительно освободить Гридина и выплатить ему компенсации. До настоящего времени РФ не предприняла никаких шагов по восстановлению нарушенных прав Гридина. О существовании самого решения Комитета по правам человека по делу Гридина в стране известно лишь единицам: и власти, и средства массовой информации такие данные не распространяют. Тем самым в сознании судейского корпуса утверждается идея, что решения международного органа, чья юрисдикция признана государством, совсем необязательны к исполнению, а вместе с этими решениями – и другие международные акты, признанные стандарты и т. д.

В деле "Ланцов против РФ" (2002 г.) было признано нарушение права на жизнь, и Комитет обязал РФ выплатить справедливую компенсацию. Однако РФ не исполнила данного обязательства добровольно, заявителям было также отказано в выплате компенсации в судебном порядке.

Таким образом, РФ не соблюдает свои обязательства, принятые в рамках МПГПП и Факультативного Протокола.

Статья 3*

Участвующие в настоящем Пакте Государства обязуются обеспечить равное для мужчин и женщин право пользования всеми гражданскими и политическими правами, предусмотренными в настоящем Пакте.

Статья 4

1. Во время чрезвычайного положения в государстве, при котором жизнь нации находится под угрозой и о наличии которого официально объявляется, участвующие в настоящем Пакте Государства могут принимать меры в отступление от своих обязательств по настоящему Пакту только в такой степени, в какой это требуется острой обстановкой, при условии, что такие меры не являются несовместимыми с их другими обязательствами по международному праву и не влекут за собой дискриминации исключительно на основе расы, цвета кожи, пола, языка, религии или социального происхождения.

2. Это положение не может служить основанием для каких-либо отступлений от статей 6, 7, 8 (пункты 1 и 2), 11, 15, 16 и 18.

3. Любое участвующее в настоящем Пакте Государство, использующее право отступления, должно немедленно информировать другие Государства, участвующие в настоящем Пакте, через посредство Генерального секретаря Организации Объединенных Наций о положениях, от которых оно отступило, и о причинах, побудивших к такому решению. Также должно быть сделано сообщение через того же посредника о той дате, когда оно прекращает такое отступление.

Положения ст. 4 МПГПП были особенно актуальны для России в 1994–2002 гг., несмотря на то, что формально чрезвычайное положение (ЧП) действовало лишь с ноября 1992 г. по февраль 1995 г. в зоне осетино-ингушского конфликта (в ряде районов Северной Осетии и Ингушетии). Режим ЧП официально не вводился, хотя действовал де-факто, в зоне вооруженного конфликта в Чеченской Республике (ЧР) в 1994–1996 гг. Режим ЧП не был использован властями России для защиты районов, сопредельных с Чечней и страдавших от похищений людей². Вместо этого региональные власти узурпировали полномочия по ограничению прав граждан³, легализовали незаконные вооруженные формирования⁴, и, в целом, повысили численность и расширили полномочия силовых структур. Режим ЧП также не был

введен в зоне “второго” вооруженного конфликта в Чечне, который продолжается с 1999 г. Ситуация последовательно выводится за рамки права как национального, так и международного, искусственно создан правовой вакуум⁵, что, по нашему мнению, оказывает определяющее влияние на положение с правами человека на всей территории РФ.

Власти РФ, стремясь избежать международного контроля в зоне вооруженного конфликта и вывести ситуацию за рамки гуманитарного права, трактовали происходящее в Чечне исключительно как “внутреннее дело государства”, уклоняясь от выполнения международных обязательств. Власти РФ избегают словосочетания “вооруженный конфликт”, иначе неизбежно нужно было бы признать наличие *сторон* в конфликте.

Существенные ограничения прав человека, введенные властями РФ в Чечне, не обосновывались ни объявлением чрезвычайного положения, ни соответствующим уведомлением структур ООН (как того требует МПГПП), ни выполнением процедуры “отступления” (как того требует Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод), ни заблаговременным информированием структур Совета Европы.

Действовавший в 1999 г., на момент начала вооруженного конфликта, Закон “О чрезвычайном положении” № 1253-1 от 17 мая 1991 г. не был применен (как и во время “первой чеченской войны” 1994–1996 гг.), хотя в обоснование начала “контртеррористической операции” федеральная власть приводила обстоятельства, изложенные в п. “а” ст. 4 этого Закона⁶. Закон о ЧП не был использован по прагматическим соображениям. Во-первых, он не предусматривает привлечения армии, допуская использование только внутренних войск МВД⁷. Во-вторых, в 1999 г. исполнительная власть не была уверена, что Указ о ЧП будет утвержден Советом Федерации, как того требует российское законодательство⁸. В-третьих, власти не желали парламентского контроля за действиями в регионе. Наконец, в-четвертых, в статьях 8, 17, 18 и др. Закона “О чрезвычайном положении” был четко и последовательно представлен правовой режим ЧП: необходимость точного указания государственных органов, ответственных за осуществление соответствующих мероприятий; изложения в Указе перечня чрезвычайных мер; исчерпывающего списка временных ограничений прав и свобод граждан. Закон устанавливал гарантии прав граждан и

механизмы их защиты. Все это, безусловно, связывало руки федеральным силовым структурам и ограничивало возможный произвол. Федеральный конституционный закон "О чрезвычайном положении", принятый 30 мая 2001 г., значительно расширил полномочия силовых структур и сузил возможности парламентского и иного Контроля. Однако этот новый закон также не был применен, поскольку и эти расширенные правовые рамки все равно могли ограничить "свободу действия" "силовиков".

Возможность законного ограничения прав граждан на большой территории и на длительное время предусмотрена также ст. 19 Закона РФ "Об обороне" в случае введения военного положения. В соответствии со ст. 87 Конституции РФ оно вводится Президентом с незамедлительным сообщением Совету Федерации и Государственной Думе. Закон "Об обороне" требует, чтобы соответствующий Указ был утвержден Советом Федерации, т. е. предполагается парламентский контроль, которого исполнительная власть стремится избежать.

Единственная возможная в рамках российского законодательства трактовка применения Вооруженных Сил в Чечне – это их "применение с использованием вооружения не по их предназначению" на основании ст. 7 "О борьбе с терроризмом" (от 25 июля 1998 г. № 130-ФЗ), что позволяет привлекать вооруженные силы для участия в "контртеррористической операции", и ст. 10 Закона "Об обороне". Согласно последней, Президент РФ был обязан руководствоваться подпунктом "3)" п. 1 ст. 5 Закона: издать Указ и передать его на утверждение в Совет Федерации. Подобный указ не мог не повлечь ограничение прав граждан, он подлежал обязательному опубликованию – однако длительное время указ не был обнародован⁹.

Использование властями Российской Федерации закона "О борьбе с терроризмом" и режима "контртеррористической операции" было в августе 1999 г. обусловлено исключительно желанием задействовать в ходе конфликта в Чеченской Республике вооруженные силы в обход парламентского контроля¹⁰.

Длительные ширококомасштабные войсковые операции, массированные и неизбирательные бомбардировки и обстрелы, повальные несанкционированные обыски жилищ, массовые неизбирательные задержания, помещения задержанных в незаконные места содержания, жестокое обращение, пытки и внесудебные казни, стали возможны в результате заложенной в Законе возможности его произвольного

расширительного толкования. Закон "О борьбе с терроризмом" также подвергся критике со стороны Совета Европы из-за его несоответствия европейским стандартам и в связи с заложенной в нем возможностью нарушений прав человека.

Тем не менее закон "О борьбе с терроризмом" применяется уже четвертый год на территории в 15 тыс. км², хотя он предназначен для регулирования локального и кратковременного применения силы там, где требуется немедленная реакция, и нет времени для санкции парламента. Закон, по сути, восходит к "правилу горячего следа": при преследовании преступника, если он скрылся в здании, полиция может немедленно войти туда без специальной на то санкции, нарушая тем самым habeas corpus. Распространение закона в пространстве (15 тыс. км²) и во времени (4 года) отрывает следствие (действия силовых структур) от причины (действий террористов), по сути, сделал эту причину необязательной. Силовым структурам были предоставлены широчайшие полномочия – при отсутствии какой-либо нормативной базы для контроля и регулирования использования этих полномочий. Это сегодня признает, в частности, военная прокуратура.

Применяя закон "О борьбе с терроризмом" и установление режима "контртеррористической операции" для ограничения прав человека в зоне вооруженного конфликта в Чеченской Республике, власти Российской Федерации сознательно создали правовой вакуум, который заполняет правоприменительная практика, основанная на произвольном толковании законодательства, а зачастую на сознательном нарушении законов. Итогом этого "юридического эксперимента" стали массовые нарушения прав человека.

В 2001–2002 гг. руководство федеральных силовых структур – как Объединенной группировки войск (ОГВ) на Северном Кавказе, так и федерального уровня – выпустило ряд распорядительных документов, направленных на улучшение ситуации с правами человека и предотвращению тяжких преступлений против личности в зоне вооруженного конфликта. Поводом для издания этих распорядительных документов стали не преступления как таковые, а их широкая огласка и реакция международного сообщества. В период действия этих документов ситуация с правами человека в целом не улучшилась: число "зачисток" уменьшилось, но количество "исчезновений" людей возросло.

Статья 6

1. Право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека. Это право охраняется законом. Никто не может быть произвольно лишен жизни.

2. В странах, которые не отменили смертной казни, смертные приговоры могут выноситься только за самые тяжкие преступления в соответствии с законом, который действовал во время совершения преступления и который не противоречит постановлениям настоящего Пакта и Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Это наказание может быть осуществлено только во исполнение окончательного приговора, вынесенного компетентным судом.

3. Когда лишение жизни составляет преступление геноцида, следует иметь в виду, что ничто в настоящей статье не дает участвующим в настоящем Пакте государствам права каким бы то ни было путем отступать от любых обязательств, принятых согласно постановлениям Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него.

4. Каждый, кто приговорен к смертной казни, имеет право просить о помиловании или о смягчении приговора. Амнистия, помилование или замена смертного приговора могут быть дарованы во всех случаях.

Следствием двух "чеченских войн" в России стали несколько масштабных террористических актов с захватом заложников – в г. Буденновске (Ставропольский край) 14 июня 1995 г., в Республике Дагестан 9 января 1996 г. и в г. Москве в Театральном центре на Дубровке 23 октября 2002 г. ("Норд-ост").

Можно констатировать, что во всех трех случаях приоритетной задачей правительственных сил было не спасение заложников, а уничтожение террористов. В ходе пресечения террористических актов с захватом заложников изначально действует установка на штурм, на силовое решение проблемы. Следствием этого является отказ от переговоров как действительного средства: переговоры только маскируют подготовку к штурму и позволяют тянуть время.

Например, в ходе штурма Театрального центра на Дубровке в г. Москве 26 октября 2002 г. было использовано средство принципиально неизбирательного воздействия – газообразное вещество. Газ дей-

ствовал на всех, находившихся в зале Театрального центра, однако заложники оказались существенно более уязвимыми, чем террористы, поскольку более двух суток пребывали практически без пищи, без воды, без движения. В большом зале невозможно было обеспечить равномерное перемешивание газа, поэтому возникли зоны высокой концентрации, в которых газ оказал на заложников недопустимо большее воздействие.

После проникновения спецназа в зрительный зал Театрального центра и уничтожения всех террористов оказалось, что оперативный штаб не смог в полной мере обеспечить своевременную эвакуацию заложников. Плановая эвакуация началась лишь через 110 минут, а в больницы заложники начали поступать через 170 минут после начала действия газа. Всего умерли 129 заложников, около трех четвертей – до момента выноса из здания, четверть – в процессе их транспортировки в больницы.

В заключение отметим, что, согласно Закону "О борьбе с терроризмом", участники контртеррористической операции выводятся из-под ответственности в случае причинения вреда гражданским лицам.

Следует отметить, что государство не ставило первоочередной целью защиту не только гражданского населения, но также и военнослужащих и сотрудников иных силовых структур. Так, в ходе "первой чеченской войны" потери убитыми составили около 6 тысяч военнослужащих, большая часть из которых приходится на бой в г. Грозном зимой 1994–1995 гг. и в августе 1996 г.¹¹ Ответственные за массовую гибель военнослужащих не были привлечены к суду – их, по сути, не искали. Генерал А. Квашнин, планировавший штурм Грозного зимой 1994–1995 гг. и командовавший федеральной группировкой, затем занял должность начальника Генерального штаба РФ. Генерал К. Пуликовский, в ходе штурма командовавший практически полностью уничтоженной группировкой, в августе 1996 г. возглавил Объединенную группировку войск, а в 2000 г. стал полномочным представителем Президента России на Дальнем Востоке.

Неудивительно, что жизнь военнослужащих не защищена также и в "мирное время" – только в 2002 г., по официальным данным, вне

вооруженных конфликтов погибли 535 военнослужащих российской армии.

Необходимо отметить, что, хотя смертная казнь в Российской Федерации официально не отменена, фактически действует мораторий на ее применение. Это обстоятельство, впрочем, "компенсируется" не только распространенной практикой внесудебных казней в зоне вооруженного конфликта в Чеченской Республике, но и тяжелыми условиями содержания осужденных на пожизненное заключение. Так, двое из осужденных организаторов террористического акта в Дагестане в январе 1996 г., С. Радуев и Т. Аттиреев, умерли в местах заключения менее чем через год после вынесения приговора.

В целом, в Российской Федерации отмечаются многочисленные факты смерти в пенитенциарных учреждениях не только тех заключенных, которые осуждены пожизненно. В ряде случаев это следствие невыносимых условий содержания и не оказания необходимой медицинской помощи заключенным. Имеются факты смерти при невыясненных обстоятельствах при наличии следов телесных повреждений. В этих случаях функции органа дознания выполняют представители администрации пенитенциарного учреждения, что приводит к неэффективности расследования причин смерти. При этом не все родственники погибших настаивают на возбуждении уголовного дела и проведении эффективного расследования. По делу В. Ланцова, чья родственники настаивали на проведении надлежащего расследования, власти не выполнили своих обязательств по ст. 6 МПГПП (дело Ланцова было рассмотрено КПЧ ООН).

Таким образом, можно констатировать, что в 1994–2003 гг. защита закрепленного в ст. 6 МПГПП права человека на жизнь не была приоритетной для властей Российской Федерации.

Статья 7¹²

Никто не должен подвергаться пыткам или жестокому, бесчеловечному или унижающему его достоинство обращению или наказанию. В частности, ни одно лицо не должно без его свободного согласия подвергаться медицинским или научным опытам.**

Статья 8

1. Никто не должен содержаться в рабстве; рабство и работорговля запрещаются во всех их видах.
2. Никто не должен содержаться в подневольном состоянии.
3. а) Никто не должен принуждаться к принудительному или обязательному труду;
б) в тех странах, где в виде наказания за преступление может назначаться лишение свободы, сопряженное с каторжными работами, пункт 3 а не считается препятствием для выполнения каторжных работ по приговору компетентного суда, назначившего такое наказание;

Проблема рабства, торговли людьми и подневольного труда была в 1994–2003 гг. весьма актуальна для Российской Федерации. Эксплуатация принудительного труда государственными структурами, практиковавшаяся во времена СССР, в современной России отсутствует. Однако имеют место многочисленные случаи криминального использования принудительного труда, практика похищения людей с целью получения выкупа или использования в качестве "домашних рабов", получившая особенный размах в Северо-Кавказских регионах России (в первую очередь, в Чеченской Республике). Наиболее уязвимой категорией населения являются солдаты срочной службы, которых командиры принуждают работать в своих личных интересах, отдают в найм коммерческим структурам и даже продают в рабство. Государство не предпринимает необходимых усилий для искоренения подобных практик.

Начиная с 1997 г. широкую известность приобретают факты похищения людей с целью получения выкупа, совершавшиеся в Чеченской Республике и сопредельных регионах Северного Кавказа¹³. Это обстоятельство послужило в 1999 г. одним из главных оправданий

начала "контртеррористической операции" – военной кампании с целью подавления сепаратистской Чеченской республики Ичкерия. После перехода территории Чечни под контроль силовых структур Российской Федерации похищениями людей и их освобождением за выкуп в сопоставимых масштабах стали заниматься сотрудники силовых структур РФ.

Кроме того, появляются сообщения об использовании подневольного труда нелегальных мигрантов (прежде всего – в строительстве), об эксплуатации преступными группировками женщин, детей, инвалидов, лиц, не имеющих постоянной регистрации, бродяг ("бомжей").

Однако все эти проблемы воспринимаются обществом и государством как частные, второстепенные, между собою не связанные, отсутствуют развернутые исследования по этой теме¹⁴. Многие деяния и составы преступлений не охватывались статистикой правоохранительных органов, а в уголовном российском законодательстве, как и в законодательстве советском, просто отсутствовали многие определения. На сегодняшний день органами власти делают только первые шаги в этом направлении. В 2002 г. в Государственную Думу РФ был внесен законопроект о дополнении в Уголовный кодекс РФ статьи "Применение принудительного труда", предусматривающей наказание до 8 лет лишения свободы.

В 1997–1999 гг. в регионах Северного Кавказа, по данным СМИ, число похищений граждан исчислялось тысячами человек. При этом стало очевидно, что федеральные силовые структуры, призванные заниматься освобождением заложников, бездействуют¹⁵. Только осенью 1998 г. освобождением заложников всерьез занялось Управление по борьбе с организованной преступностью (УБОП)¹⁶. С подключением этого подразделения МВД к разрешению проблемы выяснилось, что во многих случаях сотрудники УБОП скорее склонны включиться в схемы торговли людьми, чем пресекать преступную деятельность. В системе Северо-Кавказского РУБОП имели место случаи, когда сотрудники требовали у родственников похищенных людей крупные суммы – якобы на выкуп заложников, и эти деньги

затем присваивали. В Республике Дагестан в 1999 г. стало известно, что из денег, выплаченных за освобождение находившихся в Чечне заложников, большая часть до Чечни не доходит: эти деньги распределялись среди сотрудников силовых структур Дагестана, выполнявших, по сути, роль посредников¹⁷.

Практически с самого начала "контртеррористической операции" в 1999 г. задержания на территории Чечни имели массовый и избирательный характер с двумя неизбежными последствиями: применением пыток и коррупцией. Полученные на допросе показания, которых добивались пытками и жестоким обращением, становились единственным доказательством, а отсутствие в делах иных материалов допускало самый широкий произвол сотрудников федеральных силовых структур в отношении задержанных: от возбуждения уголовных дел до освобождения. Практика освобождения за выкуп установилась практически сразу, с зимы 2000 г., и не была изжита в последующие три года. Посредниками при выкупе людей, задержанных федеральными силовыми структурами, нередко оказывались те, кто посредничал в системе торговли людьми в 1997–1999 гг.

Происходившая на Северном Кавказе криминализация деятельности силовых структур не была стихийной – можно говорить о последствиях уже упоминавшейся сознательной политики выведения ситуации за рамки правового поля¹⁸. Крайним проявлением нарушения ст. 8 МПГПП можно считать использование заложников и гражданского населения в качестве "живого щита" в ходе вооруженного конфликта¹⁹.

Как и во многих других аспектах (применение пыток и т. д.), ситуация в Чеченской Республике в контексте торговли людьми – только экстремальное проявление общероссийских тенденций и практики.

В течение многих лет действиями государства объективно создавались условия, при которых ситуация ухудшалась, а торговля людьми и криминальное использование рабского и принудительного труда расширялись. Так, ужесточение паспортного режима, попытки государства регулировать миграционные потоки ухудшает положение нелегальных мигрантов, у которых "работодатели", как правило, отбирают паспорта.

Таким образом, проблема запрета рабства и торговли людьми по-прежнему требует повышенного внимания. Однако положение не

безнадёжно: по крайней мере, выступая на международной арене, Российская Федерация склонна признавать наличие проблем – об этом свидетельствуют пп. 55–58 “Пятого периодического доклада РФ”.

В докладе РФ не рассматривается проблема принуждения к труду. Однако использование принудительного труда военнослужащих срочной службы, не связанного с исполнением служебного долга, остается распространенной практикой.

Несмотря на то, что комитеты солдатских матерей, другие правозащитные организации и СМИ постоянно фиксируют случаи такого рода эксплуатации вплоть до фактической продажи солдат срочной службы в рабство частным лицам, ситуация остается неизменной. Министерство обороны, другие силовые ведомства, в которых граждане служат по призыву, а также Главная военная прокуратура практически ничего не предпринимают для решения этой проблемы.

В 2000 г. сотрудниками информационно-правозащитного фонда “Самарский выбор – XXI век” (г. Самара) был проведен анонимный опрос 23 солдат срочной службы. Две трети военнослужащих привлекались к работам, не связанным с исполнением военной службы, или сталкивались с такой практикой. Самая распространенная форма эксплуатации – использование командирами подчиненных солдат для строительства, ремонта своего (или своих родственников) частного жилья, возделывания приусадебного хозяйства и т. п.

Военная прокуратура обращает внимание лишь на самые скандальные случаи, связанные с гибелью или травматизмом военнослужащих.

“2 июля 2002 г. восемь солдат зенитно-ракетного дивизиона, дислоцированного в пос. Фуньково (Одинцовский район Московской области), по приказу командира дивизиона копали на его дачном участке дренажную траншею. Произошел обвал грунта, и трое солдат оказались под слоем земли. Двое из них были отправлены с различными травмами в больницу, а третий – 20-летний рядовой Д. Киселев – скончался до приезда врачей. Решением командующего Московским округом ВВС и ПВО командир дивизиона был отстранен от должности, а прокуратура возбудила уголовное дело”²⁰.

Другой известной разновидностью использования принудительного труда военнослужащих срочной службы является передача военнослужащих на работу в частные фирмы.

“Сергей К. был призван в армию из Курганской области весной 2002 г. Через полгода он самовольно оставил часть, дислоцированную в Ставропольском крае. В заявлении в Комитет солдатских матерей Сергей написал, что в течение двух месяцев нас кормят, а четыре месяца вместе с 20 сослуживцами работал на строительстве дороги в гражданской дорожно-строительной организации. Заработную плату за военнослужащих получал командир воинской части”²¹.

В отдельных регионах эта практика стала чрезвычайно распространенной. Согласно оценке военного прокурора Республики Северная Осетия полковника А. Теблоева, “...использование военнослужащих в качестве дешевой рабочей силы приобретает у нас в республике поистине катастрофические масштабы”²².

По информации Совета родителей военнослужащих Белгородской области, в в/ч 93203 (пос. Спутник, Республика Северная Осетия) существует практика передачи военнослужащих срочной службы для работы местному населению. Цена – 100 рублей в день за одного солдата²³.

“29 июля 1999 г., за несколько месяцев до увольнения со срочной службы, М. Федоров, младший сержант ныне расформированного 503-го мотострелкового полка (г. Владикавказ), был “сдан в аренду” местному бизнесмену. Однако после окончания работ Федорова не вернули в часть, а увезли в Республику Дагестан. Лишь в ноябре 2002 г. Федорову удалось вернуться домой. Все это время прокуратура Владикавказского гарнизона считала военнослужащего дезертиром. По свидетельству Федорова, на Северном Кавказе подневольные рабочие из числа солдат-срочников – обычное явление”²⁴.

Статья 9

1. Каждый человек имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть подвергнут произвольному аресту или содержанию под стражей. Никто не должен быть лишен свободы иначе, как на таких основаниях и в соответствии с такой процедурой, которые установлены законом.

В Российской Федерации случаи содержания лиц под стражей без оснований, предусмотренных внутренним законодательством, широко распространены. Можно выделить следующие основные, наиболее часто встречающиеся, нарушения норм уголовно-процессуального закона, включая период действия нового УПК РФ (с 1 июля 2002 г.), при задержании и заключении под стражу.

1. Закон не обязывает фиксировать время фактического задержания лица. С момента фактического задержания до оформления протокола задержания может пройти несколько часов или даже дней.

Центром содействия международной защите зафиксировано большое количество дел, в которых имели место подобные нарушения. Например, дело Романа Белевицкого (рассматривалось Никулинским судом г. Москвы). Подозреваемый был задержан 11 октября 2000 г., протокол о задержании был составлен спустя сутки после фактического задержания лица (12 октября) в нарушение внутреннего законодательства (ст. 122 УПК РСФСР). В период незаконного содержания под стражей Белевицкий дал следствию показания, в которых оговорил себя²⁵.

Следует отметить, что в период подобного незаконного содержания под стражей задержанные подвергаются избиениям, под воздействием которых совершают самооговор. Когда эти факты становятся известны судьям, то последние, как правило, не реагируют на них надлежащим образом.

Подобные случаи имели место и после вступления в действие нового УПК РФ. В ст. 92 УПК РФ не установлено, в какой срок с момента фактического задержания лица должен быть составлен протокол о задержании. В законе сказано, что протокол должен быть составлен в срок не более трех часов, но не с момента фактического задержания, а с момента доставления подозреваемого в орган дознания, к следователю или прокурору. По смыслу закона лицо может быть задержано в течение неопределенного времени до того момента, пока не будет доставлено к указанным лицам. Закон сформулирован так, что время фактического задержания вообще ни в одном процессуальном документе не указывается.

2. На практике в протоколе задержания не указываются основания, предусмотренные ст. 91 УПК РФ. Нередки случаи, когда гражданина могут задержать на улице вообще без каких-либо оснований, потому

что его лицо показалось милиционеру подозрительным, или дома — вследствие его этнической принадлежности (например, потому что он чеченец). Случается, что в протоколе о задержании в качестве основания указано: “может скрыться”, тогда как такое основание ст. 91 УПК РФ не предусмотрено. При этом само это утверждение ничем не подтверждается.

3. В Постановлении о применении меры пресечения не указываются основания, закрепленные ст. 97 УПК РФ. делу (угрожать свидетелю, уничтожить доказательства и т. п.). По мнению юристов Центра содействия международной защите, существует постоянная практика, когда следствие и суд не указывают ни одного из установленных законом оснований для необходимости применения меры пресечения, ссылаясь только на тяжесть предъявленного обвинения. Это тем более недопустимо, когда в качестве меры пресечения избирается содержание под стражей. Так, по делу Тенгиза Миминошвили неоднократно (2001–2003 гг.) судами разных уровней выносились решения о необходимости содержания Миминошвили под стражей только на том основании, что он обвиняется в совершении особо тяжкого преступления и не исследованы доказательства по делу.

Последний раз такое решение было принято уже после вступления в силу нового УПК РФ. Это означает, что новый (судебный) порядок избрания меры пресечения не изменил существовавших ранее карательных тенденций и не стал преградой на пути к незаконным и необоснованным арестам.

4. Продление срока содержания под стражей происходит с нарушением срока и без указания законных оснований. При продлении срока содержания под стражей суд обязан руководствоваться приведенной выше ст. 97 УПК РФ. При этом тяжесть предъявленного обвинения, как одно из обстоятельств, может учитываться (согласно ст. 99 УПК РФ). Однако обязательным условием применения меры пресечения, в том числе и при ее продлении, должно быть наличие одного из оснований для применения меры пресечения, указанных в ст. 97 УПК РФ.

Для того чтобы сделать вывод о нарушении этого законного требования и о действительном отношении к правам человека в России достаточно обратиться к докладу Российской Федерации, где в п. 66 записано: “Дальнейшее продление содержания под стражей может

иметь место по решению судьи районного суда, при отсутствии оснований для изменения или отмены меры пресечения, на срок до 6 месяцев”.

Из представленного фрагмента видно, что российский суд рассматривает вопрос не о наличии предусмотренных законом оснований для продления, а об *отсутствии* оснований для изменения, игнорируя то, что п. 3 ст. 9 МПГПП формулирует принцип “презумпция освобождения до суда”. Российской судебной системе этот принцип неизвестен. Так, по делу В. Шухардина и других Омский областной суд в своем решении о продлении срока содержания под стражей обвиняемых, которые содержатся в предварительном заключении уже свыше 4 лет, записал: “Очередной трехмесячный срок содержания под стражей Шухардина, Горфиной, Матюш и Гурина истекает 1 апреля 2003 года, в связи с чем срок содержания под стражей им необходимо продлить на 3 месяца, то есть до 1 июля 2003 г.”.

При поступлении дела в суд, до вынесения судом постановления о назначении дела к слушанию, отсутствует какой-либо процессуальный акт, определяющий содержание лица под стражей. Таким образом, складывается ситуация, при которой досудебная санкция на арест, избранная в период предварительного расследования, уже истекла, а новая никем не избрана. В таком положении человек может находиться несколько дней, а иногда даже несколько недель.

После вступления в действие нового УПК РФ ситуация в этой области в целом не претерпела никаких изменений. По делу Т. Миминошвили в конце 2002 г., в период действия нового УПК РФ, к моменту поступления дела в суд истекла судебная санкция на содержание его под стражей в период предварительного расследования. Суд вынес Постановление только через 11 дней и записал в Постановлении “Меру пресечения оставить прежней”, не приведя вообще никаких оснований необходимости этого.

2. Каждому арестованному сообщаются при аресте причины его ареста и в срочном порядке сообщается любое предъявленное ему обвинение.

В органах следствия как правило не сообщают задержанным лицам при аресте причины их ареста, а также об имеющемся против них

обвинении. Это непосредственно связано с тем, что незамедлительно после задержания не оформляется протокол задержания.

Кроме того, следствие предпочитает длительное время, а иногда и все следствие, держать лицо в неведении о том, в чем он обвиняется при передаче дела в суд. Например, Т. Миминошвили было заочно предъявлено обвинение, он был объявлен в розыск, но после задержания 7 апреля 2002 г. обвинение было предъявлено только спустя четыре суток.

Нередко по окончании следствия предъявляется новое обвинение. И только тогда гражданин узнает об истинной причине своего задержания. В результате этого арестованное лицо в течение всего следствия строит свою защиту против одного обвинения, а в конце следствия выясняется, что ему предъявляется гораздо более тяжкое обвинение.

Новый УПК РФ не обеспечивает права, гарантированного п. 2 ст. 9 МПГПП. УПК позволяет содержать лицо под стражей до предъявления обвинения двое суток (ст. 94), судья может решить вопрос о применении меры пресечения до предъявления обвинения еще до трех суток. Представляется, что пять суток содержания под стражей без предъявления обвинения — чрезмерно длительный срок, который нарушает и ч. 2 ст. 22 Конституции РФ, и ст. 9.2 МПГПП.

Ст. 100 УПК РФ еще более ухудшает положение задержанных лиц, она позволяет не предъявлять подозреваемому лицу обвинение в течение 10 суток с момента применения меры пресечения или задержания. Такой порядок не отвечает требованиям “срочности”.

3. Каждое арестованное или задержанное по уголовному обвинению лицо в срочном порядке доставляется к судье или к другому должностному лицу, которому принадлежит по закону право осуществлять судебную власть, и имеет право на судебное разбирательство в течение разумного срока или на освобождение. Содержание под стражей лиц, ожидающих судебного разбирательства, не должно быть общим правилом, но освобождение может ставиться в зависимость от представления гарантий явки на суд, явки на судебное разбирательство в любой другой его стадии и, в случае необходимости, явки для исполнения приговора.

С 1 июля 2002 г. арест происходит на основании решения суда по ходатайству следователя, утвержденному прокурором. Но существ-

венных изменений не произошло в связи с готовностью суда санкционировать арест, невзирая на нарушения милиции при задержании и отсутствие оснований для применения такой меры пресечения, как содержание под стражей.

Относительное снижение числа арестов сразу после введения в действие нового УПК создало иллюзию эффективности нового порядка санкционирования ареста как средства избежания избыточного числа арестов. Однако это снижение произошло сразу после введения в действие новой процедуры, в период неготовности судей к этой новелле в законе. Спустя некоторое время число арестов начало неуклонно возрастать, и есть основания полагать, что в течение ближайшего времени уровень применения этой меры пресечения станет прежним. Неэффективность ст. 108 УПК РФ пока не может быть заметна общественности, так как вопрос о заключении под стражу решается в ходе закрытого судебного заседания.

Несмотря на судебный порядок санкционирования, такого рода вопросы рассматриваются формально, без скрупулезного изучения всех значимых обстоятельств. Так, 11 апреля 2003 г. был задержан подозреваемый С. Скрыбин. В течение полусуток (ночь с 11 на 12 апреля) он содержался в отделении милиции незаконно, без процессуального оформления задержания, жестоко избивался сотрудниками милиции (защита располагает медицинскими документами). Когда же его адвокат представил эти факты перед судом, решавшим вопрос об его аресте, и потребовал на этом основании освободить Скрыбина из-под стражи, судья Е. Иванова (Таганский межмуниципальный районный суд г. Москвы) не только не сделала этого, но даже не отразила в Постановлении от 12 апреля 2003 г. сообщения о фактах избияния и незаконного содержания под стражей, отмеченные защитой в письменном ходатайстве и описанные самим задержанным. Судья поступила так, будто эти факты не доводились до сведения суда и, следовательно, объективно помогала милиции в сокрытии этих преступлений.

В ч. 1 ст. 109 УПК РФ установлено, что "содержание под стражей... не может превышать двух месяцев". В действительности же оно может превышать и 6, и 12, вплоть до 18 месяцев в соответствии с той же ст. 109 УПК РФ (ч. 2 и ч. 3), но при наличии особой сложности дела и в отношении обвиняемых в совершении тяжких и особо тяжких прес-

ступлений. Тот факт, что на практике обвиняемые часто содержатся в следственных изоляторах месяцами или даже годами, может означать, что либо в России невероятно много особо тяжких и особо сложных уголовных дел, либо, что государство проводит неправильную правовую политику. Последнее объяснение представляется более реалистичным.

Отдельно следует отметить так называемые шпионские дела, которые были отражены в докладах "Международной Амнистии" за 2001 и 2002 гг.: дела Г. Пасько, В. Моисеева, И. Сутягина и В. Данилова. По всем указанным делам сроки предварительного содержания под стражей были чрезмерно длительными и не отвечали критерию Разумности.

И. Сутягин (арестован в 1999 г.) до сих пор, уже почти три с половиной года, содержится под стражей, и рассмотрение его дела судом еще не начато. В результате первого рассмотрения дела приговора вынесено не было – ни обвинительного, ни оправдательного. Дело было направлено на дополнительное расследование ввиду нарушения его прав как обвиняемого. При этом его право на свободу не было восстановлено судом.

По делу В. Моисеева Верховный Суд РФ, даже отменив в июле 2000 г. приговор по причине отсутствия убедительных доказательств его вины и направив дело на новое судебное рассмотрение, не освободил Моисеева из-под стражи. Следующего приговора он ожидал в течение года, находясь в СИЗО, не будучи признанным виновным.

5. Каждый, кто был жертвой незаконного ареста или содержания под стражей, имеет право на компенсацию, обладающую искомой силой.

Законом (ст. 1070 ГК РФ) предусмотрена выплата возмещения вреда, причиненного лицу незаконным содержанием под стражей, если факт незаконности был признан судом. В реальности добиться этого чрезвычайно сложно, т. к. в судебной практике крайне редки случаи, когда суд признает незаконность содержания лица под стражей. Но и в тех случаях, когда имеется судебное решение, подтверждающее, что лицо незаконно содержалось под стражей, добиться выплаты компенсации крайне трудно. Так, приговор в отношении Г. Микадзе решением Московского городского суда 5 апреля 2001 г. был изменен таким образом, что к моменту вынесения этого судебного решения он отбывал наказание уже несколько лишних месяцев. Попытки получить

компенсацию за излишне отбытое наказание закончились тем, что он был поражен во всех своих гражданских правах и, по существу, лишен российского гражданства.

Статья 10²⁶

1. Все лица, лишенные свободы, имеют право на гуманное обращение и уважение достоинства, присущего человеческой личности.

2. а) Обвиняемые в случаях, когда отсутствуют исключительные обстоятельства, помещаются отдельно от осужденных и им предоставляется отдельный режим, отвечающий их статусу неосужденных лиц.

б) обвиняемые несовершеннолетние отделяются от совершеннолетних и в кратчайший срок доставляются в суд для вынесения решения.

3. Пенитенциарной системой предусматривается режим для заключенных, существенной целью которого является их исправление и социальное перевоспитание. Несовершеннолетние правонарушители отделяются от совершеннолетних и им предоставляется режим, отвечающий их возрасту и правовому статусу.

В конце 2002 г. во всех 89 регионах России при поддержке Московской Хельсинкской группы региональными правозащитными организациями проводился мониторинг положения заключенных, который выявил систематические нарушения Минимальных стандартных правил обращения с заключенными.

В частности, мониторинг установил, что только в половине регионов РФ питание заключенных обеспечивает поддержание их здоровья. В остальных регионах²⁷ заключенные, в том числе больные туберкулезом, которым необходимо усиленное питание, не получают необходимых продуктов в достаточном количестве. Были зафиксированы случаи дистрофии, хотя их число, по сравнению с прошлыми годами, снизилось. Ограничение питания по-прежнему используется при применении ШИЗО как средства дисциплинарного воздействия в соответствии со ст. 118 Уголовно-исполнительного кодекса (УИК) РФ. При этом в Ленинградской, Брянской и Кировской областях администрация исправительных учреждений отказалась от снижения норм питания для подвергшимся наказанию заключенным, а в остальных регионах питание водворенных в ШИЗО осужденных сокращается.

Практически во всех местах заключения для осужденных и, особенно, подследственных, затруднен доступ к своевременной врачебной помощи. Только в прокуратуру по надзору Республики Карелия в 2001 г. поступила 31 жалоба на недоступность медицинской помощи²⁸.

В большинстве исправительных учреждений возможности заключенных поддерживать личную гигиену и достойный внешний вид существенно ограничены из-за перебоев в обеспечении горячей водой и сокращенного графика ее подачи, а также из-за дефицита гигиенических принадлежностей. Особенно от этого страдают женщины.

По-прежнему перемещение заключенных осуществляется в весьма неудовлетворительных условиях. По данным ГУИН, "на 1 января 2000 г. для организации и обеспечения перевозок заключенных под стражу, в оперативном использовании уголовно-исполнительной системы находится 190 спецвагонов при норме 211 единиц и 473 специальных автомобиля при норме 735 единиц"²⁹. Вследствие недостатка транспорта заключенных перевозят в чрезвычайной тесноте, при отсутствии вентиляции и освещения. Питьевую воду этапиремым заключенным дают в недостаточном количестве или не дают вовсе. Вне зависимости от того, сколько длится этап, заключенных часто не кормят или кормят плохо.

В следственных изоляторах (СИЗО) не соблюдаются требования к помещениям Минимальных стандартных правил обращения с заключенными (пп. 9 – 14). По данным ГУИН, в среднем по стране в СИЗО на одного заключенного приходится только 1,7 м², а в некоторых учреждениях – 0,5 м² жилой площади. Камеры СИЗО, где содержатся заключенные, как правило, не соответствуют требованиям по вентиляции и естественному освещению. Практически во всех СИЗО России санитарные установки оборудованы не должным образом, туалет не всегда отгорожен.

15 июля 2002 г. Европейский Суд по правам человека, рассмотрев дело "Калашников против России", признал нарушающими ст. 3 Европейской Конвенции прав человека и основных свобод условия содержания в СИЗО г. Магадана, где Калашников провел 5 лет. Российские власти сообщили Европейскому Суду о мерах по улучшению ситуации, как в целом по пенитенциарной системе, так и по магаданскому СИЗО, в частности. Однако в настоящее время заклю-

ченные СИЗО г. Магадана продолжают обращаться с теми же жалобами, что фигурировали в деле Калашникова³⁰. Органы власти РФ утверждают, что бедственные условия содержания заключенных не являются умышленным нарушением их прав, поскольку обусловлены объективными факторами, в частности, состоянием российской экономики. Результаты проведенного правозащитными организациями мониторинга подтверждают, что основная часть проблем в обеспечении заключенных одеждой, питанием, медицинской помощью и надлежащими условиями содержания действительно обусловлена недостаточным уровнем финансирования пенитенциарной системы. Вместе с тем, гуманное отношение к заключенным – фундаментальное правило. Это правило должно применяться независимо от имеющихся у государства материальных ресурсов³¹.

При отсутствии необходимых средств для содержания большого числа заключенных, Россия должна прилагать усилия для сокращения их числа. Введение процедуры судебного ареста снизило количество заключенных, содержащихся в СИЗО. Однако фактически не применяются к подозреваемым и обвиняемым указанные в “Пятом периодическом докладе РФ” меры пресечения, альтернативные заключению под стражу (залог, домашний арест и т. д.). Крайне редко используются институты примирения, упрощенные процедуры рассмотрения уголовных дел. Пока фактически не используются такие виды наказаний, предусмотренные новым Уголовным кодексом, как ограничение свободы, обязательные работы.

Кроме того, в области обеспечения прав заключенных есть проблемы, которые нельзя объяснить одним лишь недостатком финансирования. Проведенный мониторинг положения заключенных показал наличие значительного числа нарушений, происходящих именно по вине администрации мест лишения свободы или отдельных должностных лиц. В частности, проблемой остается применение к заключенным насилия со стороны сотрудников уголовно-исполнительной системы. Так, мониторинг показал, что во многих пенитенциарных учреждениях в качестве наказания за дисциплинарные проступки или за действия, не угодные сотрудникам администрации, заключенных подвергают избиениям и иным формам телесных наказаний³². Практически повсеместно распространена практика избиения заклю-

ченных конвоем во время перевозки. В ходе интервьюирования женщин, отбывавших наказание в Орловской, Томской, Ростовской и Еврейской автономной областях, были получены сведения о наличии сексуальных домогательств и практики насилия со стороны лиц, обеспечивающих охрану заключенных³³.

Положение заключенных усугубляется отсутствием эффективного механизма контроля за соблюдением их прав. Предусмотренный уголовно-исполнительным правом РФ механизм включает в себя право заключенного на обращение с предложениями, заявлениями, жалобами, а также систему ведомственного (Министерство юстиции РФ) и прокурорского контроля. В нормативных актах содержится подробная регламентация процедур обращения с жалобами, заявлениями и предложениями. Тем не менее это право остается труднореализуемым. В 2002 г. при мониторинге положения заключенных было выявлено, что в местах лишения свободы в Брянской, Камчатской, Пермской, Ростовской областях и Алтайского края заключенных наказывали за их жалобы на неправомерные действия администрации. Кроме того, в тех случаях, когда администрация мест лишения свободы не препятствует заключенным посылать жалобы в надзирающую прокуратуру, эффект от таких жалоб чрезвычайно низок.

Малозффективность прокурорского надзора объясняется тем, что, несмотря на широкие полномочия, предоставленные законом, органы прокуратуры не проводят надлежащего расследования жалоб заключенных на нарушение их прав: не исследуют обстоятельства на месте, не ищут и не опрашивают возможных свидетелей. Зачастую жалобы на условия содержания в местах лишения свободы органы прокуратуры переправляют для рассмотрения и разрешения начальникам тех учреждений, откуда жалоба поступила.

К улучшению положения заключенных не приводят и регулярные инспекции мест лишения свободы.

В 1997 г. был создан институт Уполномоченного по правам человека, который, в частности, имеет право проверять жалобы заключенных и посещать места лишения свободы. В 24 регионах России введены должности уполномоченных по правам человека, хотя их возможности по контролю существенно ограничены³⁴. Влияние уполномоченных по правам человека на ситуацию в местах лишения свободы пока

незначительно, что во многом связано с недостаточным кадровым и ресурсным обеспечением.

Несомненно, что недостатки существующих контрольных механизмов мог бы восполнить регулярный общественный контроль мест лишения свободы. Проект такого закона "Об общественном контроле за обеспечением прав человека в местах принудительного содержания и о содействии общественных организаций их деятельности" уже принимался Государственной Думой РФ в 2000 г., но был отклонен Советом Федерации, а после согласования обеими палатами российского парламента не был принят из-за отрицательного отзыва правительства. Несмотря на компромиссный характер проекта, согласованного с правоохранительными ведомствами и поддержанного ими, правительство посчитало недопустимым "осуществление контроля государственных учреждений общественными организациями"³⁵.

Необходимо отдельно отметить недостаток специфических мер, направленных на предотвращение пыток и жестокого и унижающего достоинство обращения с заключенными. Единственной позитивной мерой в данном направлении явилась передача пенитенциарной системы в ведение Министерства юстиции, в компетенцию которого не входит выявление и расследование преступлений. Однако в ведение Минюста были переданы не все места досудебного содержания. Так, не был передан Минюсту следственный изолятор ФСБ "Лефортово" в г. Москве. В результате лица, в отношении которых уголовное преследование осуществляется органами ФСБ, находятся под полным контролем органа обвинения, что способствует нарушению их прав.³⁶ Кроме того, по-прежнему остаются в ведении Министерства внутренних дел изоляторы временного содержания (ИВС), где подозреваемые и обвиняемые содержатся от 3 дней до нескольких месяцев. В период, когда собирается основной массив доказательств по уголовному делу, задержанные находятся под абсолютным контролем органа уголовного преследования. Именно в это время к задержанным применяются пытки. Кроме того, в тех случаях, когда лицо было помещено в СИЗО, его могут переводить в ИВС для проведения следственных действий, иногда на достаточно долгий срок, т. к. СИЗО могут находиться в одних населенных пунктах, а следственные отделы в других.

В то же время в 2002 г. в правозащитные организации стали поступать тревожные сообщения о том, что в СИЗО и исправительных учреждениях, ныне находящихся в ведении Минюста, заключенные вновь стали подвергаться пыткам с целью получения у них показаний о совершении преступлений. Например, за период с августа 2002 г. по январь 2003 г. только в правозащитные организации г. Нижнего Новгорода поступило 5 сообщений о выбивании показаний и "явок с повинной"³⁷ в СИЗО и исправительных учреждениях³⁸. До этого в течение нескольких лет таких обращений не было вовсе.

Подобные явления, очевидно, связаны с деятельностью так называемых "оперативных групп" или "оперативных служб"³⁹, целями и задачами которых являются не только обнаружение и пресечение правонарушений, совершенных или готовящихся к совершению на территории места лишения свободы, но и выявление преступлений, происшедших за пределами этих учреждений⁴⁰. Обычно заключенный лишен доступа к независимому медицинскому эксперту, поскольку медицинский персонал мест лишения свободы (за исключением ИВС) состоит не из "гражданских" врачей, а из служащих Минюста, которые находятся в подчинении начальника места лишения свободы. Сообщения из мест заключения позволяют утверждать, что медицинский персонал часто вынужден подчиняться требованиям оперативной части. В частности, в некоторых исправительных учреждениях Брянской области врачи не могли отправить заключенного в больницу, если это запрещала оперативная часть.⁴¹

Статья 12

1. Каждому, кто законно находится на территории какого-либо государства, принадлежит, в пределах этой территории, право на свободное передвижение и свобода выбора местожительства.

Право на свободу передвижения и выбор местожительства в России закреплено ч. 1 ст. 27 Конституции РФ, согласно которой "каждый, кто законно находится на территории Российской Федерации, имеет право свободно передвигаться, выбирать место пребывания и жительства". В текущем законодательстве эта норма детализирована в Законе РФ от 25 июня 1993 г. № 5242-1 "О праве граждан на свободу

передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации”.

Указанный закон не дает определения права на свободу передвижения и содержит много лакун. В частности, закон в значительной степени обходит молчанием вопрос об объектах и территориях с регламентированным доступом. Следствием пробелов в законе становится введение со стороны учреждений и предприятий различных форм собственности произвольных ограничений и запретов на перемещение физических лиц на территориях, находящемся под фактическим контролем этих предприятий и учреждений (независимо от отношений собственности на земельные участки и строения). Например, многие добывающие компании произвольно закрывают для въезда большие территории Сибири и Крайнего Севера страны.

Закон “О праве граждан на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации”, по существу являясь законом об обязательной регистрации по месту пребывания и жительства, не содержит достаточных гарантий против нарушения права на свободу передвижения. В нем говорится только об общей возможности обжалования в административном и судебном порядке действий, нарушающих законные права, но законодательно какая-либо ответственность за нарушение права на свободу передвижения и выбор места жительства специально не установлена.

Возможность реализации права на свободу передвижения в России ставится в зависимость от посторонних, нередко невыполнимых условий, а потому оказывается неправомерно ограниченной

Само по себе право свободного передвижения нарушается в России прежде всего введением ограничения на право анонимного передвижения. Так, в проездных документах (билетах) на железнодорожном, водном и авиационном транспорте указывается номер документа, удостоверяющего личность пассажира. При посадке в транспортное средство одновременно с билетами проверяются и документы, удостоверяющие личность. Иными словами, без удостоверяющего личность документа человек не может покинуть населенный пункт, даже имея билет на свое имя. Более того, даже при наличии документа, удостоверяющего личность, человек не может воспользоваться услугами транспортных компаний, если он предъявляет действительный проездной документ (билет) на чужое имя. Такой

порядок установлен Постановлением Правительства России от 11 марта 1999 г. № 277.

Что касается передвижения частным транспортом, то по всей территории России сотрудники ДПС на стационарных постах могут проверять документы не только у водителей, но и у пассажиров (особенно, если автотранспортное средство зарегистрировано в другом субъекте федерации). Если в автотранспортном средстве выявляется человек без документов, удостоверяющих личность, он может быть задержан и без судебного решения лишен свободы для установления личности на срок до одного месяца.

Следует отметить, что значительные препятствия свободному передвижению граждан созданы введением понятия “место пребывания”, впервые использованного в Законе РФ “О праве граждан РФ на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации” в 1993 г. Декларируя право на свободу передвижения, этот закон одновременно возлагает на граждан обязанность регистрироваться не только по месту жительства, но и по месту пребывания.

В силу Постановления Правительства России от 17 июля 1995 г. № 713, обязанность регистрироваться по месту пребывания возникает у гражданина, прибывшего на срок более 10 дней. Фактически это Постановление неисполнимо, т. к. человек обязан обратиться к должностному лицу, ответственному за регистрацию (жилищные органы), в течение трех дней со дня прибытия, затем должностные лица, ответственные за регистрацию, в течение трех дней обязаны передать его документы в органы регистрационного учета (милиция или сельсовет), а органы регистрационного учета, в свою очередь, обязаны в течение трех дней зарегистрировать гражданина. Учитывая то, что в России никогда не бывает девяти рабочих дней подряд, то гражданин зачастую не может исполнить указанное Постановление и зарегистрироваться в течение десяти дней.

В регионах России введены и действуют ограничения, еще более усложняющие порядок регистрации передвижений.

Например, в г. Москве срок возможного пребывания гражданина без регистрации с десяти дней сокращен до трех дней. А срок, в течение которого человек обязан обратиться в жилищные органы с заявлением

о регистрации, сокращен с трех дней до одного дня. При этом усложнена и процедура регистрации.

Право на свободный выбор местожительства включает в себя как право свободно селиться и проживать в любой местности в пределах государства, так и право, выбрав место жительства, пользоваться всеми благами и правами наравне с другими людьми, населяющими данную местность. Часть 1 ст. 3 Закона РФ "О праве граждан на свободу передвижения..." устанавливает, что регистрация вводится в целях обеспечения необходимых условий для реализации гражданами их прав и исполнения ими их обязанностей. Это положение на практике трактуется так, что гражданин, у которого отсутствует регистрация по месту жительства, лишается практически всех конституционных прав.

Если гражданин России, поселившись на определенной территории, по той или иной причине не зарегистрировался по месту жительства, он не может устроиться на работу, получать какие бы то ни было социальные пособия, участвовать в выборах, получать кредиты в банковских учреждениях, получать медицинскую помощь и т. д., вплоть до того, что известны случаи отказов со стороны судов в принятии исков и жалоб от граждан, не имеющих места жительства или не оформивших соответствующие документы.

В качестве примера можно привести дело С. Смирнова, бывшая жена которого без его согласия обменяла квартиру, пока он отбывал наказание, и, таким образом, лишила его жилья. С. Смирнов в связи с отсутствием регистрации не может реализовать ни одного гарантированного Конституцией России права. За последние три года он инициировал и проиграл 17 судебных дел, причем суды разного уровня сочли законным то, что ему в связи с отсутствием регистрации отказано:

§ в трудоустройстве, при наличии вакантных мест и его соответствии вакантным должностям (дворник);

§ в регистрации брака;

§ в оформлении банковского кредита в размере \$30 по бизнес-плану (мелко-розничная торговля авторучками);

§ в регистрации его в качестве предпринимателя без образования юридического лица;

§ в выдаче напрокат раскладной кровати и одного комплекта посуды (при наличии в прокатном пункте этих предметов);

§ в выдаче полиса обязательного медицинского страхования;

§ в оформлении читательского билета в Российской государственной библиотеке;

§ в оказании ему услуг мобильной связи;

§ во внесении его в список избирателей;

§ в постановке на учет по безработице;

§ в принятии искового заявления.

При таких обстоятельствах нельзя признать, что в России человек может реализовать право на свободный выбор местожительства. При этом судебный механизм защиты этого права также не может быть признан эффективным.

Часть 2 ст. 11 Федерального закона "О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации", принятого в 2002 г., устанавливает, что временно проживающий в Российской Федерации иностранный гражданин не вправе по собственному желанию изменить место своего проживания в пределах субъекта Российской Федерации, на территории которого ему разрешено временное проживание, или избирать место своего проживания вне пределов указанного субъекта Российской Федерации. Право устанавливать ограничения на передвижение и жительства иностранных граждан и лиц без гражданства действующее законодательство полностью делегирует Правительству России. При этом критерии и условия выбора таких территорий не установлены.

2. Каждый человек имеет право покидать любую страну, включая свою собственную.

Гражданин России может выезжать за пределы России только при наличии заграничного паспорта – документа, удостоверяющего личность гражданина РФ за пределами России. Для получения заграничного паспорта требуется предоставление целого ряда документов, включая перечень организаций, где работал гражданин в течение десяти лет, предшествующих обращению. Заграничный паспорт выдается гражданину РФ органами внутренних дел сроком на пять лет и в любое время может быть изъят по соображениям государственной безопасности. При наличии регистрации по месту жительства закон устанавливает месячный срок рассмотрения заявления гражданина о

выдаче заграничного паспорта. В случае отсутствия регистрации по месту жительства заграничный паспорт должен выдаваться органами внутренних дел по месту пребывания. В реальности эти сроки зачастую нарушаются. При отсутствии регистрации по месту жительства и по месту пребывания гражданину крайне сложно получить заграничный паспорт.

При выдаче заграничного паспорта проводится обязательная проверка человека по учетным данным органов внутренних дел и спецслужб. При этом, хотя по закону гражданин имеет право на получение информации о причинах отказа, в действительности получить подобную информацию удается не всегда. Примечательно, что срок ограничения на выезд гражданина России за пределы России может быть без ведома и предварительного предупреждения этого гражданина продлен.

Выезд иностранных граждан, постоянно проживающих на территории России, осложнен необходимостью получения в органах внутренних дел субъекта федерации выездной визы. Иногда этот процесс занимает несколько недель.

Лица без гражданства, постоянно проживающие на территории России, ни при каких обстоятельствах не могут законно покинуть территорию России, т. к. в качестве документа, удостоверяющего их личность за пределами России, им выдается удостоверение для лиц без гражданства серии "А", которое не признается международным сообществом в качестве документа, удостоверяющего личность. Таким образом, лица без гражданства не могут получить проездных документов, кроме случаев выдачи им документов структурными подразделениями ООН, например УВКБ ООН. Граждане бывшего СССР, имеющие советские паспорта без отметки о принадлежности к гражданству (например, РФ) и живущие в РФ, лишены права легально покидать страну даже с целью перемещения внутри СНГ.

3. Упомянутые выше права не могут быть объектом никаких ограничений, кроме тех, которые предусмотрены законом, необходимы для охраны государственной безопасности, общественного порядка, здоровья или нравственности населения или прав и свобод других и совместимы с признаваемыми в настоящем Пакте другими правами.

Из изложенного следует, что эти права подвергаются необоснованному ограничению как вследствие заведомо невыполнимых процедурных требований, так и умышленной политики ограничения миграции или дискриминации в отношении определенных групп населения. Право на выезд из страны как для граждан РФ, так и иностранцев, может быть ограничено немотивированными решениями органов государственной власти, то есть на произвольной основе.

Статья 13

Иностранец, законно находящийся на территории какого-либо из участвующих в настоящем Пакте государств, может быть выслан только во исполнение решения, вынесенного в соответствии с законом, и, если императивные соображения государственной безопасности не требуют иного, имеет право на представление доводов против своей высылки, на пересмотр своего дела компетентной властью или лицом или лицами, специально назначенными компетентной властью, и на то, чтобы быть представленным для этой цели перед этой властью лицом или лицами.

Актуальность соблюдения и исполнения Россией ст. 13 МПГПН возникла в связи с пересмотром политики России в отношении бывших граждан СССР.*** После выхода России из соглашений о безвизовом передвижении в 2000 г. эти законно въехавшие на территорию России лица были объявлены нелегальными мигрантами. Особенно тяжело это отразилось на положении граждан государств, бывших республик СССР, с которыми Россия не заключила других договоров или соглашений о взаимном безвизовом передвижении, и граждан бывшего СССР, не приобретших никакого другого гражданства, но имеющих в паспорте отметку о прописке (регистрации по месту жительства) на территории бывших республик СССР (кроме РСФСР). Надо отметить, что многие из этих людей переехали на территорию России еще до распада СССР. Например, лица, вынужденно покинувшие Азербайджанскую ССР в 1989–1990 гг., или турки-месхетинцы, также вынужденно переехавшие в тот же период из советской Средней Азии.

Сразу после вступления в силу Постановления Правительства России от 30 августа 2000 г. № 641 "О выходе России из соглашения о

безвизовом передвижении граждан государств СНГ по территории его участников" начались массовые проверки работодателей на предмет предоставления работы этим лицам. Прекратилась их регистрация по месту пребывания и по месту жительства. Граждан бывшего СССР, не приобретших никакого другого гражданства, вынуждали менять имеющиеся у них общегражданские паспорта гражданина СССР образца 1974 г. на национальные паспорта государств, где они были прописаны до распада СССР. Фактически, путем создания невыносимых условий, людей вынуждали принять гражданство иностранных государств. В тот же период (с декабря 2000 г. по июнь 2002 г.) дипломатические органы России в массовом порядке выдавали паспорта граждан России на территориях самопровозглашенных государств, ранее бывших частью республик СССР (Абхазия, Приднестровье).

В этот период также наблюдались массовые депортации законно въехавших на территорию России граждан государств, бывших республик СССР, с которым Россия не заключила новых соглашений о безвизовом передвижении. Причем официально депортационные дела не оформлялись. Например, в период зимы-весны 2000/2001 гг. в г. Москве фактически устраивались облавы под видом проверки паспортного режима, во время которых граждане этих государств и граждане бывшего СССР, имеющие в паспорте гражданина СССР образца 1974 г. отметку о прописке на территории этих государств (в основном Грузии), задерживались и доставлялись в отделения милиции. Затем на их имя бронировались в авиакомпании билеты, и за счет самих задержанных приобретались проездные документы (билеты). Известны случаи, когда при отсутствии у задержанного средств на проезд его задерживали до тех пор, пока его близкие не привозили деньги, необходимые для приобретения проездных документов. Таким образом, люди, законно въехавшие на территорию России без ограничения срока пребывания, без всякого судебного или иного решения исключительно силами органов внутренних дел депортировались за пределы России.

Статья 14

Несмотря на внешний демократизм ряда норм нового УПК РФ, многие его положения идут вразрез с представлениями международного сообщества о стандартах справедливого судопроизводства, подчас ухудшают статус обвиняемого (подозреваемого) и его защитника по сравнению с действовавшим до этого советским процессуальным законодательством.

Так, УПК РФ позволяет судье, к которому в пределах 48 часов после фактического задержания доставляется подозреваемый, предоставить стороне обвинения дополнительные 72 часа для поиска улик. Все это время подозреваемый будет находиться под стражей, хотя следователь и прокурор не доказали обоснованность задержания. При этом, как разъяснила Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда РФ, арестованный, обжалуя в кассационном порядке заключение под стражу, не вправе лично присутствовать при рассмотрении его жалобы судом второй инстанции.

Процедура обжалования задержания подозреваемым и его защитником неэффективна. Прокурор может разбирать такую жалобу на протяжении 3, а при желании – 10 суток, судья обязан рассмотреть жалобу в течение 5 суток. Фактически это означает, что постановление прокурора или судьи по такой жалобе, как правило, неактуально: к моменту вынесения постановления подозреваемый будет уже либо освобожден из-под стражи, либо его задержание официально превратится в арест.

Неявка защитника на судебное заседание, если он не может вступить в процесс в течение 5 суток, хотя бы и по уважительной причине, позволяет лишить подсудимого избранного им защитника и назначить ему адвоката на основании постановления судьи. Допускается заочное разбирательство дел обвиняемых в совершении преступлений небольшой и средней тяжести (наказание не свыше 5 лет лишения свободы). Расширен перечень случаев, когда судебное разбирательство уголовного дела может происходить в закрытых заседаниях, причем соответствующие формулировки закона неконкретны и расплывчаты. Отсутствуют реальные гарантии против фальсификации судьями протоколов судебных заседаний.

По преступлениям небольшой или средней тяжести затруднена возможность обжаловать обвинительный приговор. В случае, если подсудимый признал факт совершения преступления, для него закрыта возможность обжаловать в кассационном и апелляционном порядке несоответствие части выводов суда фактическим обстоятельствам дела. Нельзя обжаловать постановление судьи о роспуске коллегии присяжных заседателей, что использовалось судьями для неправомерной фактической отмены оправдательных вердиктов присяжных заседателей путем вынесения постановления об их роспуске.

1. Все лица равны перед судами и трибуналами. Каждый имеет право при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявляемого ему, или при определении его прав и обязанностей в каком-либо гражданском процессе, на справедливое и публичное разбирательство дела компетентным, независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Печать и публика могут не допускаться на все судебное разбирательство или часть его по соображениям морали, общественного порядка или государственной безопасности в демократическом обществе или когда того требуют интересы частной жизни сторон, или – в той мере, в какой это, по мнению суда, строго необходимо, – при особых обстоятельствах, когда публичность нарушала бы интересы правосудия; однако любое судебное постановление по уголовному или гражданскому делу должно быть публичным, за исключением тех случаев, когда интересы несовершеннолетних требуют другого или когда дело касается матримониальных споров или опеки над детьми.

По данным правозащитных организаций, суды при рассмотрении уголовных дел, как правило, исходят из полного доверия к сотрудникам милиции и, в целом, к представителям власти, а показания граждан, противоречащие им, ставятся судом под сомнение или даже отвергаются без какой-либо мотивировки.

Формально УПК РФ предусматривает возможность обжалования действий дознавателей, следователей и суда (ст. 125 УПК РФ), точно так же формально глава 25 нового Гражданско-процессуального кодекса (ГПК) РФ предусматривает самые широкие возможности для обращения в суд с любыми жалобами на любые действия, бездействие любых должностных лиц и органов, нарушающих конституционные права граждан. В действительности и практикующие адвокаты, и

простые граждане отмечают отсутствие реального доступа к суду. Работа канцелярий судов по гражданским делам вызывает большое количество жалоб среди населения. Нормальному доступу к правосудию среди прочего препятствует неправильная организация и стиль работы канцелярий судов. Только два раза в неделю в определенные часы граждане имеют доступ к материалам своего гражданского дела. Поскольку дел много, то собираются огромные очереди, неделями или даже месяцами гражданам не выдаются решения по их делам.

Для обеспечения доступа граждан к правосудию вводится новое звено судебной системы – мировые судьи. Закон “О мировых судьях” вступил в силу 1998 г., но до настоящего времени не во всех регионах России полностью укомплектован штат мировых судей, и, соответственно, функции мировых судей выполняют районные суды. Кроме того, в основном штат мировых судей комплектуется из бывших сотрудников МВД и других органов уголовного преследования. Это не обеспечивает независимость и беспристрастность мировых судей. К тому же вновь назначенные мировые судьи могут сохранять личные дружеские отношения с работниками правоохранительных органов и рассматривать дела, подготовленные этими работниками. При этом к компетенции мировых судей отнесено единичное рассмотрение уголовных дел, по которым в качестве наказания может быть назначено до пяти лет лишения свободы.

Претворению общей идеи справедливости судебного разбирательства должно было содействовать введение в новый УПК РФ норм, касающихся исключения недопустимых доказательств. В частности, до начала слушания дела судом по существу в рамках так называемого предварительного слушания с тем, чтобы недопустимые доказательства не оказали своего воздействия на внутреннее убеждение судей и не привели к вынесению необоснованного решения. На практике судьи сознательно отказываются от использования этой нормы, ссылаясь на то, что вопрос об исключении доказательств будет рассмотрен в ходе слушания дела по существу либо даже при вынесении приговора в совещательной комнате. Подобная практика демонстрирует полное непонимание или игнорирование данной нормы как гарантии устранения из судебного разбирательства всей совокупности недопустимых доказательств и исключения их воздействия на судей. Так, весной 2003 г., по делу Эрвана Окампо Хименеса защита под-

готовила подробное мотивированное ходатайство об исключении целого ряда документов из числа доказательств в связи с различными, существенными нарушениями процессуальных норм. Судья Пресненского межмуниципального районного суда г. Москвы Е. Филиппова ограничилась вынесением Постановления, где в одной фразе было сказано, что все эти ходатайства удовлетворению не подлежат. Мотивы и доводы не приводились.

При вынесении приговора суды, как правило, не исключают недопустимых доказательств. По многим делам судами использовались в качестве доказательств показания обвиняемых, которые, по утверждениям обвиняемых, были получены от них в результате психического и физического давления, то есть основанием осуждения часто является недобровольный самооговор подсудимого.

Реальная независимость суда складывается из нескольких аспектов. Российское законодательство предусматривает ряд гарантий финансовой независимости судей. Однако условия быта судьи напрямую зависят от местной администрации, что делает независимость судей от исполнительной власти условной. Финансирование материально-технической базы судов также производится, как правило, из бюджета региональных властей, что ставит их в зависимость от местной администрации в целом.

Закон "О статусе судей" (ч. 2 ст. 11) устанавливает, что федеральные судьи назначаются первоначально на срок 3 года, и только по истечении этого срока судья может быть назначен на ту же должность уже без ограничения срока. На практике это означает, что судьи в течение первых трех лет исполнения судебных полномочий находятся под постоянной угрозой того, что они могут быть лишены судейского статуса. Это мешает им принимать независимые решения, т. к. по истечении трех лет им без указания причин может быть отказано в получении судейского статуса.

Особую озабоченность в части соблюдения принципа беспристрастности суда вызывает повсеместно существующий в России порядок распределения дел в судах. Он осуществляется произвольно председателем суда и зависит только от его выбора. Никаких жребиев,

списков очередности или иных условий случайного подбора судей не применяется. Требования закона о жеребьевке относятся только к народным заседателям и весьма часто нарушаются, как это видно из решения Европейского Суда по делу "Посохов против России".

Все это приводит к тому, что по-прежнему существуют так называемые заказные дела, и председатель суда располагает всеми условиями для того, чтобы назначить для рассмотрения отдельных дел определенных судей. Полугласно существует институт "допущенных" судей. Так, судьи Кузнецова и Комарова Московского городского суда, как правило, рассматривают такие категории дел, как обвинение в шпионаже и другие дела, связанные с государственной тайной, а также многие дела, расследование по которым производило ФСБ. При этом осуществляется так называемое оперативное сопровождение дела, когда оперативные сотрудники ФСБ по существу командуют порядком в судебном заседании, вопросами назначения и отложения слушания дела, вопросами допуска в зал участников процесса т. п.

Все такие процессы происходят в закрытом судебном разбирательстве, причем суд отказывает в публичном слушании дела не только в отношении определенных секретных вопросов. В закрытом порядке слушается все дело в целом, включая такие вопросы, как характеристика личности, заявления, не содержащие государственной тайны, но касающиеся нарушений прав человека и процессуальных прав обвиняемого. Этим часто определяется и содержание приговора. С точки зрения независимости судебной власти особую озабоченность вызывает система военной юстиции, в частности, военных судов.

В ст. 2 Закона "Законодательство Российской Федерации о военных судах" перечисляются все законы, которые регламентируют деятельность военных судов на территории России. Перечень этих законов, как это видно из текста статьи, не является исчерпывающим. Это означает, что деятельность военных судов, также как и статус судей, может регламентироваться неопределенным числом нормативных актов, относящихся к регулированию деятельности Вооруженных Сил России. В том числе и Федеральным законом "О воинской обязанности и военной службе", который регламентирует присягу, подчиненность, субординацию. Все военнослужащие лица по военной принадлежности подчинены Министерству обороны РФ.

Кроме того, военные суды, например, ракетных войск или военно-морского флота, образуются и действуют в системе своего рода или вида войск. Это в любом случае оказывает влияние на порядок функционирования судов.

Статья 32 ч. 2 Закона о военных судах утверждает: "Обеспечение военных судов, Военной коллегии и соответствующего подразделения Судебного департамента транспортом, средствами связи, вооружением, служебными помещениями, их обслуживание, эксплуатация и охрана, а также хранение архивов осуществляются соответствующими органами Вооруженных Сил Российской Федерации, других войск, воинских формирований и органов с оплатой фактически произведенных ими расходов соответственно Судебным департаментом и Верховным Судом Российской Федерации...".

Из данной нормы следует, что система военных судов не отделена от армии, т. к. эта система живет и функционирует в рамках всей структуры Вооруженных Сил страны, чем обеспечивается неизбежное влияние военного ведомства на деятельность системы военных судов в организационно-административной и иных областях.

2. Каждый обвиняемый в уголовном преступлении имеет право считаться невиновным, пока виновность его не будет доказана согласно закону.

Комитет по правам человека ООН, рассмотрев дело "Гридин против РФ" (2000 г.), установил, что преждевременные заявления руководителя органа внутренних дел страны о виновности Гридина нарушили его право, гарантированное п. 2 ст. 14 МПТП, и сделал ссылку на General Comments, которые рекомендуют представителям власти воздерживаться от преждевременных публичных заявлений, выражающих уверенность в виновности лица. Российской Федерации было предложено, наряду с другими предписаниями, представить сведения о мерах, предпринятых для недопущения подобных нарушений в будущем.

Решение КПЧ ООН по делу Гридина не выполнено, а "прецедент Гридина" многократно повторялся российскими властями.

По делу В. Моисеева, обвиняемого в шпионаже, директор ФСБ РФ В. Путин публично выразил уверенность в совершении Моисеевым государственной измены в форме шпионажа⁴². Впоследствии, когда выно-

сился приговор по делу Моисеева (В. Путин стал Президентом России), приговор в отношении Моисеева остался обвинительным.

Принцип презумпции невиновности иногда толкуется судьями ошибочно. Судья Бессарабова (Кунцевский межмуниципальный районный суд г. Москва) еще до рассмотрения дела С. Акулинина (2000 г.) и других записала в своем предварительном определении, что "подсудимые совершили тяжкое преступление". Несколько месяцев спустя эта же судья вынесла в отношении всех подсудимых обвинительный приговор. Московский городской суд не усмотрел нарушения принципа презумпции невиновности в действиях судьи Бессарабовой. Многочисленные случаи длительного и сверхдлительного содержания лиц под стражей до вынесения приговора несовместимы с соблюдением принципа презумпции невиновности. Учитывая условия содержания всех заключенных, а в особенности заключенных, содержащихся в СИЗО в ожидании приговора, трудно представить себе, что власть допускает невиновность этих людей.

Следует отметить, что практически все залы судебного заседания, в которых рассматриваются уголовные дела, оборудованы специальными местами для подсудимых. Эти места отгорожены от остального зала железной решеткой, их площадь составляет примерно 3 м², и поэтому они получили название "клетки". Судьи часто настаивают на том, чтобы даже те подсудимые, которые не содержатся под стражей, находились в "клетке". Присутствие подсудимого во время судебного разбирательства в "клетке" создает впечатление виновности подсудимого еще до того, как суд вынес свой приговор, т. к. подсудимый уже находится "за решеткой". Таким образом, существование "клеток" в залах судебных заседаний существенно противоречит принципу презумпции невиновности.

Принцип презумпции невиновности включает также обязанность суда толковать неразрешимые сомнения в пользу подсудимого. На практике именно на обвиняемого возлагается обязанность доказывать свою невиновность. Но даже если обвиняемый и его защитник смогли предоставить убедительные доказательства, такие доказательства судьями часто игнорируются или отвергаются с формулировкой, например, что свидетелям суд не доверяет, т. к. они пытаются помочь обвиняемому избежать ответственности за содеянное.

Согласно новому УПК РФ в ряде случаев бремя доказывания возлагается на сторону защиты. Например, доказыванию подлежат "обстоятельства, исключающие преступность и наказуемость деяния". Сторона защиты обязана заблаговременно представлять следствию свидетелей алиби обвиняемого (подозреваемого); в противном случае судья в ходе предварительного слушания отказывает в ходатайстве о вызове таких свидетелей в суд для допроса. Защитнику разрешается собирать доказательства, однако их приобщение к материалам дела зависит от усмотрения противной стороны – следователя, прокурора. Эти должностные лица, а также милицейские дознаватели, как правило, не имеющие высшего юридического образования, вправе своей властью объявлять лишенными юридической силы оправдательные доказательства. Такое происходит, в частности, когда сами эти органы, умышленно или по неосторожности, нарушают требования процессуального законодательства при сборании доказательств. Защитник не упоминается среди лиц, уполномоченных проверять доказательства и оценивать их по внутреннему убеждению.

3. Каждый имеет право при рассмотрении любого предъявляемого ему уголовного обвинения как минимум на следующие гарантии на основе полного равенства:

а) быть в срочном порядке и подробно уведомленным на языке, который он понимает, о характере и основании предъявляемого ему уголовного обвинения;

Как уже отмечалось многие обвиняемые бывают проинформированы обо всех обвинениях против них только к концу предварительного следствия. Относительно лиц, не владеющих языком судопроизводства, часто нарушается требование о том, что они должны быть уведомлены о предъявленном обвинении на понятном им языке. Это требование было нарушено по делам многих иностранных граждан: нигерийки А.М. (задержана в 1997 г.), британской подданной К.Х. (1997 г.), колумбийца Эрнана Окампо Хименеса (2001 г.), американки Х. (1997 г.).

б) иметь достаточное время и возможности для подготовки своей защиты и сноситься с выбранным им самим защитником; Это право часто нарушается в силу нижеследующего:

следствие ограничивает доступ обвиняемого к доказательствам в течение всего следствия, в результате чего обвиняемый и его защитник оказываются безоружными против располагающего всем объемом информации обвинения. Эта асимметричность прав обвинения и защиты предусмотрена законом: российское законодательство гарантирует доступ обвиняемого ко всем доказательствам, имеющимся против него, только по окончании предварительного расследования, которое согласно закону может продолжаться 6, 12 и даже 18 месяцев.

Доступ адвоката к своему подзащитному, что особенно важно в начальный период расследования, часто затруднен тем, что адвокат по-прежнему не имеет права прохода к своему к подзащитному без соответствующего разрешения следователя и суда. Даже решение Конституционного Суда РФ по этому вопросу не прекратило эту практику.

с) допрашивать показывающих против него свидетелей или иметь право на то, чтобы эти свидетели были допрошены, и иметь право на вызов и допрос его свидетелей на тех же условиях, какие существуют для свидетелей, показывающих против него;

Жалобы на нарушение этого права являются весьма распространенными в практике правозащитных организаций. Сюда же можно отнести нарушения, связанные с необеспечением равных условий допроса обвинения и защиты. Например, очень часто лица допрашиваются обвинением на предварительном следствии, и, таким образом, обвинение имеет возможность задать допрашиваемому лицу любой вопрос, могущий поставить под сомнение или подкрепить любые показания лица. Защита такого права лишается во всех случаях, когда суд против ее воли оглашает показания лица, допрошенного во время предварительного расследования, не вызывая это лицо в суд. При этом возражения защиты во внимание не принимаются.

Несмотря на то, что вступивший в действие новый УПК РФ содержит прямой запрет на оглашение показаний не явившихся в суд свидетелей, тем не менее, суды часто принимают решения об оглашении показаний, несмотря на активные протесты со стороны защиты.

г) не быть принуждаемым к даче показаний против самого себя или к признанию себя виновным.

Большинство показаний, содержащих самооговор, в России добываются милицией при помощи пыток и других видов жестокого обращения. Несмотря на то, что такие доказательства по новому УПК должны признаваться недопустимыми, судьи нередко отказывают в удовлетворении ходатайств об исключении доказательств в связи с применением пыток во время допросов. (см. комментарий к ст. 7 МПГПП).

4. В отношении несовершеннолетних процесс должен быть таков, чтобы учитывались их возраст и желательность содействия их воспитанию.

В России отсутствует специализированная система ювенальной юстиции, хотя законодательство предусматривает определенные дополнительные гарантии для несовершеннолетних, такие как обязательное участие при производстве следственных действий адвоката и педагога. Однако карательный характер уголовного судопроизводства в целом распространяется также и на судебные разбирательства в отношении подростков.

Нередки случаи, когда несовершеннолетним без достаточных оснований назначается наказание в виде реального лишения свободы с отбыванием в колониях, тогда как их изоляция от общества не являлась необходимой. Так С. Акулинин, угнавший с друзьями автомобиль, был приговорен (2000 г.) к трем годам лишения свободы, несмотря на то, что он положительно характеризовался и по месту учебы, и по месту жительства, проживал в благополучной семье и через три недели ему предстояла защита диплома. По другому делу судья Гагаринского суда г. Москвы Афонина приговорила к двум годам лишения свободы двух подростков за кражу котлет и пельменей. Подростки явно недоедали, у одного из них умерла мать, а отец, инвалид Чернобыля, был без работы.

6. Если какое-либо лицо окончательным решением было осуждено за уголовное преступление и если вынесенный ему приговор был впоследствии отменен или ему было даровано помилование на том основании, что какое-либо новое или вновь обнаруженное обстоятельство неоспоримо доказывает наличие судебной ошибки, то это лицо, понесшее наказание в результате такого осуждения, получает компенсацию согласно закону, если не будет доказано, что указанное

неизвестное обстоятельство не было в свое время обнаружено исключительно или отчасти по его вине.

Российское законодательство предусматривает гарантии выплаты компенсации в случае незаконного привлечения к уголовной ответственности тогда, когда факт незаконного привлечения установлен в судебном порядке. Но данные гарантии реализуются крайне редко, поскольку число оправдательных приговоров крайне низко. Кроме того, существует порядок прекращения уголовных дел по так называемым нереабилитирующим основаниям, который чаще всего используется для прекращения заведомо проигрышного для обвинения уголовного дела.

7. Никто не должен быть вторично судим или наказан за преступление, за которое он уже был окончательно осужден или оправдан в соответствии с законом и уголовно-процессуальным правом каждой страны.

Возможность отмены предыдущих судебных решений, в частности оправдательного приговора, в порядке надзора по инициативе должностных лиц приводит к нестабильности судебных решений и, соответственно, права на справедливый суд. Дела, закончившиеся оправдательными приговорами, продолжают пересматриваться по протесту прокуратуры, несмотря на то, что Конституционный Суд в своем Постановлении указал на то, что отмена оправдательных приговоров в порядке надзора по протесту прокуратуры недопустима.

Наиболее ярко иллюстрирует произвол государства в вопросе изменения судебных решений ситуация, сложившаяся с решениями по делам инвалидов-чернобыльцев. После принятия Европейским Судом по правам человека решения по известному гражданскому делу "Бурдов против РФ", которым невыплата присужденной Бурдову компенсации признавалась нарушением прав человека, большое количество аналогичных решений, принятых в пользу заявителей, было отменено в порядке надзора.

Статья 17

1. Никто не может подвергаться произвольному или незаконному вмешательству в его личную и семейную жизнь, произвольным или незаконным посягательствам на неприкосновенность его жилища или

тайну его корреспонденции или незаконным посягательствам на его честь и репутацию.

2. Каждый человек имеет право на защиту закона от такого вмешательства или таких посягательств.

Право на неприкосновенность частной жизни (приватность) в Российской Федерации поддерживается Конституцией (ст. 23), рядом международных соглашений и федеральных законов. В Уголовном кодексе предусмотрена ответственность за нарушение приватности, в основном – штрафы (ст. 137, 138). Формы защиты приватности самими гражданами в общем виде устанавливаются Гражданским кодексом. Тем не менее уровень защиты этого права можно оценить как невысокий.

В России, особенно в г. Москвы, широко практикуются нелегальный сбор и распространение информации о частных лицах и организациях. Вся эта информация имеет источником государственные структуры. За борьбу с преступлениями в сфере высоких технологий отвечают специально созданные отделы в правоохранительных органах (отделы “Р”). Однако нам не известны случаи, когда поставщик, посредник или продавец такой базы данных был привлечен к уголовной ответственности за нарушение неприкосновенности частной жизни. Правовой статус базы персональных данных остается неопределенным. Наличие в Конституции РФ гарантии неприкосновенности частной жизни и принцип прямого действия самой Конституции правоохранительные органы, как правило, считают недостаточными для возбуждения уголовного дела.

Российское законодательство в области защиты персональных данных несовершенно. Основополагающим в этой сфере считается Федеральный закон “Об информации, информатизации и защите информации”, принятый в 1995 г. В статье 11 этого закона в общем виде говорится о персональных данных. Перечень персональных данных в режим их защиты должны, согласно ст. 11 и 21, устанавливаться Федеральным законом (законом о персональных данных). До настоящего времени такой закон в России не принят. Варианты законопроектов предлагались в 1998 г. (авторы – депутаты О.А. Финько, Ю.М. Нестеров и др.) и в октябре 2000 г. (авторы – депутаты К.В. Ветров, А.В. Шубин и др.), но Государственная Дума эти проекты не рассматривала.

Гражданский Кодекс РФ относит неприкосновенность частной жизни к охраняемым законом нематериальным благам (ч. 2 ст. 150 ГК РФ). Однако практики обращения граждан в суд с требованиями компенсации морального вреда, возникшего вследствие разглашения их персональных данных, в России нет. Наблюдатели объясняют это тем, что законодательство в области защиты приватности, на которое мог бы эффективно опираться в суде заявитель, отсутствует, а назначаемые российскими судами суммы возмещения морального вреда обычно малы.

В новом Кодексе об административных правонарушениях (вступил в действие с 1 июля 2002 г.) также установлена ответственность за нарушение “порядка сбора, хранения, использования или распространения информации о гражданах (персональных данных)” (статья 13.11). Однако и в этом Кодексе говорится, что упомянутый порядок должен определяться федеральным законом (законом о персональных данных), который до сих пор в России не принят. Нет также и отдельного закона о доступе граждан к информации. В законодательстве существует запутанная система общедоступной информации и “тайны”.

Тайна связи гарантируется федеральным законом “О связи”. Гарантии приватности содержатся также в Федеральном законе “Об оперативно-розыскной деятельности в РФ”. Федеральная служба безопасности обеспечивает для себя возможность контроля над коммуникациями с помощью системы СОПМ (“системы оперативно-розыскных мероприятий”). Вслед за внедрением в 1994–1995 гг. СОПМ-1 в телефонной сети, в 1998 г. эта система (названная СОПМ-2) была распространена на Интернет. Доступной статистики нарушений прав человека при использовании этой системы не существует. Операторы связи стараются привести договоры с клиентами в соответствие с требованиями российского законодательства, ожиданиями спецслужб и “компетентных органов”, собственными представлениями о безопасности и конфиденциальности данных. Несогласие с планом по внедрению системы СОПМ на узле связи может стать причиной жесткого давления на оператора связи со стороны властей (как это было в случае с Волгоградским Интернет-провайдером “Байрад-Славия Комьюникейшнс”).

Случаи привлечения к уголовной ответственности за нарушение тайны переписки, телефонных переговоров и иных видов коммуникаций немногочисленны.

Специальные государственные структуры по защите приватности (уполномоченный или комиссия по приватности/персональным данным) отсутствуют. Судебная палата по информационным спорам при Президенте РФ (в задачи этого квазисудебного органа входила защита прав граждан на неприкосновенность частной жизни) была упразднена президентским указом в июне 2000 г. В деятельности Федерального Уполномоченного по правам человека проблеме приватности отводится незначительное внимание.

Таким образом, несмотря на ряд положительных изменений последних лет, в целом уровень реальной защищенности приватности в Российской Федерации остается невысоким. Ощущается потребность в правовом просвещении граждан и государственных служащих, необходимости постепенного ухода от традиционного пренебрежения к приватности и развития уважительного отношения к этому фундаментальному праву человека.

Статья 18

1. Каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии. Это право включает свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору и свободу исповедовать свою религию или убеждения как единолично, так и сообщая с другими, публично или частным порядком, в отправлении культа, выполнении религиозных и ритуальных обрядов и учения.
2. Никто не должен подвергаться принуждению, умаляющему его свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору.
3. Свобода исповедовать религию или убеждения подлежит лишь ограничениям, установленным законом и необходимым для охраны общественной безопасности, порядка, здоровья и морали, равно как и основных прав и свобод других лиц.
4. Участвующие в настоящем Пакте Государства обязуются уважать свободу родителей и в соответствующих случаях законных опекунов,

обеспечивать религиозное и нравственное воспитание своих детей в соответствии со своими собственными убеждениями.

В 1997 г. был принят новый закон "О свободе совести и о религиозных объединениях". Этот закон лишил религиозные группы, официально существующие в России менее 15 лет, права создавать религиозную организацию, и тем самым – заниматься религиозным образованием, публично проповедовать, вести хозяйственную деятельность и т. д. Впрочем, такой мощный дискриминационный инструмент был очень сильно ослаблен решением Конституционного Суда РФ от 23 ноября 1999 г., в соответствии с которым эта норма не может применяться к тем из них, кто был зарегистрирован к моменту вступления закона в силу (практически все действующие сейчас в России религиозные группы существовали к 1997 г., и почти все они зарегистрировались тогда как организации, если хотели).

Многие религиозные организации вынуждены судиться с органами прокуратуры, требующими их ликвидации. Как правило, прокуратура проигрывала такие судебные процессы, но они продолжаются и сильно затрудняют деятельность религиозных организаций. Например, процесс о ликвидации московской организации Свидетелей Иеговы тянется с 1999 г.⁴³ Иногда прокуратуре все-таки удается ликвидировать религиозную организацию; недавний показательный пример – закрытие в марте 2003 г. пятидесятнической семинарии во Владивостоке на том основании, что у нее не было лицензии на образовательную деятельность, хотя лицензии для обучения религии не требуется⁴⁴. Продолжаются даже иски с требованием ликвидировать организацию как не прошедшую перерегистрацию в 1998–2000 гг.⁴⁵, хотя это прямо запрещено решением Конституционного Суда РФ от 7 февраля 2002 г.

Наиболее распространенный вид произвольных ограничений для религиозных организаций – помехи со стороны властей в строительстве культовых зданий. Чаще всего с такими трудностями сталкиваются мусульмане и протестанты. Как правило, эти проблемы связаны не только с позицией чиновников, но и с протестами части населения и религиозных лидеров регионального религиозного большинства – так было при строительстве православного храма в Набережных Челнах (Республика Татарстан), мечети в Сергиевом Посаде (Московская область), костела в Пскове и т. д. Незаконность таких

действий не останавливает чиновников: например, в апреле 2003 г. мэр г. Южно-Сахалинска Федор Сидоренко, вопреки решению областного суда, запретил строительство молитвенного дома Свидетелей Иеговы, а здание изъял в пользу города⁴⁶.

Известны случаи противодействия в распространении учения, печатных изданий религиозных организаций. Так, в 2001 г. в Пензенской области начальник УИН запретил распространение в исправительных учреждениях религиозной литературы пятидесятнической церкви "Живая вера". Причем отказ был мотивирован тем, что начальник УИН получил "установку" из "окружения губернатора Бочкарева". В дальнейшем распространение газеты церкви "Живая вера" было затруднено и в области в целом: распространители издания, как правило, задерживались милицией⁴⁷.

Эти неправомерные ограничения носят не систематический характер. Но периодически дискриминационное отношение местных властей к тем или иным религиозным объединениям становится комплексным и вследствие этого особенно опасным. В таких случаях нередко имеет место ситуация, когда противоправные действия в отношении духовенства не получают должной оценки и тщательного расследования со стороны власти⁴⁸.

Особенно часто проблемы возникают у религиозных организаций, сотрудники и духовные лица которых – иностранцы: их нередко высылают из страны или отказывают им во въездной визе без объяснения причин. В 1998–2002 гг. так поступали с буддистами, евангелистами, мормонами, последователями "Церкви Христа" и т. д. В 2002 г. это остро почувствовали католики, у которых были высланы пятеро священников, включая епископа. С начала 2003 г. положение таких религиозных организаций дополнительно усугубляется сложным механизмом получения вида на жительство, установленным новым законом "Об иностранных гражданах". В 2003 г. по этому закону уже высланы из России католический священник и раввин.

Порой давление на религиозные организации обостряется борьбой с терроризмом. Особенно часто такого рода аргументы звучат со стороны духовных управлений мусульман, которые нетерпимо относятся друг к другу и к мусульманским общинам, не входящим в такие структуры. Обычно подозрения властей не подтверждаются, а помехи религиозной деятельности создаются серьезные: обыски, изъятия

литературы, пресечение молитвенных собраний и т. д.⁴⁹ В Республике Дагестан в 2000 г., борясь с исламским экстремизмом, даже законодательно запретили ваххабизм, целое течение в исламе, и официально учредили духовную цензуру.

С террористической угрозой зачастую смешивается представление об угрозе культурной и религиозной идентичности, исходящей, в первую очередь, из-за границы. Эта угроза фигурирует в принятых в 2000 г. "Концепции национальной безопасности РФ" и "Доктрине информационной безопасности РФ". Уже устоялось соответствующее понятие – "духовная безопасность", и о ней охотно рассуждают высокопоставленные чиновники и политические руководители. В середине 90-х годов как источник угрозы рассматривались только новые религиозные движения, именуемые "тоталитарными сектами"; но при этом сколько-нибудь внятного определения круга таких опасных групп никогда не было, и круг имел тенденцию к расширению. Эта тенденция привела к тому, что в последние год-два на высоком уровне неоднократно была продекларирована необходимость закрепления привилегированного статуса т.н. "традиционных религиозных организаций", к которым относят на практике семь самых крупных организаций православных, мусульман, буддистов и иудеев. Связь религии и этничности при этом зачастую интерпретируется как причина для господствующего положения основной религиозной организации "титальной нации" региона⁵⁰. Помимо новых религиозных движений, самое серьезное давление испытывают пятидесятники и, с 2002 г., католики.

Приоритет "традиционных религий" уже создает опасную ситуацию в сфере государственного среднего образования. Во многих регионах страны с конца 90-х годов внедряется преподавание основ православия или ислама – в зависимости от "титальной нации", а в 2002 г. Министерство образования решило распространить эту практику на всю страну, к чему предпринимаются последовательные шаги. Посещение этих занятий добровольно, но принцип добровольности может нарушаться, что противоречит закрепленному законом светскому характеру государственного образования.

1. Каждый человек имеет право беспрепятственно придерживаться своих мнений.

2. Каждый человек имеет право на свободное выражение своего мнения; это право включает свободу искать, получать и распространять всякого рода информацию и идеи, независимо от государственных границ, устно, письменно или посредством печати или художественных форм выражения, или иными способами по своему выбору.

3. Пользование предусмотренными в пункте 2 настоящей статьи правами налагает особые обязанности и особую ответственность. Оно может быть, следовательно, сопряжено с некоторыми ограничениями, которые, однако, должны быть установлены законом и являться необходимыми:

а) для уважения прав и репутации других лиц;

б) для охраны государственной безопасности, общественного порядка, здоровья или нравственности населения.

В 2000–2003 гг. значительно возросло давление на журналистику со стороны представителей исполнительной власти на местах. Законодательная база непрерывно подвергается изменениям, которые вносят правовой хаос в информационное пространство. Второй год не прекращаются споры по поводу принятия нового закона о СМИ, при этом деятельность журналистов все больше регулируется законами, не имеющими прямого отношения ни к прессе, ни в широком смысле к информационному пространству (“Доктрина информационной безопасности”, статья нового Гражданского Кодекса, “Закон о лицензировании отдельных видов деятельности”, “Закон о запрете пропаганды наркотиков” и т. д.).

Следует отметить, что на сегодняшний день около 80% российских СМИ находятся в федеральной либо муниципальной собственности, т. е. в той или иной степени контролируются властью.

Кроме того, угрозы и криминальное насилие в отношении журналистов усугубляют сложное положение региональных СМИ. Каждый год погибают от 15 до 20 журналистов, и обстоятельства их гибели, по нашему мнению, расследуются недобросовестно, чему

подтверждением могут служить проведенные Фондом защиты гласности (ФСГ) собственные расследования.

9 сентября 2000 г. президентом России была подписана “Доктрина информационной безопасности” – документ, направленный на регламентацию и регуляцию отношений в информационном пространстве России. Ранее, в августе 2000 г., президент объявил информационную сферу “стратегическим сектором, имеющим прямое отношение к безопасности государства”. По сути, он поставил информацию в один ряд с секретными военными разработками и стратегическими ресурсами РФ. Таким образом, президент определил, что сфера информации должна находиться под непосредственным государственным контролем. В ряде регионов РФ представители местной исполнительной власти стали оправдывать давление в отношении независимых СМИ наличием в Доктрине положений, говорящих о “регулировании” информационных потоков.

По мнению ФЭГ, который в течение трех лет отслеживал связанные с этим документом события, “Доктрина информационной безопасности” является основой для принятия антидемократических поправок к закону РФ “О средствах массовой информации”. Причем за двусмысленными формулировками Доктрины скрываются вполне определенные карательные возможности.

Для того чтобы свести к минимуму число средств массовой информации, критикующих действующую власть, представители властных структур стали широко использовать правоохранительные органы – ФСБ и, в первую очередь, прокуратуру. Возможности такого использования были продемонстрированы в 2000–2001 гг. в ходе давления на “Медиа-Мост” – холдинг, в состав которого входили ряд негосударственных рейтинговых СМИ, как печатных, так и электронных. В результате этого процесса, приведшего к смене собственника холдинга, ряд СМИ были ликвидированы, а федеральный телеканал НТВ

перестал существовать в прежнем виде: изменился состав Журналистов и совета директоров.

Летом 2000 г., после публикации в газете "Версия" материалов о катастрофе подводной лодки "Курск", руководство ФСБ стало оказывать давление на сотрудников издания. На многочасовые допросы в ФСБ в разное время вызывались четверо журналистов газеты "Версия" и юрист холдинга "Совершенно секретно". В отделе расследования газеты был демонтирован и изъят компьютер с редакционной информацией. Журналистов убеждали раскрыть источники информации, хотя, согласно ст. 49 п. 4 закона РФ "О средствах массовой информации", журналист обязан сохранять конфиденциальность источника. Таким образом, представители силовых ведомств побуждали журналистов нарушать действующее законодательство.

На региональном уровне основные конфликты, спровоцированные при непосредственном участии прокуратуры, а также и судов, развернулись в городах Липецке и Воронеже против телекомпаний ТВК и ГТРК "Воронеж" соответственно. В целом за последние три года в значительной степени возросло количество необоснованных судебных исков к СМИ, что также может являться одним из признаков давления на прессу.

Участились случаи вмешательства в работу западных журналистов, а в последнее время и издателей СМИ со значительной долей иностранного капитала в уставном фонде. В декабре 2000 г. Заместитель начальника Управления информационной безопасности аппарата Совета безопасности РФ А. Стрельцов и министр печати РФ М. Лесин публично подчеркивали необходимость защиты информационного рынка России от иностранных СМИ, и, как следствие, высказывались в пользу ограничения доступа западных СМИ на территорию страны. Так, в конце марта 2000 г. радиокomпания "Голос Америки" получила отказ в лицензировании вещания в Волгограде и Уфе. Заместитель министра печати М. Сеславинский утверждал, что решение об отказе в лицензии было принято на заседании федеральной конкурсной комиссии, рассматривавшей вопрос о выдаче лицензий на вещание на федеральных частотах в России. Хотя ни одна радиостанция не конкурировала с "Голосом Америки", за получение лицензий на этих частотах, по итогам обсуждения концепции вещания комиссия постановила отказать "Голосу Америки" в выдаче лицензии. Фе-

деральная конкурсная комиссия признала концепцию вещания "Голоса Америки" "бесперспективной с точки зрения развития отрасли".

В настоящее время вызывает тревогу решение президента РФ ограничить в правах иностранных издателей и учредителей СМИ. 30 января 2003 г. В. Путин направил письмо председателям палат Федерального собрания РФ, в котором говорится, что глава государства решил отклонить изменения в Федеральном законе "О средствах массовой информации", принятые Государственной Думой 20 декабря 2001 г. и одобренные Советом Федерации 26 декабря 2001 г., позволяющие иностранным подданным и их дочерним структурам, учредившим в России телекомпании до августа 2001 г., сохранить их в своем владении.

Согласно статистике Фонда защиты гласности, до весны 2000 г. представители российских СМИ пропадали без вести почти исключительно в районах, где велись боевые действия, – в Абхазии и Чечне. С апреля 2000 г. мониторинг ФЗГ зафиксировал 4 случая бесследного исчезновения журналистов в абсолютно мирной обстановке.

Весной 2000 г. в пос. Шабалино Кировской области исчез корреспондент газеты "Шабалинский край" С. Панарин. 13 апреля 2001 г. в г. Туле при невыясненных обстоятельствах исчез оператор местной телекомпании "51 канал" С. Корабельников, 17 мая 2001 г. пропал без вести редактор газеты "Курганские вести" В. Кирсанов, а 20 декабря 2001 г. смоленское УВД объявило в розыск главного редактора газеты "Московский комсомолец – Смоленск" С. Калиновского (найден мертвым весной 2002 г.).

14 апреля 2003 г. прокуратура Советского района г. Тулы объявила в розыск генерального директора крупнейшей в регионе кабельной телекомпании "Альтаир" А. Воробьева, бесследно исчезнувшего с автостоянки неподалеку от собственного дома.

Фонд защиты гласности провел расследования всех приведенных здесь случаев пропажи без вести журналистов. Все собранные данные переданы в Генеральную прокуратуру РФ, однако по сегодняшний день ни одно дело (в том числе по факту гибели С. Калиновского) не расследовано до конца.

Существующие в структуре правоохранительных органов отделы по борьбе с преступлениями в сфере высоких технологий (отделы "Р") иногда являются удобным способом оказания давления на оппозиционные СМИ. Сотрудники милиции или прокуратуры приходят в редакцию и производят осмотр компьютерных программ, записанных на лазерных дисках и т. п. Если у милиционеров складывается впечатление, что программный продукт – контрафактный, не лицензионный, – программное обеспечение конфискуется вместе со всеми редакционными компьютерами. В протоколе записывают: "изъят программный продукт неустановленного происхождения на компакт-дисках". Такие действия, даже если будет установлено, что программный продукт не был пиратским, надолго прерывают работу редакции. 3 июля 2001 г. в редакцию "Ковровских вестей" (г. Ковров, Владимирская область) пришли милиционеры. Предъявив главному редактору Н. Фролову прокурорскую санкцию на проведение обыска, сотрудники милиции в течение четырех часов искали "контрафакт". Фролов безрезультатно пытался убедить милиционеров, что в помещении редакции нет и не может быть дискет, лазерных дисков, либо других средств, запрещенных к обороту в РФ, что редакция принципиально работает только на лицензионном программном продукте. После обыска были изъяты семь компьютеров. Работа газеты была остановлена.

Подобные обыски с последующей "выемкой" компьютерных жестких дисков с конфиденциальной информацией проводились также в городах Владимире (дважды), Иванове, Орле, Саратове и Ярославле. Характерно, что ни в одном из упомянутых случаев не было доказано применение или использование контрафактной программной продукции.

В 2001 г. служба мониторинга ФЗГ зафиксировала рост уголовных дел в отношении сотрудников СМИ по обвинениям во взяточничестве и вымогательстве. В январе 2002 г. по подозрению в вымогательстве 1 000 долл. США у директора государственного унитарного пред-

приятия "Медицинская техника и фармация Татарстана" ("Таттехмедфарм") Я. Маргулиса был задержан казанский корреспондент московской правозащитной газеты "Экспресс-хроника" А. Постнов. Впоследствии суд признал Постнова невиновным. Подобные обвинения имели место и в других регионах. 4 декабря 2002 г. мурманская городская прокуратура предъявила обвинения по ст. 163 УК РФ (вымогательство) главным редакторам двух городских газет – В. Шкоде ("Комсомольская правда – Арктика") и Ш. Амраханову ("Северо-запад"). Коллеги считают задержание Шкоды и Амраханова политической акцией. По мнению журналистов, аресты преследуют цели устрашения мурманских СМИ. Ранее, в сентябре, был арестован ведущий телевизионной программы "Региональный интерес" на телеканале "ТВ-6 Тверь" А. Карасев, а в октябре по аналогичному обвинению арестовали редактора нижегородской газеты "Солдат удачи" Ю. Горбанева. Решений судов по этим делам до сих пор нет.

Власти предпринимают попытки ограничить журналистов в свободе освещения таких важных проблем, как проведение силовыми ведомствами спецопераций по освобождению заложников и т. д. После захвата заложников в г. Москве в Театральном центре на Дубровке (23–26 октября 2002 г.), когда многие просчеты в ходе проведения контртеррористической операции стали известны благодаря работе СМИ, непрерывно комментировавших ход событий, власти хотели бы обезопасить себя от некомплиментарного освещения подобных ситуаций в будущем. Сразу после проведения операции по освобождению заложников проправительственные фракции в Государственной Думе РФ выступили с инициативой о внесении в законы о борьбе с терроризмом и о СМИ поправок, направленных на ограничение свободы слова в ситуациях антитеррористических операций. В частности, действие запрета на пропаганду, оправдание терроризма или экстремизма в СМИ и других источниках информации в законе "О борьбе с терроризмом" предлагалось расширить до запрета на информацию, "служащую пропаганде или оправданию экстремистской деятельности, в том числе содержащую высказывания лиц, направленные на воспрепятствование проведению контртеррористи-

ческой операции, пропаганду и (или) оправдание сопротивления приведению контртеррористической операции". Действие этой поправки шире, чем кажется на первый взгляд. Необходимо помнить, что война в Чечне формально является "контртеррористической операцией", и если бы такая поправка вошла в силу, то любые попытки организовать полноценную общественную дискуссию в СМИ по проблеме Чечни стали бы попросту незаконными. Поправки с рекордной скоростью были утверждены Государственной Думой и Советом Федерации. Однако, видимо, осознав, что подобное законодательство будет слишком однозным, власти откликнулись на призыв группы руководителей основных СМИ (в том числе ряда государственных), и Президент РФ отклонил представленный законопроект. Тем не менее журналисты пообещали президенту разработать механизмы саморегулирования применительно к осуждению террористических актов. Необходимо отметить, что хотя мы всемерно приветствуем инициативы журналистского сообщества, направленные на саморегулирование, в данном случае консенсус в журналистской среде был достигнут, по сути, в результате шантажа.

В последние четыре года произошли глобальные изменения политической линии и приоритетов властей в отношении российского информационного пространства и СМИ, а именно:

- 1) Установление контроля в той или иной форме над негосударственной прессой, в особенности над телевизионными каналами федерального значения, устранение наиболее влиятельных негосударственных медиа-холдингов и СМИ.
- 2) Объединение региональных СМИ в медиа-холдинги, подчиняющиеся непосредственно полномочным представителям президента в федеральных округах или в разной мере контролируемые представителями администрации президента, что соответствует провозглашенному строительству "вертикали власти". (В последнее время отчетливо прослеживается стремление руководства страны освободить региональное пространство для крупных российских медиа-холдингов, управляемых и лояльных нынешней власти, вместо трудно контролируемой местной прессы).

3). Внедрение "Доктрины информационной безопасности" в качестве базового документа для последующего изменения законодательства о СМИ, идеологической основы для контроля над информацией вообще и прессой в частности.

4) Разделение и раздробление журналистского сообщества: образование параллельной Союзу журналистов России организации – "Медиа-союза".

5) Отмена льгот для СМИ через введение 10% процентной ставки НДС, позволяющей крупным, материально благополучным медиа-структурам интегрироваться в регионы за счет "выдавливания" с рынка региональных СМИ, у которых нет финансовых возможностей конкурировать с центральными.

Статья 20

2. Всякое выступление в пользу национальной, расовой или религиозной ненависти, представляющее собой подстрекательство к дискриминации, вражде или насилию, должно быть запрещено законом.

Проблема расистской пропаганды в различных формах продолжает быть очень актуальной в России. Публикуются множество изданий, пропагандирующих этническую и религиозную вражду. Действует большое количество организаций расистского толка.

Большую проблему представляет собой расистски мотивированное насилие. В последние годы стало меньше случаев насилия со стороны казачьих формирований, однако стремительно растет численность банд скинхедов и, соответственно, количество нападенний на представителей "визуальных меньшинств" – выходцев с Кавказа, из стран Азии и Африки. Относительно редко нападениям подвергаются евреи, тем не менее очень часто фиксируются попытки разрушения и осквернения синагог и иных еврейских учреждений или кладбищ.

По данным МВД, сейчас скинхедов в России около 15 тысяч⁵², при всей условности таких подсчетов, это, видимо, минимальная оценка. В некоторые месяцы 2002 г. сообщения о нападениях скинхедов были практически ежедневными; в начале 2003 г. Подобных сообщений стало меньше.

Формулировка п. 2 ст. 20 МПГП не имеет точной аналогии в российском законодательстве. Конституция РФ запрещает "пропа-

ганду или агитацию, возбуждающие социальную, расовую, национальную или религиозную ненависть и вражду” и “пропаганду социального, расового, национального, религиозного и языкового превосходства” (п. 2 ст. 29), а также запрещает создание и деятельность объединений, цели или действия которых направлены на “разжигание социальной, расовой, национальной и религиозной розни” (п. 5 ст. 13). Конституционный запрет, как представляется, сформулирован шире и при этом менее операционально, чем запрет МППП.

С принятием летом 2002 г. Федерального закона “О противодействии экстремистской деятельности” в вышеупомянутые законы были внесены поправки, существенно расширившие формулировку запрета. Дело в том, что понятие “экстремистской деятельности”, как оно определено в ст. 1 Закона, весьма широкое. Оно объединяет набор действий от террористической деятельности до “унижения национального достоинства” и “пропаганды исключительности, превосходства либо неполноценности граждан по признаку их отношения к религии, социальной, расовой, национальной, религиозной или социальной принадлежности”. Поскольку никаких ограничений или уточнений по степени серьезности правонарушения Закон “О противодействии экстремистской деятельности” не содержит, большинство правозащитников и экспертов сходятся во мнении, что определение, данное в этом Законе, чрезмерно размывает формулировки запретов, вытекающих из международных обязательств страны и из Конституции.

В плане противодействия новое законодательство не проводит различий между формами “экстремистской деятельности”. Таким образом, равно жесткому преследованию могут быть подвергнуты и очевидно крайне опасные действия, и незначительные случаи нетерпимости (неполиткорректные заявления, публикации и т. д.).

Конституционные запреты с весны 2002 г. стали активнее применяться властями по отношению к расистским организациям и изданиям. За первые семь месяцев 2002 г. были закрыты активно занимавшиеся расистской пропагандой издания: “Русский хозяин”, “Русские ведомости”, “Лимонка”, ряду других изданий были вынесены предупреждения, были также ликвидированы шесть региональных отделений РНЕ⁵³.

Ужесточение законодательства после 30 июля 2002 г., т. е. после вступления в силу закона “О противодействии экстремистской деятельности”, не привело, однако, к дальнейшему усилению этого противодействия, скорее наоборот. В частности, с тех пор известно лишь об одной ликвидированной организации РНЕ, и ни одно расистское издание не было закрыто после августа 2002 г.⁵⁴ 31 декабря 2002 г. Министерство юстиции вынесло, но лишь вследствие мощного общественного давления, одно предупреждение созданной и зарегистрированной в сентябре 2002 г. новой большой расистской партии – Национально-державной партии России, а 19 мая 2003 г. отменило ее регистрацию.

Меры уголовного преследования за особо опасную расистскую пропаганду отражены в ст. 282 УК РФ (“Возбуждение расовой, национальной или религиозной вражды”, предусматривает наказания от штрафа до пяти лет лишения свободы) и в п. “е” ст. 63 (утверждает расистский мотив как отягчающее обстоятельство). Обычно считают, что насилие с расистской мотивацией – это одна из диспозиций ст. 282, но сформулировано это в УК неясно: в соответствии с п. 2 “а” ст. 282 угроза насилия или его применение являются квалифицирующим признаком для расистской пропаганды, что далеко не всегда подходит для расистского нападения.

Правоприменение по ст. 282 в 2002 г. интенсифицировалось: было возбуждено 71 дело, предъявлено 31 обвинение, 16 человек были осуждены⁵⁵ (против 17, 8 и 10 соответственно в 2000 г.⁵⁶), и все равно оно остается неадекватно мягким (как правило, приговоры условные) и редким. Причинами этого являются не столько недостатки формулировок УК, сколько отсутствие официальных комментариев, позволяющих отличить уголовное преступление от не столь опасных проявлений нетерпимости; а также отсутствие последовательно проявляемой воли политического руководства и широко распространенное среди сотрудников правоохранительных органов сочувствие целям или даже средствам расистов. Следует отметить также почти неизменное включение ст. 282 в амнистию, что спасает от наказания большинство осужденных расистов.

Что же касается п. “е” ст. 63, то нам неизвестны случаи применения этой нормы. Вообще, во всех случаях раскрытых расистски мотивированных насильственных преступлений правоохранительные органы

избегают доказывать наличие такого мотива или не могут его доказать. Так было даже при вынесении в ноябре и декабре 2002 г. приговоров по наиболее громким и жестоким преступлениям скинхедов, сопряженных с убийствами, – погроме на московском рынке в Царицыне и убийством цыган в г. Волгограде⁵⁷. По поводу многочисленных нападений на представителей “визуальных меньшинств” высокопоставленные офицеры милиции, как правило, утверждают, что не усматривают в нападениях расистского мотива⁵⁸. А по поводу заминированного плаката с надписью “Смерть жидам” у обочины Киевского шоссе на подъезде к г. Москве, пытаясь убрать который была тяжело ранена (27 мая 2002 г.) женщина, милицейский начальник сказал: “Это спорный вопрос: является ли установка такого знака правонарушением. Я считаю, что с формальной точки зрения лозунг “Смерть жидам” не есть призыв к разжиганию межнациональной розни. “Жидами” у нас называют кого угодно⁵⁹. Этот случай, впрочем, как и большинство других насильственных расистских преступлений, так и не было расследован.

Настораживают факты пассивности властей перед явными погромами. Так, в г. Красноармейске (Московская область) 7 июля 2002 г. Произошел погром армян. Через несколько дней местные жители и приезжие активисты создали расистское “Движение против нелегальной иммиграции”, активно действующее до сих пор. Участники погрома, известные поименно, остались безнаказанными.

Представители власти высокого ранга редко выступают с открыто расистскими заявлениями, но и такие случаи бывают. Губернатор Краснодарского края А. Ткачев, комментируя принятые в крае жесткие законы по ограничению миграции, заявил: “Определять, законный мигрант или незаконный, можно по фамилии, точнее по ее окончанию. Фамилии, оканчивающиеся на “ян”, “дзе”, “швили”, “оглы”, незаконные, так же как и их носители⁶⁰”.

Не ведется систематического преследования расистских организаций. Такая мера, как отказ в регистрации, применяется редко и не всегда эффективна. Вместе с законом “О противодействии экстремистской деятельности” в УК РФ были внесены новые статьи 2821 (“организация экстремистского сообщества”) и 2822 (“организация Деятельности экстремистской организации”), призванные облегчить преследование организованной преступной расистской (в частности)

деятельности. Но нам неизвестны случаи, когда бы эти жесткие статьи, как и годившиеся ранее для той же цели ст. 210 (“организация преступного сообщества”) и 239 (“организация объединения, посягающего на личность и права граждан”) УК РФ, применялись к расистским организациям.

Статья 21

Признается право на мирные собрания. Пользование этим правом не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые налагаются в соответствии с законом и которые необходимы в демократическом обществе в интересах государственной или общественной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц.

Результаты мониторинга, проведенного правозащитными организациями, показывают, что в реализации права на свободу мирных собраний в России существуют определенные проблемы.

Разрешение на проведение массового мероприятия должно выдаваться автоматически при соблюдении организаторами порядка подачи заявки на его проведение. Тем не менее власти в различных случаях или не выдают разрешение на проведение акции до ее начала, или запрещают проведение по надуманным предложениям.

Так, 31 октября 2002 г., вскоре после захвата заложников в Театральном центре на Дубровке (23–26 октября 2002 г.), префектура Центрального административного округа г. Москвы не выдала разрешения на проведение традиционного пикета против войны в Чечне, который с февраля 2000 г. еженедельно проходил в центре Москвы (на площади Пушкина). Однако прямого запрета не было, т. к. уведомление о проведении пикета было подано в срок. Проведение пикета было прервано сотрудниками милиции. Организаторов сопроводили в отделение милиции, где был составлен протокол об административном правонарушении. Через неделю, 7 ноября, власти поступили так же, но присутствие среди пикетчиков ряда видных правозащитников вынудило милицию признать, что, поскольку прямого запрета нет, то нет и нарушения закона при проведении пикета. С этого момента пикеты вновь проводятся беспрепятственно.

В июле 2002 г. администрацией г. Орла был запрещен митинг общественного объединения "Экологическое движение Центральной России", протестовавшего против строительства в пос. Залогощ (Орловская область) нефтеперерабатывающего завода компании "Северная нефть". При этом запрет был мотивирован следующим образом: во-первых, отрицалась "экологическая опасность, исходящая от НПЗ", во-вторых, пикет не способствовал "политике, проводимой губернатором Строевым и направленной только на созидание, стабильность и согласие на Орловщине", и, в-третьих, площадь, где располагается здание областной администрации, ремонтируется⁶¹.

В некоторых случаях власти, не запрещая общественную акцию, пытаются ограничить формы ее проведения. Так, было фактически запрещено проведение шествия после митинга за прекращение войны в Чечне 12 апреля 2003 г. (г. Москва). Шествие было упомянуто в заявке на проведение массового мероприятия, но не упоминалось в выданном властями разрешении. Формального отказа в проведении шествия не было, но сотрудники милиции угрожали в этом случае задержать участников акции.

Региональные и местные власти издают нормативные документы, незаконно ограничивающие свободу мирных собраний. В ряде случаев правозащитникам удается добиться отмены подобных документов. Например, до 2002 г. тянулось дело по отмене постановления, изданного 29 октября 1998 г. главой администрации Хабаровского края В.И. Ишаевым. Постановлением запрещалось проводить на площади им. Ленина г. Хабаровска – "в связи с вводом в эксплуатацию после реконструкции" – мероприятий "политической направленности" (акций, митингов, пикетирования и др.). Только Верховный Суд РФ 12 января 2002 г. признал незаконность данного постановления.

Власти, произвольно и чрезвычайно широко трактуя угрозу общественному порядку и безопасности граждан, пытаются превратить уведомительный порядок их проведения в разрешительный и получить возможность запрещать неудобные общественные акции.

Статья 22

1. Каждый человек имеет право на свободу ассоциации с другими, включая право создавать профсоюзы и вступать в таковые для защиты своих интересов.

2. Пользование этим правом не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые предусматриваются законом и которые необходимы в демократическом обществе в интересах государственной или общественной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц. Настоящая статья не препятствует введению законных ограничений Пользования этим правом для лиц, входящих в состав вооруженных сил и полиции.

3. Ничто в настоящей статье не дает право Государствам, участвующим в Конвенции Международной организации труда 1948 года относительно свободы ассоциаций и защиты права на организацию, принимать законодательные акты в ущерб гарантиям, предусмотренным в указанной Конвенции, или применять закон таким образом, чтобы наносился ущерб этим гарантиям.

До 2002 г. правовое положение профсоюзов определялось двумя нормативными актами: Федеральным законом "О профессиональных союзах, их правах и гарантиях деятельности" ("О профсоюзах") и Кодексом законов о труде. С 1 февраля 2002 г. вступил в силу Трудовой кодекс Российской Федерации (ТК РФ), который ограничил права профсоюзов. При этом закон "О профсоюзах", хотя и не был изменен или отменен, в значительной части утратил силу как противоречащий ТК РФ.

Можно выделить несколько направлений, по которым положение профсоюзов изменилось.

1. Право профсоюзов на представление интересов работников. На уровне организаций правом представлять интересы работников наделяются не все профсоюзы, а лишь те из них, которые созданы в форме первичных профсоюзных организаций (в частности, только первичные организации наделяются правом участвовать в ведении коллективных переговоров, в разрешении коллективных трудовых споров).

На практике эти нормы приводят к дискриминации профсоюзов, не входящих в профсоюзные ассоциации и без первичных профсоюзных

организаций – создаются сложности при ведении коллективных переговоров; многие профсоюзы вынуждены пересматривать свою структуру. Требования тех из них, которые отказываются от структурных изменений, часто игнорируются работодателями.

2. Заключение соглашений. Трудовой кодекс РФ исчерпывающим образом перечислил уровни заключения коллективных соглашений, в связи с чем стало невозможным заключение, в частности, профессиональных соглашений. ТК РФ также предусмотрел, что соглашения могут заключаться только с объединениями работодателей (исключив иных представителей работодателей). Поскольку в большинстве отраслей и регионов России такие объединения отсутствуют, профсоюзам просто не с кем заключать соглашения.

3. Ведение переговоров и заключение коллективного договора. Трудовой кодекс РФ предусматривает заключение единого коллективного договора, положения которого распространяются на всех Работников организации без учета их профессионализации. В связи с этим профсоюзы лишились права заключать отдельные коллективные договоры или приложения к ним, распространяющиеся именно на членов этих профсоюзов. В том числе профсоюзы, объединяющие Работников по профессиональному признаку (например, авиадиспетчеры, летчики), не могут заключить договор в интересах своих членов. При этом принципы формирования единого представительного органа (пропорционально численности членов профсоюза, но не менее одного представителя от первичной организации) таковы, что голос немногочисленных профсоюзов, объединяющих работников той или иной профессии, становится не существенным для принятия решений.

4. Разрешение коллективных трудовых споров и объявление забастовки. Профсоюзы в соответствии с ТК РФ фактически лишены права на забастовку (ранее они это право имели): профсоюз не имеет права объявить забастовку; выдвижение требований по коллективному трудовому спору и решение о проведении забастовки должны быть одобрены большинством (иногда – квалифицированным большинством) работников организации. Забастовка признается только как способ разрешения коллективных трудовых споров, и ни в каких иных случаях.

5. Участие в регулировании условий труда и принятии решений об увольнении. В Трудовом кодексе РФ предусмотрен лишь формальный

учет мнения профсоюза при увольнении работника. Профсоюзы больше не участвуют в установлении условий труда при принятии работодателем локальных нормативных актов: предусмотренный учет мнения профсоюза при всей внешней сложности процедуры никак не ограничивает свободу работодателя устанавливать условия труда по собственному усмотрению. Только профсоюзы общероссийского уровня, и в некоторых случаях межрегионального, имеют право создавать профсоюзные инспекции по контролю за соблюдением законодательства о труде и об охране труда.

6. Гарантии в связи с занятием профсоюзной деятельностью. Если ранее члены выборных органов пользовались гарантиями от увольнения и привлечения к дисциплинарной ответственности, то сейчас гарантии предусмотрены лишь в отношении руководителей выборных профсоюзных органов и их заместителей. Остальные профсоюзные активисты не пользуются никакими гарантиями.

В целом значение профсоюзов по сравнению с предыдущим периодом существенно снижено****.

Вмешательство государства в деятельность профсоюзов встречается реже, чем вмешательство со стороны работодателей, однако такие случаи тоже имеют место. Крупные работодатели (государственные унитарные предприятия и др.) используют органы прокуратуры для давления на профсоюзы: прокуратура инициирует судебные разбирательства по признанию деятельности профсоюза незаконной, о незаконности уставов, о запрещении проводить забастовки и т. д. Иногда даже органы государственной инспекции по труду, министерства и ведомства вмешиваются в дела отраслевых профсоюзов. Например, в конце апреля 2003 г. Федеральная служба воздушного транспорта (ФСВТ) пыталась выселить Федеральный профсоюз авиадиспетчеров из их помещения в здании ФСВТ; периодически им поднимают плату за обслуживание помещения.

Статья 23

1. Семья является естественной и основной ячейкой общества и имеет право на защиту со стороны общества и государства.
2. За мужчинами и женщинами, достигшими брачного возраста, признается право на вступление в брак и право основывать семью.

3. Ни один брак не может быть заключен без свободного и полного согласия вступающих в брак.

4. Участвующие в настоящем Пакте Государства должны принять надлежащие меры для обеспечения равенства прав и обязанностей супругов в отношении вступления в брак, во время состояния в браке и при его расторжении. В случае расторжения брака должна предусматриваться необходимая защита всех детей.

Основные недостатки современного российского законодательства в области защиты семьи связаны с отсутствием четкого разграничения полномочий между федеральным центром и субъектами Российской Федерации в межбюджетных отношениях в целом, и в том числе в вопросах административного управления в части финансирования расходов на детей, их защиты, выплаты на них государственных пособий и др.⁶²

Нельзя не обратить внимание на то, что Комитет по правам ребенка ООН в своих рекомендациях Российской Федерации отмечал наличие сообщений о продолжающейся в регионах страны практике отказов в медицинском, образовательном и ином социальном обслуживании родителям и их детям из-за отсутствия регистрации по месту жительства, при том, что закон запрещает подобные ограничения.⁶³

Несмотря на многочисленные жалобы граждан и организаций на Действие местных органов в федеральные органы власти, действительные меры к исправлению сложившейся ситуации не принимаются.

Так, власти Краснодарского края, в нарушение законодательства, не признают месхетинских турак гражданами РФ, относятся к ним как к незаконным мигрантам, временно проживающим на территории края. Демонстрацией этого может служить ответ главы г. Крымска и Крымского района Краснодарского края В. Н. Рыбина на заявление группы турак-месхетинцев с просьбой о содействии в восстановлении домов, разрушенных наводнением 2002 г. В своем письме от 9 сентября 2002 г. № 1411 В.Н. Рыбин указывает, что их дома не могут быть включены в список на восстановление, так как обратившиеся лица являются лицами без гражданства. Более того, губернатору края было предложено переместить их за пределы края, поскольку на мигрантов и их детей не распространяются социальные гарантии.

Положение турак-месхетинцев остается в целом выведенным за рамки правового поля. Здесь же отметим о нарушениях их прав на

вступление в брак. Им отказывают в регистрации браков, и родившиеся дети в таких семьях официально являются рожденными вне брака.⁶⁴ Подробнее положение этой группы населения описано в комментарии к ст. 24 МПГПП.

Статья 24

1. Каждый ребенок без всякой дискриминации по признаку расы, цвета кожи, пола, языка, религии, национального или социального происхождения, имущественного положения или рождения имеет право на такие меры защиты, которые требуются в его положении как малолетнего со стороны его семьи, общества и государства.

Правовое положение несовершеннолетних в России, а также органов, уполномоченных государством на их защиту, в последние годы получило подробную регламентацию. Однако ситуация с реализацией несовершеннолетними их прав не улучшилась.

Несмотря на то, что в Семейном кодексе (СК) РФ (ст. 56) закреплено право ребенка на самостоятельное обращение в суд с 14-летнего возраста, реализация этого права станет возможной с принятием соответствующего федерального закона. Законодательство в настоящий момент не предусматривает регулирования и механизма обращения ребенка в административные и судебные органы. Между тем отсутствие этого механизма препятствует реализации и защите прав несовершеннолетнего в тех случаях, когда у него нет законных представителей (родителей, усыновителей, опекунов и попечителей) или при конфликте с ними. В то же время практика показывает, что органы опеки и попечительства, а также суд далеко не всегда учитывают мнение ребенка, ссылаясь на его легкую внушаемость, хотя право ребенка выражать свое мнение закреплено в ст. 57 СК РФ⁶⁵. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 27 мая 1998 г. № 10 "О применении судами законодательства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей"⁶⁶, в котором дается разъяснение данного положения закона, на правоприменительную практику не повлияло.

Таким образом, реальных предпосылок для реализации данного права пока не существует, т. к. действующее гражданско-процессуальное законодательство не определяет положение несовершеннолетнего

участника гражданского процесса, утратившего родительское попечение или пытающегося защитить свои права.

Что касается защиты прав ребенка в административном порядке, то в Российской Федерации предусмотрена целая система государственных органов, между собой пока плохо скоординированных. Дополнительно к уже существующей системе органов защиты прав ребенка в России был введен институт Уполномоченного по правам человека в РФ и Уполномоченных по правам ребенка в субъектах РФ. В настоящее время институт Уполномоченного по правам ребенка введен в 15 субъектах РФ. В Государственной Думе РФ рассматривается вопрос о принятии закона "Об уполномоченном по правам ребенка в Российской Федерации". Однако принятие этого закона не сможет реально повлиять на защиту прав ребенка. Государственная Дума РФ до сих пор не разработала и не утвердила минимальных государственных стандартов уровня жизни детей, которыми должен руководствоваться в своей работе уполномоченный. При этом, согласно законопроекту, действия уполномоченного ограничиваются рекомендациями.

По информации Уполномоченного по правам ребенка в г. Москве, за год к нему поступило 412 жалоб.⁶⁷ Это мизерное число обращений, учитывая статистические данные ежегодных нарушений прав ребенка, приводимые в государственных источниках⁶⁸. Следует отметить, что чаще всего за помощью к Уполномоченному по правам ребенка обращаются родители, что демонстрирует неэффективность этого института для самих детей. У московского Уполномоченного нет даже офиса, в который мог бы прийти ребенок.⁶⁹

Проблема детской беспризорности остается одной из самых тяжелых в России, при этом отсутствуют точные данные. Государственные чиновники приводят различные оценки количества беспризорных и безнадзорных детей. Так, председатель комитета Совета Федерации по вопросам безопасности и обороны В. Озеров сообщил о 3–5 млн,⁷⁰ министр образования РФ – о 100 до 500 тыс.⁷¹, независимые эксперты – о 4 млн.⁷²

Еще одной важной проблемой является несоблюдение прав несовершеннолетних, не имеющих гражданства России. Положение таких детей ухудшилось с принятием нового закона "О гражданстве РФ" (31 мая 2002 г. № 62-ФЗ). В законе не определен порядок получения гражданства лицами, которые имеют гражданство бывшего СССР и прожи-

вают на территории России уже более 13 лет. Поэтому к ним не применим новый порядок получения гражданства.

Положение детей, находящихся под опекой государства, остается тяжелым. Эти дети лишены защиты, т. к. не имеют фактической возможности обжаловать действия своих воспитателей и доказать их вину. Зачастую дети не знают о возможности пожаловаться или не умеют делать это должным образом. В тех случаях, когда жалоба все-таки направляется в прокуратуру или другие инстанции, она, как правило, спускается в то же детское учреждение для выяснения ситуации, после чего жалобщиков жестоко наказывают.

2. Каждый ребенок должен быть зарегистрирован немедленно после его рождения и должен иметь имя.

В соответствии с законодательством РФ (Федеральный закон "Об актах гражданского состояния" 1997 г.) отказ в регистрации может произойти, если отсутствует медицинская справка, удостоверяющая рождение, а лицо, свидетельствующее о факте рождения, не имеет документов, удостоверяющих личность.

В Краснодарского края отказы в выдаче свидетельств о рождении детей, родители которых не имеют удостоверяющих личность документов, носят систематический характер в отношении отдельных этнических меньшинств. Туркам-месхетинцам, прибывшим в Краснодарский край в 1989–90 гг., местные власти до настоящего времени незаконно отказывают в регистрации по месту жительства (подробнее см. комментарий к ст. 26 МППП). Из-за отсутствия регистрации молодые люди, достигшие совершеннолетия, не могут получить паспорт. Молодые турчанки выходят замуж (их браки не регистрируются) и рожают детей. Однако в тех случаях, когда мать не имеет паспорта, местные органы записи актов гражданского состояния отказывались оформлять свидетельство о рождении ребенка. Аналогичная практика сложилась в отношении беженцев, покинувших зону вооруженного конфликта в Абхазии (Грузия) и прибывших в Краснодарский край в 1992–1993 гг.

Ребенок, не имеющий свидетельства о рождении или паспорта, лишен всех государственных социальных гарантий реализации и защиты своих прав (ребенку не выдают медицинский полис, он не может обратиться в суд).

3. Каждый ребенок имеет право на приобретение гражданства.

Теоретически Федеральный закон "О гражданстве Российской Федерации", действовавший с 1991 по 2002 г., был направлен на исключение ситуации "безгражданства" детей. В тех случаях, когда один из родителей имел российское гражданство, Закон гарантировал ребенку гражданство Российской Федерации (части 1 и 2 ст. 15). Также российское гражданство должно было предоставляться ребенку, находящемуся на территории России, если иначе он стал бы лицом без гражданства (ч. 2 ст. 15).

Принятие нового Федерального закона "О гражданстве Российской Федерации" 2002 г. сократило гарантии против "безгражданства" детей. Из закона следует, что дети лиц, рассматриваемых в качестве "незаконно проживающих" лиц без гражданства, не могут быть признаны гражданами РФ и не имеют иных легальных путей приобретения российского гражданства. Согласно ч. 2 ст. 14 нового закона "О гражданстве РФ" ребенок, являющийся иностранным гражданином или лицом без гражданства, принимается в гражданство РФ в упрощенном порядке (без соблюдения требований о легальном проживании, наличии "законного" источника дохода, знания русского языка) только в случае, если один из его родителей или единственный родитель имеет гражданство РФ.

Статья 25

Каждый гражданин должен иметь без какой бы то ни было дискриминации, упоминаемой в статье 2, и без необоснованных ограничений право и возможность:

- принимать участие в ведении государственных дел как непосредственно, так и через посредство свободно выбранных представителей;
- голосовать и быть избранным на подлинных периодических выборах, производимых на основе всеобщего равного избирательного права при тайном голосовании и обеспечивающих свободное волеизъявление избирателей;
- допускаться в своей стране на общих условиях равенства к государственной службе.

Несмотря на развитие и профессионализацию законодательства, избирательные кампании сопровождаются комплексом нарушений. Такое положение обусловлено продолжающимся использованием в избира-

тельных кампаниях так называемого административного ресурса или, используя официальную терминологию, "злоупотреблениями служебным или должностным положением".

Для достижения нужного результата выборов исполнительной властью в регионах аккумулируются ресурсы как финансовые, так и "нематериальные" – поддержка правоохранительных органов, СМИ, избирательных комиссий и прочее. В таких условиях конкурентная предвыборная борьба зачастую становится невозможной. Например, на кандидатуре в губернаторы Иркутской области и поддерживающих их граждан оказывалось давление региональными силовыми ведомствами, лояльными губернатору и одновременно кандидату на пост главы области (2001 г.). Это стало предметом специального обращения Уполномоченного по правам человека в России и резкой критики Председателя ЦИК России.

Нарушается один из основных принципов – равноправие кандидатов, тем более, что в предвыборном процессе редко участвуют различные элиты, способные выдвинуть равновесных кандидатов, и, как правило, у лидеров региональных избирательных кампаний нет реальных конкурентов.

Федеральная власть закономерно заинтересована в результатах выборов в регионах. Порой федеральная власть вмешивается в региональные предвыборные процессы, и иногда это вмешательство принимает формы жесткого давления на оппозиционных кандидатов. При этом одну из ключевых ролей начинает играть институт полномочных представителей Президента РФ в федеральных округах. Так, на выборах главы Ингушской Республики (2002 г.) были использованы силовые, судебные и прочие ресурсы полпредства в Южном федеральном округе для избрания присмелемого для центральной власти кандидата. Известно о фактах незаконного и грубого вмешательства в работу судов, когда документы по делу о снятии кандидата с регистрации были изъяты прямо из совещательной комнаты суда, что по закону абсолютно неприемлемо.

В целом, суд часто используется исполнительной властью для снятия кандидатов с регистрации. Причем заметное число случаев отмены регистрации происходит всего за несколько дней (1–3) до голосования. За оставшееся до дня выборов время избирателям, собиравшимся голосовать за лишившегося регистрации кандидата, практи-

чески невозможно сделать осознанный электоральный выбор. Кроме того, у кандидата не остается времени оспорить решение суда. В этом смысле показателен пример со снятием (2000 г.) В. Руцкого (действующего на тот момент главы региона) с регистрации за один день до голосования по выборам губернатора Курской области. Причем письменное решение суда всячески задерживалось, что не позволило В. Руцкому до начала голосования его обжаловать.

Давлению подвергаются и избирательные комиссии. В соответствии со старой редакцией закона "Об основных гарантиях избирательных прав...".

Встречающиеся нарушения правил ведения агитационной кампании; сомнительные, с точки зрения закона, агитационные материалы; давление, оказываемое на оппозиционные региональные СМИ, не позволяют избирателям получить необходимую информацию о кандидатах. В результате такого рода информационных искажений волеизъявление граждан становится фиктивным.

Так, в предвыборное время руководитель, претендующий на переизбрание, пытается сократить для других участников выборов возможности ведения агитации, в том числе, через публикации в Пользующихся спросом изданиях. Например, газета "Честное слово" (Приморский край) в период избирательной кампании (2001 г.) не смогла распространить очередной номер своего издания, получив отказ от руководства основной областной сети в приеме тиража на реализацию без обоснования причин и в нарушении договора с изданием.

Активность в принятии региональными органами власти запретительных мер в отношении СМИ часто совпадает по времени с избирательными кампаниями. Например, запрет на видеосъемку, нарушающий принцип свободного производства информации, был введен Кировской областной Думой во время избирательной кампании (2001 г.). Это, по мнению местных законодателей, позволяло не распространять среди избирателей "неконструктивную информацию" о депутатах, многие из которых зарегистрировались в качестве кандидатов на очередные выборы.

Обыски в редакциях газет, изъятие документации, аресты тиражей – те способы, которые используются на региональных выборах и возможны при вмешательстве исполнительной власти в ход агитационной кампании. Например, в Татарстане в период избирательной кампании

по выборам президента республики (2001 г.) без решения суда был арестован тираж газеты "Казанское время", оппозиционной действующей власти. Также в ходе этих выборов наблюдатели отметили фактическое отсутствие какой-либо политической рекламы (наружная, телевизионная и др.) кандидатов на пост президента республики.

В целом, процедурная сторона голосования, как правило, соблюдается, но зачастую давление на избирательные комиссии во время голосования и подсчета голосов усиливается.

Стремление управлять результатами выборов приводит к таким, достаточно распространенным, нарушениям, как подкуп избирателей, фальсификация итогов голосования. Например, нарушения при подсчете голосов были выявлены в Самарской области (2001 г.), в Республике Адыгея (2001 г.), а выборы в Законодательное собрание Ленинградской области (2001 г.) были признаны недействительными по одному из избирательных округов на основе подтвержденных данных о массовом подкупе избирателей.

Из-за неравных условий ведения предвыборной кампании, когда некоторые кандидаты не имеют доступа к СМИ, к наружным рекламным носителям и т. д., избиратели не получают всей необходимой информации о кандидатах. В результате давления, которое часто оказывается на членов избирательных комиссий при подсчете голосов, итоги выборов искажаются.

Таким образом, объективность выборов сомнительна, поскольку в предвыборные кампании зачастую происходит конкуренция административных ресурсов, а не кандидатов и их программ. В такой ситуации говорить о прямом и подлинном волеизъявлении граждан становится сложным.

Статья 26****

1. Предварительное обсуждение кандидатур на судейские должности доверено Комиссии при Президенте РФ (Указ Президента РФ от 4 октября 2001 г. № 1185), в составе которой преобладают представители "силовых" структур и чиновники Администрации Президента. Из 17 членов Комиссии прокуратуру, МВД и другие правоохранительные органы представляют 5 и президентские структуры – 7 должностных лиц; собственно судейский корпус представлен лишь 3 голосами.

- * Проблема равноправия женщин подробно рассмотрена в публикуемом в настоящем выпуске Альтернативном докладе НПО о выполнении Российской Федерацией Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах.
2. В 1999 г., еще до начала вооруженного конфликта, федеральная власть отказывалась использовать Закон о чрезвычайном положении для ограничения, в рамках права, прав и свобод граждан в прилегающих к Чеченской Республике районах. См., например, справку "Положение в Курском районе Ставропольского края" от 8 апреля 1999 г. и "Открытое письмо ПЦ "Мемориал" Президенту РФ Б. Н. Ельцину по поводу событий на Северном Кавказе" от 29 июня 1999 г. (www.memo.ru) При этом использовались надуманные и не соответствующие действительности аргументы.
3. Прежде всего права на свободу передвижения и выбор места жительства, а также прав вынужденных мигрантов, этнических меньшинств.
4. От повсеместного "возрождения казачества" в 1990-х гг. до придания формального статуса этническим ополчениям в Дагестане в августе-сентябре 1999 г.
5. Подробнее см.: *Черкасов А.* Природа не терпит пустоты: Некоторые проблемы оценки правовой ситуации и правоприменительной практики в зоне вооруженного конфликта в Чеченской Республике. Правозащитный центр "Мемориал". (www.memo.ru)
6. "...попытки насильственного изменения конституционного строя, массовые беспорядки, сопровождающиеся насилием, межнациональные конфликты, блокада отдельных местностей, угроза жизни и безопасности граждан или нормальной деятельности государственных институтов".
7. Использование вооруженных сил допускалось лишь в исключительных случаях при проведении аварийно-спасательных работ по ликвидации последствий стихийных бедствий, техногенных катастроф и т. п.
8. Согласно ст. 88 Конституции РФ, при возникновении реальной угрозы безопасности граждан или конституционному строю, устранение которой невозможно без применения чрезвычайных мер, Президент вводит на всей территории или в отдельных регионах страны чрезвычайное положение. Чрезвычайное положение вводится указом с

- незамедлительным сообщением об этом Совету Федерации и Государственной Думе. Указ должен быть утвержден Советом Федерации.
9. Только в 2002 г. этот подписанный в 1999 г. Указ был частично опубликован.
10. О "контртеррористической операции" официальные лица заговорили еще в августе 1999 г. После 11 сентября 2001 г. эта терминология была использована на мировой арене российской дипломатией и пропагандой.
11. Подробнее об отношении государства к военнослужащим см.: *Трусевич О., Черкасов А.* Неизвестный солдат кавказской войны. М., 1997.
12. При подготовке данного раздела использовалась информация, предоставленная красноярским краевым фондом "Правовая защита", Московской Хельсинкской группой, НРОО "Комитет против пыток", Правозащитным центром г. Казани, Туймазинским представительством общественного фонда "Международный стандарт", Центром содействия международной защите.
- ** Текст соответствующего раздела доклада здесь опускается: различные аспекты ситуации с пытками в РФ подробно освещены в альтернативном докладе неправительственных организаций о соблюдении РФ Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, направленном в Комитет против пыток ООН. См. РБПЧ, № 17
13. За пределами России менее известно, что насильственно удерживаемые лица также широко использовались в качестве "домашних рабов". В самой же России не знают, что большую часть похищенных с целью получения выкупа составляли чеченцы, жители республики.
14. Один из обзоров по теме приведен в докладе Московской Хельсинкской группы "Права человека в регионах Российской Федерации. События 2001 г.". См.: *Кузовкин Г.* Свобода от рабства, запрет на принудительный и подневольный труд / Права человека в регионах Российской Федерации. М., 2002. С. 36–50.
15. За два года – с осени 1996 г. по осень 1998 г. – были освобождены около 140 заложников, в основном, усилиями майора В. Измайлова. Уволенный из Вооруженных Сил, он продолжал деятельность по освобождению заложников в качестве журналиста "Новой газеты".

16. За короткое время они освободили более 100 заложников, в основном, по информации, полученной от В. Измайлова.
17. Сведения сотрудников польского посольства, занимавшихся поиском двух похищенных в Дагестане польских женщин-ученых.
18. О событиях 1994–1999 гг. см.: Доклад А. Черкасова “Заложничество на Кавказе в конце 90-х: исторические корни” (www.memo.ru).
19. См. комментарий к ст. 6 МПГПП, а также: Орлов О., Черкасов А.. Россия – Чечня: Цепь ошибок и преступлений. М., 1998. Гл. 3.7. С. 233–244; Орлов О., Черкасов А. За спинами мирных жителей: Захват заложников и использование гражданского населения в качестве “живого щита” федеральными войсками России в ходе вооруженного конфликта в Чечне. М., 1996.
20. Тищенко Ю. Солдат погиб на дачном участке // *Время новостей*. 2002. № 118.
21. Из доклада за 2002 г. о положении с правами человека в Курганской области. Материалы Московской Хельсинкской группы.
22. Все на продажу // *Северная Осетия*. 2002. № 116.
23. Из доклада за 2002 год о положении с правами человека в Белгородской области. Материалы Московской Хельсинкской группы.
24. Рявкин Г. Два солдата, два рабства // *Известия*. 2002. № 210.
25. Здесь и далее информация по отдельным делам предоставлена Центром содействия международной защите..
26. При подготовке данного раздела использованы результаты мониторинга положения заключенных в России, предоставленные Московской Хельсинкской группой, а также информация, предоставленная красноярским краевым фондом “Правовая защита”, НРОО “Комитет против пыток”, Центром содействия международной защите, Центром содействия реформе уголовного правосудия.
27. В частности, в Республике Карелия, Астраханской, Брянской, Воронежской, Кировской и Ростовской областях.
28. Региональный доклад о положении заключенных. Республика Карелия. 2002.
29. Жуков В., начальник управления конвоирования и спецперевозок ГУИН Минюста России. Служба конвоирования: Перевезено более двух миллионов осужденных и заключенных под стражу // *Ведомости УИС*. 2000. № 2.
30. Информация предоставлена Центром содействия международной защите.
31. Par. 4 General Comment 21. 10/04/92.
32. Такие сообщения поступили из республик Бурятия, Мордовии, Северной Осетии, Тывы, из Воронежской, Курганской, Курской, Ленинградской, Нижегородской, Пермской, Ростовской Томской и Тюменской областей, из Алтайского и Красноярского краев.
33. Информация предоставлена Центром содействия международной защите.
34. В частности, они не наделены правом беспрепятственного посещения мест лишения свободы.
35. Отзыв Правительства России № 4943п-П4 от 16 августа 2001 г., за подписью заместителя председателя Правительства РФ В. Христенко, в Государственную Думу РФ на представленный проект.
36. Информация предоставлена Центром содействия международной защите.
37. Заявление лица о совершении им преступления, являющееся основанием для возбуждения уголовного дела и проведения расследования, а также доказательством вины данного лица.
38. Информация предоставлена НРОО “Комитет против пыток”.
39. Действуют на основании ст. 13 Закона “Об оперативно-розыскной деятельности”.
40. Ст. 13 Закона “Об учреждениях и органах, исполняющих наказания”, п. 1.13 Положения “О следственном изоляторе”.
41. Из интервью с бывшим заключенным, содержавшимся в ОЖ-118/3. Брянская область.
- *** Более подробно об этом см. ряд публикаций в РБПЧ № 17
42. Комсомольская правда. 1999. Июль. См. также сведения об этом деле в комментарии к ст. 9 МПГПП.
43. Подробности см. на сайте “Свидетелей Иеговы”. (<http://www.jw-media.org>).
- 44/ Geraldine Fagan. Court closes down Bible College // *Forum 18 News Service*. (<http://www.forum18.org>).
45. См. например: “Московское управление юстиции пытается ликвидировать Царство Божие” (<http://www.newsru.com>).
46. Сообщение телепрограммы “Вести Сахалин-Курилы”. 2003. 16 апреля. (<http://www.gtrk.ru>).

47. Свобода убеждений, совести и религии / Права человека в регионах РФ: Доклад 2001 г. М.: МХГ, 2002.
48. Там же.
49. О давлении на мусульман в г. Екатеринбург осенью 2002 – весной 2003 гг. см. на сайте “Религия в светском обществе” (<http://religion.sova-center.ru/events/13B74CE/1444B24/14B0714>).
50. Подробнее об этом см.: *Верховский А.* Место ксенофобии в политике государства // Национализм, ксенофобия и нетерпимость в современной России. М.: МХГ, 2002.
51. При подготовке данного раздела использовались результаты мониторинга свободы слова в России, который проводится Фондом защиты гласности.
52. МВД: Скинхеды перешли к тактике точечных ударов // Лента.Ру. 2003. 4 февраля.
53. Права человека в регионах Российской Федерации. М.: МХГ, 2003.
54. Подробный обзор применения нового законодательства в августе 2002 – феврале 2003 гг. см.: Полгода противодействия // Российский бюллетень по правам человека. 2003. № 17.
55. МВД: Скинхеды перешли к тактике точечных ударов // Лента.Ру. 2003. 4 февраля.
56. О соблюдении Российской Федерацией Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации. Альтернативный доклад НПО. М., 2002.
57. Права человека в регионах Российской Федерации. М.: Московская Хельсинкская группа, 2002.
58. Данные о преступлениях расистов и действиях властей по отношению к ним по январь 2003 г. собраны Центром “Панорама” (<http://panorama.ru/works/patr/govpol>).
59. Российские евреи требуют отставки полковника МВД за антисемитизм // Лента.Ру. 2002. 31 мая.
60. Цит. по: *Бедеров И.* Незаконная фамилия // Новая газета. 2002. 11 июля.
61. Ответ администрации г. Орла. Информация Движения “За права человека”.
- **** Ситуация с профсоюзами более подробно отражена в публикуемом в настоящем выпуске альтернативном докладе НПО о выполнении Российской Федерацией Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах.
62. *Климантова Г., Федотовская Т.* Здоровая семья – здоровое поколение // Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. 2001. № 13. С. 36.
63. Report of the Committee on the Rights of the Child//General Assembly Official Records. Fifty fifth session. Supplement #41 (A/55/41). p.176.
64. Доклад “Дискриминация детей турок-месхетинцев в Краснодарском крае, поддерживаемая Российской Федерацией”. Фонд “Школа мира”, март 2003 года. С. 9.
65. Согласно ст. 57 СК РФ, мнение ребенка, достигшего возраста 10 лет, при разрешении любых вопросов, затрагивающих его интересы, должно обязательно учитываться, за исключением случаев, когда это противоречит его интересам.
66. Бюллетень Верховного Суда РФ. 1998. № 7.
67. У детей есть защитник // Тверская, 13. 2003. 1 апр.
68. Так, в России в 2001 г. 56 350 детей лишилось родительского попечения в силу лишения их родителей родительских прав, 3 409 детей было отобрано у родителей без лишения их родительских прав. В 2001 г. в отношении несовершеннолетних было зарегистрировано 65 534 преступления. См.: Аналитический Вестник № 3(196), аналитическое управление Совета Федерации. М., 2003. С. 120–127.
69. Чиновник против чиновников // Новая газета, 2003. 24–27 апреля.
70. *Сергеев М.* Борьба с беспризорностью // Страна. Ру. 2002. 14 января.
71. Там же.
72. *Нестерова О.* Горчайшая из бед // Труд. 2002. 16 янв.
- *****Текст раздела здесь не приводится. О ситуации с дискриминацией подробно см. “О соблюдении Российской Федерацией Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации”. Альтернативный доклад НПО в Комитет ООН по ликвидации всех форм расовой дискриминации. РБПЧ, № 17.

«Ziya Ekspres» mətbuat yayım evində çap olunmuşdur.

Format: 60x90 1/16 Ofset çapı

Həcm: 18 f.ç.u Tiraj: 1000 əd.

X911
f.55



**AZƏRBAYCANDA QADIN - HÜQUQŞÜNASLAR
MONİTORİNG ÜZRƏ HESABAT**



BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏLƏR VƏ KVAZİMƏHKƏMƏLƏR



**İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNƏ
DAİR BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ MEXANİZMLƏR**



**ƏMƏK HÜQUQU
ÜZRƏ PRAKTİKUM**



**UŞAQ HÜQUQLARI:
QANUNVERİCİLİK VƏ ŞƏRHİ**